๚ นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส๚

ขุทฺทกนิกาเย

เปฏโกปเทสปาฬิ

๑. อริยสจฺจปฺปกาสนปฐมภูมิ

นโม สมฺมาสมฺพุทฺธานํ ปรมตฺถทสฺสีนํ

สีลาทิคุณปารมิปฺปตฺตานํ๚

๑. ทฺเว เหตู ทฺเว ปจฺจยา สาวกสฺส สมฺมาทิฏฺฐิยา อุปฺปาทาย – ปรโต จ โฆโส สจฺจานุสนฺธิ, อชฺฌตฺตญฺจ โยนิโส มนสิกาโร๚ ตตฺถ กตโม ปรโต โฆโส? ยา ปรโต เทสนา โอวาโท อนุสาสนี สจฺจกถา สจฺจานุโลโม๚ จตฺตาริ สจฺจานิ – ทุกฺขํ สมุทโย นิโรโธ มคฺโค๚ อิเมสํ จตุนฺนํ สจฺจานํ ยา เทสนา สนฺทสฺสนา วิวรณา วิภชนา อุตฺตานีกิริยา [อุตฺตานิกิริยา (ก.)] ปกาสนา – อยํ วุจฺจติ สจฺจานุโลโม โฆโสติ๚

๒. ตตฺถ กตโม อชฺฌตฺตํ โยนิโส มนสิกาโร?

อชฺฌตฺตํ โยนิโส มนสิกาโร นาม โย ยถาเทสิเต ธมฺเม พหิทฺธา อารมฺมณํ อนภินีหริตฺวา โยนิโส มนสิกาโร – อยํ วุจฺจติ โยนิโส มนสิกาโร๚

ตํอาการโร โยนิโส ทฺวาโร วิธิ อุปาโย๚ ยถา ปุริโส สุเกฺข กเฏฺฐ วิคตเสฺนเห สุกฺขาย อุตฺตรารณิยา ถเล อภิมนฺถมานํ ภโพฺพ โชติสฺส อธิคมาย ๚ ตํ กิสฺส เหตุ๚ โยนิโส อคฺคิสฺส อธิคมาย๚ เอวเมวสฺส ยมิทํ ทุกฺขสมุทยนิโรธมคฺคานํ อวิปรีตธมฺมเทสนํ มนสิกโรติ – อยํ วุจฺจติ โยนิโส มนสิกาโร๚

ยถา ติโสฺส อุปมา ปุเพฺพ อสฺสุตา จ อสฺสุตปุพฺพา จ ปฏิภนฺติ๚ โย หิ โกจิ กาเมสุ อวีตราโคติ…เป…. ทฺเว อุปมา อโยนิโส กาตพฺพา ปจฺฉิเมสุ วุตฺตํ๚ ตตฺถ โย จ ปรโต โฆโส โย จ อชฺฌตฺตํ โยนิโส มนสิกาโร – อิเม เทฺว ปจฺจยา๚ ปรโต โฆเสน ยา อุปฺปชฺชติ ปญฺญา – อยํ วุจฺจติ สุตมยี ปญฺญา๚ ยา อชฺฌตฺตํ โยนิโส มนสิกาเรน อุปฺปชฺชติ ปญฺญา – อยํ วุจฺจติ จินฺตามยี ปญฺญาติ๚ อิมา เทฺว ปญฺญา เวทิตพฺพา๚ ปุริมกา จ เทฺว ปจฺจยา๚ อิเม เทฺว เหตู เทฺว ปจฺจยา สาวกสฺส สมฺมาทิฏฺฐิยา อุปฺปาทาย๚

๓. ตตฺถ ปรโต โฆสสฺส สจฺจานุสนฺธิสฺส เทสิตสฺส อตฺถํ อวิชานนฺโต อตฺถปฺปฏิสํเวที ภวิสฺสตีติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติ๚ น จ อตฺถปฺปฏิสํเวที โยนิโส มนสิกริสฺสตีติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติ๚ ปรโต โฆสสฺส สจฺจานุสนฺธิสฺส เทสิตสฺส อตฺถํ วิชานนฺโต อตฺถปฺปฏิสํเวที ภวิสฺสตีติ ฐานเมตํ วิชฺชติ๚ อตฺถปฺปฏิสํเวที จ โยนิโส มนสิกริสฺสตีติ ฐานเมตํ วิชฺชติ๚ เอส เหตุ เอตํ อารมฺมณํ เอโส อุปาโย สาวกสฺส นิยฺยานสฺส, นตฺถโญฺญ๚ โสยํ น จ สุตฺตสฺส อตฺถวิชานนาย สห ยุโตฺตนาปิ โฆสานุโยเคน ปรโต โฆสสฺส อตฺถํ อวิชานเนฺตน สกฺกา อุตฺตริมนุสฺสธมฺมํ อลมริยญาณ

ทสฺสนํ อธิคนฺตุํ, ตสฺมา นิพฺพายิตุกาเมน สุตมเยน อตฺถา ปริเยสิตพฺพาฯ ตตฺถ ปริเยสนาย อยํ อนุปุพฺพี ภวติ โสฬส หารา, ปญฺจ นยา, อฏฺฐารส มูลปทานิฯ

ตตฺถายํ อุทฺทานคาถา

> โสฬสหารา เนตฺตี, ปญฺจนยา สาสนสฺส ปริเยฏฺฐิ;
> อฏฺฐารสมูลปทา, กจฺจายนโคตฺตนิทฺทิฏฺฐาฯ

๔. ตตฺถ กตเม โสฬสหารา?

เทสนา วิจโย ยุตฺติ ปทฏฺฐานํ ลกฺขณํ จตุพฺยูโห อาวฏฺโฏ วิภตฺติ ปริวตฺตโน เววจโน ปญฺญตฺติ โอตรโณ โสธโน อธิฏฺฐาโน ปริกฺขาโร สมาโรปโน – อิเม โสฬส หาราฯ

ตตฺถ อุทฺทานคาถา

> เทสนา วิจโย ยุตฺติ, ปทฏฺฐาโน จ ลกฺขโณ [ปทฏฺฐานญฺจ ลกฺขณํ (ปี.)];
> จตุพฺยูโห จ อาวฏฺโฏ, วิภตฺติ ปริวตฺตโนฯ
>
> เววจโน จ ปญฺญตฺติ, โอตรโณ จ โสธโน;
> อธิฏฺฐาโน ปริกฺขาโร, สมาโรปโน โสฬโส – [โสฬส หารา (ปี. ก.)];

๕. ตตฺถ กตเม ปญฺจ นยา?

นนฺทิยาวฏฺโฏ ติปุกฺขโล สีหวิกฺกีฬิโต ทิสาโลจโน องฺกุโสติฯ

ตตฺถ อุทฺทานคาถา

> ปฐโม นนฺทิยาวฏฺโฏ, ทุติโย จ ติปุกฺขโล;
> สีหวิกฺกีฬิโต นาม, ตติโย โหติ โส นโยฯ
>
> ทิสาโลจนมาหํสุ, จตุโตฺถ นยลญฺชโก;
> ปญฺจโม องฺกุโส นาม [ปญฺจมํ องฺกุสํ อาหุ (ปี. ก.)], สเพฺพ ปญฺจ นยา คตาฯ

๖. ตตฺถ กตมานิ อฏฺฐารส มูลปทานิ?

อวิชฺชา ตณฺหา โลโภ โทโส โมโห สุภสญฺญา สุขสญฺญา นิจฺจสญฺญา อตฺตสญฺญา สมโถ วิปสฺสนา อโลโภ อโทโส อโมโห อสุภสญฺญา ทุกฺขสญฺญา อนิจฺจสญฺญา อนตฺตสญฺญา, อิมานิ อฏฺฐารส มูลปทานิฯ ตตฺถ นว ปทานิ อกุสลานิ ยตฺถ สพฺพํ อกุสลํ สโมสรติฯ นว ปทานิ กุสลานิ ยตฺถ สพฺพํ กุสลํ สโมสรติฯ

กตมานิ นว ปทานิ อกุสลานิ ยตฺถ สพฺพํ อกุสลํ สโมสรติ?

อวิชฺชา ยาว อตฺตสญฺญา, อิมานิ นว ปทานิ อกุสลานิ, ยตฺถ สพฺพํ อกุสลํ สโมสรติฯ

กตมานิ นว ปทานิ กุสลานิ ยตฺถ สพฺพํ กุสลํ สโมสรติ?

สมโถ ยาว อนตฺตสญฺญา, อิมานิ นว ปทานิ กุสลานิ ยตฺถ สพฺพํ กุสลํ สโมสรติฯ อิมานิ อฎฺฐารส มูลปทานิฯ

ตตฺถ อิมา อุทฺทานคาถา

ตณฺหา จ อวิชฺชา โลโภ, โทโส ตเถว โมโห จ;
จตฺตาโร จ วิปลฺลาสา, กิเลสภูมิ นว ปทานิฯ

เย จ สติปฎฺฐานา สมโถ, วิปสฺสนา กุสลมูลํ;
เอตํ สพฺพํ กุสลํ, อินฺทฺริยภูมิ นวปทานิฯ

สพฺพํ กุสลํ นวหิ ปเทหิ ยุชฺชติ, นวหิ เจว อกุสลํ;
เอกเก นว มูลปทานิ, อุภยโต อฎฺฐารส มูลปทานิฯ

อิเมสํ อฎฺฐารสนฺนํ มูลปทานํ ยานิ นว ปทานิ อกุสลานิ, อยํ ทุกฺขสมุทโย; ยานิ นว ปทานิ กุสลานิ, อยํ ทุกฺขนิโรธคามินี ปฎิปทาฯ อิติ สมุทยสฺส ทุกฺขํ ผลํ, ทุกฺขนิโรธคามินิยา ปฎิปทาย นิโรธํ ผลํฯ อิมานิ จตฺตาริ อริยสจฺจานิ ภควตา พาราณสิยํ เทสิตานิฯ

๗. ตตฺถ ทุกฺขสฺส อริยสจฺจสฺส อปริมาณานิ อกฺขรานิ ปทานิ พฺยญฺชนานิ อาการานิ นิรุตฺติโย นิเทฺทสา เทสิตา เอตเสฺสวตฺถสฺส สงฺกาสนาย ปกาสนาย วิวรณาย วิภชนาย อุตฺตานีกมฺมตาย ปญฺญาปนายาติ ยา เอวํ สเพฺพสํ สจฺจานํฯ อิติ เอกเมกํ สจฺจํ อปริมาเณหิ อกฺขรปทพฺยญฺชนอาการนิรุตฺตินิเทฺทเสหิ ปริเยสิตพฺพํ, ตญฺจ พฺยญฺชนํ อตฺถปฺปุเตฺตน ปน อเตฺถว พฺยญฺชนปฺปุเตฺตนฯ

โย หิ โกจิ สมโณ วา พฺราหฺมโณ วา เอวํ วเทยฺย ‘‘อหํ อิทํ ทุกฺขํ ปจฺจกฺขาย อญฺญํ ทุกฺขํ ปญฺญเปสฺสามี’’ติ ตสฺส ตํ วาจาวตฺถุกเมวสฺส ปุจฺฉิโต จ น สมฺปายิสฺสติฯ เอวํ สจฺจานิฯ ยญฺจ รตฺติํ ภควา อภิสมฺพุโทฺธ, ยญฺจ รตฺติํ อนุปาทาย ปรินิพฺพุโต, เอตฺถนฺตเร ยํ กิญฺจิ ภควตา ภาสิตํ สุตฺตํ เคยฺยํ เวยฺยากรณํ คาถา อุทานํ อิติวุตฺตกํ ชาตกํ อพฺภุตธมฺมํ เวทลฺลํ, สพฺพํ ตํ ธมฺมจกฺกํ ปวตฺติตํฯ น กิญฺจิ พุทฺธานํ ภควนฺตานํ ธมฺมเทสนาย ธมฺมจกฺกโต พหิทฺธา, ตสฺส สพฺพํ สุตฺตํ อริยธเมฺมสุ ปริเยสิตพฺพํฯ ตตฺถ ปริคฺคณฺหนาย อาโลกสภานิ จตฺตาริ อริยสจฺจานิ ถาวรานิ อิมานิฯ

ตตฺถ กตมํ ทุกฺขํ? ชาติ ชรา พฺยาธิ มรณํ สํขิเตฺตน ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา ทุกฺขาฯ ตตฺถายํ ลกฺขณนิเทฺทโส, ปาตุภาวลกฺขณา ชาติ, ปริปากลกฺขณา ชรา, ทุกฺขทุกฺขตาลกฺขโณ พฺยาธิ, จุติลกฺขณํ มรณํ, ปิยวิปฺปโยควิปริณามปริตาปนลกฺขโณ โสโก, ลาลปฺปนลกฺขโณ ปริเทโว, กายสมฺปีฬนลกฺขณํ ทุกฺขํ, จิตฺตสมฺปีฬนลกฺขณํ โทมนสฺสํ, กิเลสปริทหนลกฺขโณ อุปายาโส, อมนาปสโมธานลกฺขโณ อปฺปิยสมฺปโยโค, มนาปวินาภาวลกฺขโณ ปิยวิปฺปโยโค, อธิปฺปายวิวตฺตนลกฺขโณ อลาโภ, อปริญฺญาลกฺขณา ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา, ปริปากจุติลกฺขณํ ชรามรณํ, ปาตุภาวจุติลกฺขณํ จุโตปปตฺติ, ปฎิสนฺธินิพฺพตฺตนลกฺขโณ สมุทโย, สมุทยปริชหนลกฺขโณ นิโรโธ, อนุสยสมุเจฺฉทลกฺขโณ มโคฺคฯ พฺยาธิลกฺขณํ ทุกฺขํ, สญฺชานนลกฺขโณ สมุทโย, นิยฺยานิกลกฺขโณ มโคฺค, สนฺติลกฺขโณ นิโรโธฯ อปฺปฎิสนฺธิภาวนิโรธลกฺขณา อนุปาทิเสสา นิพฺพานธาตุ, ทุกฺขญฺจ สมุทโย จ, ทุกฺขญฺจ นิโรโธ จ, ทุกฺขญฺจ มโคฺค จ, สมุทโย

จ ทุกฺขญฺจ, สมุทโย จ นิโรโธ จ, สมุทโย จ มโคฺค จ, นิโรโธ จ สมุทโย จ, นิโรโธ จ ทุกฺขญฺจ, นิโรโธ จ มโคฺค จ, มโคฺค จ นิโรโธ จ, มโคฺค จ สมุทโย จ, มโคฺค จ ทุกฺขญฺจฯ

๘. ตตฺถิมานิ สุตฺตานิฯ

“ยเมกรตฺตึ [ชาตก ๑ วีสตินิปาเต อโยฆรชาตเก] ปฐมํ, คเพฺภ วสติ มาณโว;
อพฺภุฏฺฐิโตว โส ยาติ, ส คจฺฉํ น นิวตฺตตี”ติฯ

อฎฺฐิมา, อานนฺท, ทานุปปตฺติโย เอกุตฺตริเก สุตฺตํ – อยํ ชาติฯ

ตตฺถ กตมา ชรา?

อจริตฺวา [ธ. ป. ๑๕๕] พฺรหฺมจริยํ, อลทฺธา โยพฺพเน ธนํ;
ชิณฺณโกญฺจาว ฌายนฺติ, ขีณมเจฺฉว ปลฺลเลฯ

ปญฺจ ปุพฺพนิมิตฺตานิ เทเวสุ – อยํ ชราฯ

ตตฺถ กตโม พฺยาธิ?

สามํ เตน กุโต ราช, ตฺวมฺปิ ชรายนฺติ เวเทสิ;
ขตฺติย กมฺมสฺส ผโล, โลโก น หิ กมฺมํ ปนยติฯ

ตโย คิลานา – อยํ พฺยาธิฯ

ตตฺถ กตมํ มรณํ?

ยถาปิ [ทีฆนิกาเย อโธลิขิตคาถา] กุมฺภการสฺส, กตํ มตฺติกภาชนํ;
ขุทฺทกญฺจ มหนฺตญฺจ, ยํ ปกฺกํ ยญฺจ อามกํ;
สพฺพํ เภทนปริยนฺตํ, เอวํ มจฺจาน ชีวิตํฯ

มมายิเต ปสฺสถ ผนฺทมาเน [หญฺญมาเน (ปี) ปสฺส สุ. นิ. ๗๘๓], มเจฺฉว อปฺโปทเก ขีณโสเต;
เอตมฺปิ ทิสฺวา อมโม จเรยฺย, ภเวสุ อาสตฺติมกุพฺพมาโนฯ

อุทกปฺปนสุตฺตํ – อิทํ มรณํฯ

ตตฺถ กตโม โสโก?

อิธ โสจติ เปจฺจ โสจติ, ปาปการี อุภยตฺถ โสจติ;
โส โสจติ โส วิหญฺญติ, ทิสฺวา กมฺมกิลิฏฺฐมตฺตโน [กมฺมกิลิฏฺฐํ อตฺถโน (ปี.) ปสฺส ธ. ป. ๑๕]ฯ

ตีณิ ทุจฺจริตานิ – อยํ โสโกฯ

ตตฺถ กตโม ปริเทโว?

กาเมสุ [สุ. นิ. ๗๘๐] คิทฺธา ปสุตา ปมูฬฺหา, อวทานิยา เต วิสเม นิวิฏฺฐา;
ทุกฺขูปนีตา ปริเทวยนฺติ, กึสุ ภวิสฺสาม อิโต จุตาเสฯ

ติโสฺส วิปตฺติโย – อยํ ปริเทโวฯ

ตตฺถ กตมํ ทุกฺขํ?

สตํ อาสิ อโยสงฺกู [อโยสงฺกุ (ปี. ก.) ปสฺส เถรคา. ๑๑๙๗], สเพฺพ ปจฺจตฺตเวทนา;
ชลิตา ชาตเวทาว, อจฺจิสงฺฆสมากุลาฯ

มหา วต โส ปริฬาโห [ปริทาโฆ (ปี. ก.) ปสฺส สํ. นิ. ๕.๑๑๑๓] สํยุตฺตเก สุตฺตํ สจฺจสํยุเตฺตสุ – อิทํ ทุกฺขํฯ

ตตฺถ กตมํ โทมนสฺสํ?

สงฺกเปฺปหิ ปเรโต [ปรโต (ก.) ปสฺส สุ. นิ. ๘๒๔] โส, กปโณ วิย ฌายติ;
สุตฺวา ปเรสํ นิโคฺฆสํ, มงฺกุ โหติ ตถาวิโธฯ

เทฺวเม ตปนียา ธมฺมา – อิทํ โทมนสฺสํฯ

ตตฺถ กตโม อุปายาโส?

กมฺมารานํ ยถา อุกฺกา, อโนฺต ฌายติ โน พหิ;
เอวํ ฌายติ เม หทยํ, สุตฺวา นิพฺพตฺตมมฺพุชํฯ

ตโย อคฺคี – อยํ อุปายาโสฯ

ตตฺถ กตโม อปฺปิยสมฺปโยโค?

อยสาว [ธ. ป. ๒๔๐] มลํ สมุฏฺฐิตํ, ตตุฏฺฐาย ตเมว ขาทติ;
เอวํ อติโธนจารินํ, สานิ กมฺมานิ นยนฺติ ทุคฺคติํฯ

เทฺวเม ตถาคตํ อพฺภาจิกฺขนฺติ, เอกุตฺตริเก สุตฺตํ ทุเกสุ – อยํ อปฺปิยสมฺปโยโคฯ

ตตฺถ กตโม ปิยวิปฺปโยโค?

สุปิเนน ยถาปิ สงฺคตํ, ปฏิพุโทฺธ ปุริโส น ปสฺสติ;
เอวมฺปิ ปิยายิตํ [มมายิตํ (ปี. ก.) ปสฺส สุ. นิ. ๘๑๓] ชนํ, เปตํ กาลงฺกตํ [กาลกตํ (ปี.)] น ปสฺสติฯ

เต เทวา จวนธมฺมํ วิทิตฺวา ตีหิ วาจาหิ อนุสาสนฺติฯ อยํ ปิยวิปฺปโยโคฯ

ยมฺปิจฺฉํ น ลภติ, ติโสฺส มารธีตโร;
ตสฺส เจ กามยานสฺส [กามยมานสฺส (ก.) ปสฺส สุ. นิ. ๗๗๓], ฉนฺทชาตสฺส ชนฺตุโน;

เต กามา ปริหายนฺติ, สลฺลวิโทฺธว รุปฺปติฯ

สํขิเตฺตน ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา ทุกฺขาฯ

จกฺขุ โสตญฺจ ฆานญฺจ, ชิวฺหา กาโย ตโต มนํ;
เอเต โลกามิสา โฆรา, ยตฺถ สตฺตา ปุถุชฺชนาฯ

ปญฺจิเม ภิกฺขเว ขนฺธา – อิทํ ทุกฺขํฯ

ตตฺถ กตมา ชรา จ มรณญฺจ?

อปฺปํ วต ชีวิตํ อิทํ, โอรํ วสฺสสตาปิ มียเต [มียติ (สุ. นิ. ๘๑๐)];
อถ วาปิ อกิจฺฉํ ชีวิตํ, อถ โข โส ชรสาปิ มียเตฯ

สํยุตฺตเก ปเสนทิสํยุตฺตเก สุตฺตํ อยฺยิกา เม กาลงฺกตา – อยํ ชรา จ มรณญฺจฯ

ตตฺถ กตมา จุติ จ อุปปตฺติ จ?

“สเพฺพ สตฺตา มริสฺสนฺติ, มรณนฺตํ หิ ชีวิตํ;
ยถากมฺมํ คมิสฺสนฺติ, อตฺตกมฺมผลูปคา”ติ [ปุญฺญปาปผลูปคาติ (สํ. นิ. ๑.๑๓๓)]ฯ
–

อยํ จุติ จ อุปปตฺติ จฯ

อิเมหิ สุเตฺตหิ เอกสทิเสหิ จ อเญฺญหิ นววิธํ สุตฺตํ ตํ อนุปวิฎฺฐหิ ลกฺขณโต ทุกฺขํ ญตฺวา สาธารณญฺจ อสาธารณญฺจ ทุกฺขํ อริยสจฺจํ นิทฺทิสิตพฺพํฯ คาถาหิ คาถา อนุมินิตพฺพา, พฺยากรเณหิ วา พฺยากรณํ – อิทํ ทุกฺขํฯ

๙. ตตฺถ กตโม ทุกฺขสมุทโย?

กาเมสุ สตฺตา กามสงฺคสตฺตา [กามปสงฺคสตฺตา (ปี.) ปสฺส อุทา. ๖๓], สํโยชเน วชฺชมปสฺสมานา;
น หิ ชาตุ สํโยชนสงฺคสตฺตา, โอฆํ ตเรยฺยุํ วิปุลํ มหนฺตํฯ

จตฺตาโร อาสวา สุตฺตํ – อยํ ทุกฺขสมุทโยฯ

ตตฺถ กตโม ทุกฺขนิโรโธ?

ยมฺหิ น มายา วสตี น มาโน,
โย วีตโลโภ อมโม นิราโส,
ปนุณฺณโกโธ [ปนุนฺนโกโธ (ปี.) ปสฺส อุทา. ๒๖] อภินิพฺพุตโตฺต;
โส พฺราหฺมโณ โส สมโณ ส ภิกฺขุฯ

เทฺวมา วิมุตฺติโย, ราควิราคา จ เจโตวิมุตฺติ; อวิชฺชาวิราคา จ ปญฺญาวิมุตฺติ – อยํ นิโรโธฯ

ตตฺถ กตโม มโคฺค?

เอเสว มโคฺค นตฺถโญฺญ, ทสฺสนสฺส วิสุทฺธิยา;
อริโย อฏฺฐงฺคิโก มโคฺค, มารเสฺสตํ ปโมหนํฯ

สตฺติเม, ภิกฺขเว, โพชฺฌงฺคา – อยํ มโคฺคฯ

ตตฺถ กตมานิ จตฺตาริ อริยสจฺจานิ?

“เย ธมฺมา [มหาว. ๖๐] เหตุปฺปภวา, เตสํ เหตุํ ตถาคโต อาห;
เตสญฺจ โย นิโรโธ, เอวํวาที มหาสมโณ”ติฯ

เหตุปฺปภวา ธมฺมา ทุกฺขํ, เหตุสมุทโย, ยํ ภควโต วจนํฯ อยํ ธโมฺม โย นิโรโธ, เย หิ เกจิ สํโยชนิเยสุ ธเมฺมสุ อสฺสทานุปสฺสิโน วิหรนฺติฯ กิเลสา ตณฺหา ปวฑฺฒติ, ตณฺหาปจฺจยา อุปาทานํ…เป…. เอวเมตสฺส เกวลสฺส ทุกฺขกฺขนฺธสฺส สมุทโย โหติฯ ตตฺถ ยํ สํโยชนํ – อยํ สมุทโยฯ เย สํโยชนิยา ธมฺมา เย จ โสกปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสา สมฺภวนฺติ – อิทํ ทุกฺขํฯ ยา สํโยชนิเยสุ ธเมฺมสุ อาทีนวานุปสฺสนา – อยํ มโคฺคฯ ปริมุจฺจติ ชาติยา ชราย พฺยาธีหิ มรเณหิ โสเกหิ ปริเทเวหิ ยาว อุปายาเสหิ – อิทํ นิพฺพานํฯ อิมานิ จตฺตาริ สจฺจานิฯ

ตตฺถ กตมา อนุปาทิเสสา นิพฺพานธาตุ?

อตฺถงฺคตสฺส น ปมาณมตฺถิ, ตํ หิ วา นตฺถิ เยน นํ ปญฺญเปยฺย;
สพฺพสงฺคานํ สมูหตตฺตา วิทู, สิตา วาทสตสฺสุ [วาทสตสฺส (ปี. ก.)] สเพฺพฯ

สํยุตฺตเก โคธิกสํยุตฺตํฯ

อิมานิ อสาธารณานิ สุตฺตานิฯ ยหิํ ยหิํ สจฺจานิ นิทฺทิฏฺฐานิ, ตหิํ ตหิํ สจฺจลกฺขณโต โอตาเรตฺวา [โอหาเรตฺวา (ปี. ก.)] อปริมาเณหิ พฺยญฺชเนหิ โส อโตฺถ ปริเยสิตโพฺพฯ ตตฺถ อตฺถานุปริวตฺติ พฺยญฺชเนน ปุน พฺยญฺชนานุปริวตฺติ อเตฺถน ตสฺส เอกเมกสฺส อปริมาณานิ พฺยญฺชนานิ อิเมหิ สุเตฺตหิ ยถานิกฺขิเตฺตหิ จตฺตาริ อริยสจฺจานิ นิทฺทิสิตพฺพานิฯ ปญฺจนิกาเย อนุปวิฏฺฐาหิ คาถาหิ คาถา อนุมินิตพฺพา, พฺยากรเณน พฺยากรณํฯ อิมานิ อสาธารณานิ สุตฺตานิฯ

เตสํ อิมา อุทฺทานคาถา

ยเมกรตฺติํ ปฐมํ, อฏฺฐ ทานูปปตฺติโย;
ปญฺจ ปุพฺพนิมิตฺตานิ, ขีณมจฺฉํว ปลฺลลํฯ

สามํ เตน กุโต ราช, ตโย เทวา คิลานกา;
ยถาปิ กุมฺภการสฺส, ยถา นทิทกปฺปนํฯ

อิธ โสจติ เปจฺจ โสจติ, ตีณิ ทุจฺจริตานิ จ;
กาเมสุ คิทฺธา ปสุตา, ยาว ติโสฺส วิปตฺติโยฯ

สตํ อาสิ [สตมายุ (สี.), สตธาตุ (ปี.)] อโยสงฺกู, ปริฬาโห มหตฺตโร;
สงฺกเปฺปหิ ปเรโต โส, ตตฺถ ตปนิเยหิ จฯ

กมฺมารานํ ยถา อุกฺกา, ตโย อคฺคี ปกาสิตา;
อยโต มลมุปฺปนฺนํ, อพฺภกฺขานํ ตถาคเตฯ

ติวิธํ เทวานุสาสนฺติ, สุปิเนน สงฺคโม ยถา;
ติโสฺส เจว มารธีตา, สลฺลวิโทฺธว รุปฺปติฯ

จกฺขุ โสตญฺจ ฆานญฺจ, ปญฺจกฺขนฺธา ปกาสิตา;
อปฺปํ วต ชีวิตํ อิทํ, อยฺยิกา เม มหลฺลิกาฯ

สเพฺพ สตฺตา มริสฺสนฺติ, อุปปตฺติ จุติจยํ;
กาเมสุ สตฺตา ปสุตา, อาสเวหิ จตูหิ จฯ

ยมฺหิ น มายา วสติ, เทฺวมา เจโตวิมุตฺติโย;
เอเสว มโคฺค นตฺถโญฺญ, โพชฺฌงฺคา จ สุเทสิตาฯ

อตฺถงฺคตสฺส น ปมาณมตฺถิ, โคธิโก ปรินิพฺพุโต;
เย ธมฺมา เหตุปฺปภวา, สํโยชนานุปสฺสิโนฯ
อิมา ทส เตสํ อุทฺทานคาถาฯ

๑๐. ตตฺถิมานิ สาธารณานิ สุตฺตานิ เยสุ สุเตฺตสุ สาธารณานิ สจฺจานิ เทสิตานิ อนุโลมมฺปิ ปฎิโลมมฺปิ โวมิสฺสกมฺปิฯ ตตฺถ อยํ อาทิฯ

อวิชฺชาย นิวุโต โลโก, [อชิตาติ ภควา]
วิวิจฺฉา ปมาทา นปฺปกาสติ;
ชปฺปาภิเลปนํ [ชปฺปานุเลปนํ (ก.) ปสฺส สุ. นิ. ๑๐๓๙] พฺรูมิ, ทุกฺขมสฺส มหพฺภยํฯ

ตตฺถ ยา อวิชฺชา จ วิวิจฺฉา จ, อยํ สมุทโยฯ ยํ มหพฺภยํ, อิทํ ทุกฺขํฯ อิมานิ เทฺว สจฺจานิ – ทุกฺขญฺจ สมุทโย จฯ ''สํโยชนํ สํโยชนิยา จ ธมฺมา''ติ สํยุตฺตเก จิตฺตสํยุตฺตเกสุ พฺยากรณํฯ ตตฺถ ยํ สํโยชนํ, อยํ สมุทโยฯ เย สํโยชนิยา ธมฺมา, อิทํ ทุกฺขํฯ อิมานิ เทฺว สจฺจานิ – ทุกฺขญฺจ สมุทโย จฯ

ตตฺถ กตมํ ทุกฺขญฺจ นิโรโธ จ?

อุจฺฉินฺนภวตณฺหสฺส, เนตฺติจฺฉินฺนสฺส [สนฺตจิตฺตสฺส (สุ. นิ. ๗๕๑)] ภิกฺขุโน;
วิกฺขีโณ ชาติสํสาโร, นตฺถิ ทานิ ปุนพฺภโวฯ

ยํ จิตฺตํ, อิทํ ทุกฺขํฯ โย ภวตณฺหาย อุปเจฺฉโท, อยํ ทุกฺขนิโรโธฯ วิกฺขีโณ ชาติสํสาโร, นตฺถิ ทานิ ปุนพฺภโวติ นิเทฺทโสฯ อิมานิ เทฺว สจฺจานิ – ทุกฺขญฺจ นิโรโธ จฯ เทฺวมา, ภิกฺขเว, วิมุตฺติโย; ราควิราคา จ เจโตวิมุตฺติ, อวิชฺชาวิราคา จ ปญฺญาวิมุตฺติฯ ยํ จิตฺตํ, อิทํ ทุกฺขํฯ ยา วิมุตฺติ, อยํ นิโรโธฯ อิมานิ เทฺว สจฺจานิ – ทุกฺขญฺจ นิโรโธ จฯ

ตตฺถ กตมํ ทุกฺขญฺจ มโคฺค จ?

กุมฺภูปมํ [ธ. ป. ๔๐] กายมิมํ วิทิตฺวา, นครูปมํ จิตฺตมิทํ ฐเปตฺวา;
โยเธถ มารํ ปญฺญาวุเธน, ชิตญฺจ รเกฺข อนิเวสโน สิยาฯ

ตตฺถ ยญฺจ กุมฺภูปโม กาโย ยญฺจ นครูปมํ จิตฺตํ, อิทํ ทุกฺขํฯ ยํ ปญฺญาวุเธน มารํ โยเธถาติ อยํ มโคฺคฯ อิมานิ เทฺว สจฺจานิฯ ยํ, ภิกฺขเว, น ตุมฺหากํ, ตํ ปชหิตพฺพํฯ ยา สํโยชนา, อยํ มโคฺคฯ เย เต ธมฺมา อนตฺตนิยา ปหาตพฺพา, รูปํ ยาว วิญฺญาณํ, อิทํ ทุกฺขญฺจ มโคฺค จฯ

ตตฺถ กตมํ ทุกฺขญฺจ สมุทโย จ นิโรโธ จ?

> เย เกจิ โสกา ปริเทวิตา วา, ทุกฺขา จ [ทุกฺขญฺจ (ปี. ก.) ปสฺส อุทา. ๗๐] โลกสฺมิมเนกรูปา;
> ปิยํ ปฏิจฺจปฺปภวนฺติ เอเต, ปิเย อสเนฺต น ภวนฺติ เอเตฯ

เย โสกปริเทวา, ยํ จ อเนกรูปํ ทุกฺขํ, ยํ เปมโต ภวติ, อิทํ ทุกฺขํฯ ยํ เปมํ, อยํ สมุทโยฯ โย ตตฺถ ฉนฺทราควินโย ปิยสฺส อกิริยา, อยํ นิโรโธฯ อิมานิ ตีณิ สจฺจานิฯ ติมฺพรุโก ปริพฺพาชโก ปเจฺจติ “สยํกตํ ปรํกต”นฺติฯ ยเถสา วีมํสา, อิทํ ทุกฺขํฯ ยา เอเต เทฺว อเนฺต อนุปคมฺม มชฺฌิมา ปฏิปทา อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา ยาว ชาติปจฺจยา ชรามรณํ, อิทมฺปิ ทุกฺขญฺจ สมุทโย จฯ วิญฺญาณํ นามรูปํ สฬายตนํ ผโสฺส เวทนา ภโว ชาติ ชรามรณํ, อิทํ ทุกฺขํฯ อวิชฺชา สงฺขารา ตณฺหา อุปาทานํ, อยํ สมุทโยฯ อิติ อิทํ สยํกตํ วีมํเสยฺยาติ [วีมํสียติ (ปี. ก.)] ยญฺจ ปฏิจฺจสมุปฺปาเท ทุกฺขํ, อิทํ เอโส สมุทโย นิทฺทิโฏฺฐฯ อวิชฺชานิโรธา สงฺขารนิโรโธ จ ยาว จ ชรามรณนิโรโธติ อยํ นิโรโธฯ อิมานิ ตีณิ สจฺจานิ ทุกฺขญฺจ สมุทโย จ นิโรโธ จฯ

๑๑. ตตฺถ กตมํ ทุกฺขญฺจ สมุทโย จ มโคฺค จ?

> “โย ทุกฺขมทฺทกฺขิ [สํ. นิ. ๑.๑๕๗] ยโตนิทานํ, กาเมสุ โส ชนฺตุ กถํ นเมยฺย;
> กามา หิ โลเก สงฺคาติ ญตฺวา, เตสํ สตีมา วินยาย สิเกฺข”ติฯ

โย ทุกฺขมทฺทกฺขิ, อิทํ ทุกฺขํฯ ยโต ภวติ, อยํ สมุทโยฯ สนฺทิฏฺฐํ ยโต ภวติ ยาว ตสฺส วินยาย สิกฺขา, อยํ มโคฺคฯ อิมานิ ตีณิ สจฺจานิฯ

เอกาทสงฺคุตฺตเรสุ โคปาลโกปมสุตฺตํฯ

ตตฺถ ยาว รูปสญฺญุตฺตา ยญฺจ สฬายตนํ ยถา วณํ ปฏิจฺฉาเทติ ยญฺจ ติตฺถํ ยถา จ ลภติ ธมฺมูปสญฺหิตํ อุฬารํ ปีติปาโมชฺชํ จตุพฺพิธํ จ อตฺตภาวโต จ วตฺถุ, อิทํ ทุกฺขํฯ ยาว อาสาฏิกํ หาเรตา [สาเฏตา (สี. ปี.) ปสฺส องฺคุตฺตรนิกาเย] โหติ, อยํ สมุทโยฯ รูปสญฺญุตฺตา อาสาฏกหรณํ [อาสาฏิกสาฏนา (ปี.)] วณปฏิจฺฉาทนํ วีถิญฺญุตา โคจรกุสลญฺจ, อยํ มโคฺคฯ อวเสสา ธมฺมา อตฺถิ เหตุ อตฺถิ ปจฺจยา อตฺถิ นิสฺสยา สาวเสสโทหิตา อเนกปูชา จ กลฺยาณมิตฺตตปฺปจฺจยา ธมฺมา วีถิญฺญุตา จ เหตุ, อิมานิ ตีณิ สจฺจานิฯ

ตตฺถ กตมํ ทุกฺขญฺจ มโคฺค จ นิโรโธ จ?

> สติ กายคตา อุปฏฺฐิตา, ฉสุ ผสฺสายตเนสุ สํวุโต [สํวโร (ปี. ก.) ปสฺส อุทา. ๒๕];
> สตตํ ภิกฺขุ สมาหิโต, ชญฺญา [ชาเนยฺย (ปี. ก.)] นิพฺพานมตฺตโนฯ

ตตฺถ ยา จ กายคตา สติ ยญฺจ สฬายตนํ ยตฺถ สพฺพเญฺจตํ ทุกฺขํฯ ยา จ กายคตา สติ โย จ สีลสํวโร โย จ สมาธิ ยตฺถ ยา สติ, อยํ ปญฺญากฺขโนฺธฯ สพฺพมฺปิ สีลกฺขโนฺธ สมาธิกฺขโนฺธ, อยํ มโคฺคฯ เอวํวิหารินา ญาตพฺพํ นิพฺพานํฯ อยํ นิโรโธ, อิมานิ ตีณิ สจฺจานิฯ สีเล ปติฏฺฐาย

เทฺว ธมฺมา ภาเวตพฺพา สมโถ จ วิปสฺสนา จฯ ตตฺถ ยํ จิตฺตสหชาตา ธมฺมา, อิทํ ทุกฺขํฯ โย จ สมโถ ยา จ วิปสฺสนา, อยํ มโคฺคฯ ราควิราคา จ เจโตวิมุตฺติ, อวิชฺชาวิราคา จ ปญฺญาวิมุตฺติ, อยํ นิโรโธฯ อิมานิ ตีณิ สจฺจานิฯ

ตตฺถ กตโม สมุทโย จ นิโรโธ จ?

อาสา จ ปีหา อภินนฺทนา จ, อเนกธาตูสุ สรา ปติฏฺฐิตา;
อญฺญาณมูลปฺปภวา ปชปฺปิตา, สพฺพา มยา พฺยนฺติกตา สมูลิกาฯ

อญฺญาณมูลปฺปภวาติ ปุริมเกหิ สมุทโยฯ สพฺพา มยา พฺยนฺติกตา สมูลิกาติ นิโรโธฯ อิมานิ เทฺว สจฺจานิฯ จตุนฺนํ ธมฺมานํ อนนุโพธา อปฺปฏิเวธา วิตฺถาเรน กาตพฺพํฯ อริยสฺส สีลสฺส สมาธิโน ปญฺญาย วิมุตฺติยาฯ ตตฺถ โย อิเมสํ จตุนฺนํ ธมฺมานํ อนนุโพธา อปฺปฏิเวธา, อยํ สมุทโยฯ ปฏิเวโธ ภวเนตฺติยา, อยํ นิโรโธฯ อยํ สมุทโย จ นิโรโธ จฯ

ตตฺถ กตโม สมุทโย จ มโคฺค จ?

ยานิ [สุ. นิ. ๑๐๔๑] โสตานิ โลกสฺมึ, [อชิตาติ ภควา]
สติ เตสํ นิวารณํ;
โสตานํ สํวรํ พฺรูมิ, ปญฺญาเยเต ปิธียเรฯ

ยานิ โสตานีติ อยํ สมุทโยฯ ยา จ ปญฺญา ยา จ สติ นิวารณํ ปิธานญฺจ, อยํ มโคฺคฯ อิมานิ เทฺว สจฺจานิฯ สเณฺจตนิยํ สุตฺตํ ทฬฺหเนมิยานากาโร ฉหิ มาเสหิ นิฏฺฐิโตฯ ตตฺถ ยํ กายํ กายกมฺมํ สวงฺกํ สโทสํ สกสาวํ ยา สวงฺกตา สโทสตา สกสาวตา, อยํ สมุทโยฯ เอวํ วจีกมฺมํ มโนกมฺมํ อวงฺกํ อโทสํ อกสาวํ, ยา อวงฺกตา อโทสตา อกสาวตา, อยํ มโคฺคฯ เอวํ วจีกมฺมํ มโนกมฺมํฯ อิมานิ เทฺว สจฺจานิ สมุทโย จ มโคฺค จฯ

ตตฺถ กตโม สมุทโย จ นิโรโธ จ มโคฺค จ?

‘‘นิสฺสิตสฺส จลิตํ, อนิสฺสิตสฺส จลิตํ นตฺถิ, จลิเต อสติ ปสฺสทฺธิ, ปสฺสทฺธิยา สติ นติ น โหติ, นติยา อสติ [อสติยา (ปี.) ปสฺส อุทา. ๗๔] อาคติคติ น โหติ, อาคติคติยา อสติ จุตูปปาโต น โหติ, จุตูปปาเต อสติ เนวิธ น หุรํ น อุภยมนฺตเรนฯ เอเสวโนฺต ทุกฺขสฺสา’’ติฯ

ตตฺถ เทฺว นิสฺสยา, อยํ สมุทโยฯ โย จ อนิสฺสโย, ยา จ อนติ, อยํ มโคฺคฯ ยา อาคติคติ น โหติ จุตูปปาโต จ โย เอเสวโนฺต ทุกฺขสฺสาติ, อยํ นิโรโธฯ อิมานิ ตีณิ สจฺจานิฯ อนุปฏฺฐิตกายคตา สติ…เป.… ยํ วิมุตฺติญาณทสฺสนํ, อยํ สมุทโยฯ เอการสอุปนิสฺสยา วิมุตฺติโย ยาว อุปนิสฺสยอุปสมฺปทา อุปฏฺฐิตกายคตาสติสฺส วิหรติฯ สีลสํวโร โสสานิโย โหติ, ยญฺจ วิมุตฺติญาณทสฺสนํ, อยํ มโคฺคฯ ยา จ วิมุตฺติ, อยํ นิโรโธฯ อิมานิ ตีณิ สจฺจานิฯ สมุทโย จ นิโรโธ จ มโคฺค จฯ

๑๒. ตตฺถ กตโม นิโรโธ จ มโคฺค จ?

สยํ กเตน สเจฺจน, เตน อตฺตนา อภินิพฺพานคโต วิติณฺณกโงฺข;
วิภวญฺจ ญตฺวา โลกสฺมึ, ตาว ขีณปุนพฺภโว ส ภิกฺขุฯ

ยํ สเจฺจน, อยํ มโคฺคฯ ยํ ขีณปุนพฺภโว, อยํ นิโรโธฯ อิมานิ เทฺว สจฺจานิฯ ปญฺจ วิมุตฺตายตนานิ สตฺถา วา ธมฺมํ เทเสสิ อญฺญตโร วา วิญฺญู สพฺรหฺมจารีติ วิตฺถาเรน กาตพฺพาฯ ตสฺส อตฺถปฺปฏิสํเวทิสฺส ปาโมชฺชํ ชายติ, ปมุทิตสฺส ปีติ ชายติ, ยาว นิพฺพินฺทโนฺต วิรชฺชติ, อยํ มโคฺคฯ ยา วิมุตฺติ, อยํ นิโรโธฯ เอวํ ปญฺจ วิมุตฺตายตนานิ วิตฺถาเรนฯ อิมานิ เทฺว สจฺจานิ นิโรโธ จ มโคฺค จฯ

อิมานิ สาธารณานิ สุตฺตานิฯ อิเมหิ สาธารเณหิ สุเตฺตหิ ยถานิกฺขิเตฺตหิ ปฏิเวธโต จ ลกฺขณโต จ โอตาเรตฺวา อญฺญานิ สุตฺตานิ นิทฺทิสิตพฺพานิ อปริหายเนฺตนฯ คาถาหิ คาถา อนุมินิตพฺพา, พฺยากรเณหิ พฺยากรณํฯ อิเม จ สาธารณา ทส ปริวชฺชฺฌกา เอโก จ จตุโกฺก นิเทฺทโส สาธารโณฯ อยญฺจ ปกิณฺณกนิเทฺทโสฯ เอกํ ปญฺจ ฉ จ สเวกเทโส สพฺพํฯ อิเม เทฺว ปริวชฺชนา ปุริมกา จ ทสฯ อิเม ทฺวาทส ปริวชฺชฺฌกา สจฺจานิฯ เอตฺตาวตา สพฺพํ สุตฺตํ นตฺถิ, ตํ พฺยากรณํ วา คาถา วิยฯ อิเมหิ ทฺวาทสหิ ปริวชฺชฺฌเกหิ น โอตริตุํ อปฺปมเตฺตน ปริเยสิตฺวา นิทฺทิสิตพฺพาฯ

ตตฺถายํ สเงฺขโปฯ สพฺพํ ทุกฺขํ สตฺตหิ ปเทหิ สโมสรณํ คจฺฉติฯ กตเรหิ สตฺตหิ? อปฺปิยสมฺปโยโค จ ปิยวิปฺปโยโค จ, อิเมหิ ทฺวีหิ ปเทหิ สพฺพํ ทุกฺขํ นิทฺทิสิตพฺพํฯ ตสฺส เทฺว นิสฺสยา – กาโย จ จิตฺตญฺจ ฯ เตน วุจฺจติ ‘‘กายิกํ ทุกฺขํ เจตสิกญฺจ’’ติ, นตฺถิ ตํ ทุกฺขํ น กายิกํ วา น เจตสิกํ, สพฺพํ ทุกฺขํ ทฺวีหิ ทุเกฺขหิ นิทฺทิสิตพฺพํ กายิเกน จ เจตสิเกน จฯ ตีหิ ทุกฺขตาหิ สงฺคหิตํ ทุกฺขทุกฺขตาย สงฺขารทุกฺขตาย วิปริณามทุกฺขตายฯ อิติ ตํ สพฺพํ ทุกฺขํ ตีหิ ทุกฺขตาหิ สงฺคหิตํฯ อิติ อิทญฺจ ทุกฺขํ ติวิธํฯ ทุวิธํ ทุกฺขํ กายิกญฺจ เจตสิกญฺจฯ ทุวิธํ อปฺปิยสมฺปโยโค จ ปิยวิปฺปโยโค จฯ อิทํ สตฺตวิธํ ทุกฺขํฯ

ตตฺถ ติวิโธ สมุทโย อจตุโตฺถ อปญฺจโมฯ กตโม ติวิโธ? ตณฺหา จ ทิฏฺฐิ จ กมฺมํฯ ตตฺถ ตณฺหา จ ภวสมุทโย กมฺมํฯ ตถา [ตตฺถ (ปี.)] นิพฺพตฺตสฺส หีนปณีตตา [หีนปณีตตาย (ปี.)], อยํ สมุทโยฯ อิติ ยาปิ ภวคตีสุ หีนตา จ ปณีตตา จ, ยาปิ ตีหิ ทุกฺขตาหิ สงฺคหิตา, โยปิ ทฺวีหิ มูเลหิ สมุทานีโต อวิชฺชาย นิวุตสฺส ภวตณฺหาสํยุตฺตสฺส สวิญฺญาณโก กาโย, โสปิ ตีหิ ทุกฺขตาหิ สงฺคหิโตฯ

ตถา วิปลฺลาสโต ทิฏฺฐิภวคนฺตพฺพาฯ สา สตฺตวิธา นิทฺทิสิตพฺพาฯ เอโก วิปลฺลาโส ตีณิ นิทฺทิสียติ, จตฺตาริ วิปลฺลาสวตฺถูนิฯ ตตฺถ กตโม เอโก วิปลฺลาโส? โย วิปรีตคฺคาโห ปฏิเกฺขเปน, โอตรณํ ยถา ‘‘อนิเจฺจ นิจฺจ’’มิติ วิปรีตํ คณฺหาติฯ เอวํ จตฺตาโร วิปลฺลาสาฯ อยเมโก วิปลฺลาสียติ สญฺญา จิตฺตํ ทิฏฺฐิฯ กตมานิ จตฺตาริ วิปลฺลาสวตฺถูนิ ? กาโย เวทนา จิตฺตํ ธมฺมาฯ เอวํ วิปลฺลาสคตสฺส อกุสลญฺจ ปวเฑฺฒติฯ ตตฺถ สญฺญาวิปลฺลาโส โทสํ อกุสลมูลํ ปวเฑฺฒติฯ จิตฺตวิปลฺลาโส โลภํ อกุสลมูลํ ปวเฑฺฒติฯ ทิฏฺฐิวิปลฺลาโส โมหํ อกุสลมูลํ ปวเฑฺฒติฯ ตตฺถ โทสสฺส อกุสลมูลสฺส ตีณิ มิจฺฉตฺตานิ ผลํ – มิจฺฉาวาจา มิจฺฉากมฺมโนฺต มิจฺฉาอาชีโว; โลภสฺส อกุสลมูลสฺส ตีณิ มิจฺฉตฺตานิ ผลํ – มิจฺฉาสงฺกโปฺป มิจฺฉาวายาโม มิจฺฉาสมาธิ; โมหสฺส อกุสลมูลสฺส เทฺว มิจฺฉตฺตานิ ผลํ – มิจฺฉาทิฏฺฐิ จ มิจฺฉาสติ จฯ เอวํ อกุสลํ สเหตุ สปฺปจฺจยํ วิปลฺลาสา จ ปจฺจโย, อกุสลมูลานิ สเหตู เอเตเยว ปฏิปเกฺขน อนูนา อนธิกา ทฺวีหิ ปจฺจเยหิ นิทฺทิสิตพฺพาฯ นิโรเธ จ มเคฺค จ วิปลฺลาสมฺปาทาย ปรโต [ปริโต (ปี.)] ปฏิปเกฺขน จตโสฺสฯ

ตตฺถิมา อุทฺทานคาถา

อวิชฺชาย นิวุโต โลโก, จิตฺตํ สํโยชนมฺปิ;
สา ปจฺฉินฺนภวตณฺหา, เทฺวมา เจว วิมุตฺติโยฯ

กุมฺภูปมํ กายมิมํ, ยํ น ตุมฺหากํ ตํ ปชห [ชหา (ปี. ก.)];
เย เกจิ โสกปริเทวา, ติมฺพรุโก จ สยํกตํฯ

ทุกฺขํ ทิฏฺฐิ จ อุปฺปนฺนํ, ยญฺจ โคปาลโกปมํ;
สติ กายคตา มาหุ, สมโถ จ วิปสฺสนาฯ

อาสา ปิหา จ อภินนฺทนา จ, จตุนฺนมนนฺโพธนา;
ยานิ โสตานิ โลกสฺมึ, ทฬฺหํ เนมิยานากาโรฯ

ยํ นิสฺสิตสฺส จลิตํ, อนุปฏฺฐิตกายคตาสติ;
สยํ กเตน สเจฺจน, วิมุตฺตายตเนหิ จฯ

เปฏโกปเทเส มหากจฺจายเนน ภาสิเต ปฐมภูมิ อริยสจฺจปฺปกาสนา นาตํ ชีวตา ภควตา มาทิเสน สมฺทฺทเนน ตถาคเตนาติฯ

๒. สาสนปฏฺฐานทุติยภูมิ

๑๓. ตตฺถ กตมํ สาสนปฺปฏฺฐานํ? สํกิเลสภาคิยํ สุตฺตํ, วาสนา ภาคิยํ สุตฺตํ, นิเพฺพธภาคิยํ สุตฺตํ, อเสกฺขภาคิยํ สุตฺตํ, สํกิเลสภาคิยญฺจ วาสนาภาคิยญฺจ, สํกิเลสภาคิยญฺจ นิเพฺพธภาคิยญฺจ, สํกิเลสภาคิยญฺจ นิเพฺพธภาคิยญฺจ อเสกฺขภาคิยญฺจ, วาสนาภาคิยญฺจ นิเพฺพธภาคิยญฺจฯ อาณตฺติ, ผลํ, อุปาโย, อาณตฺติ จ ผลญฺจ, ผลญฺจ อุปาโย จ, อาณตฺติ จ ผลญฺจ อุปาโย จฯ อสฺสาโท, อาทีนโว, นิสฺสรณํ, อสฺสาโท จ อาทีนโว จ, อสฺสาโท จ นิสฺสรณญฺจ, อาทีนโว จ นิสฺสรณญฺจ, อสฺสาโท จ อาทีนโว จ นิสฺสรณญฺจฯ โลกิกํ, โลกุตฺตรํ, โลกิกญฺจ โลกุตฺตรญฺจฯ กมฺมํ, วิปาโก, กมฺมญฺจ วิปาโก จฯ นิทฺทิฏฺฐํ, อนิทฺทิฏฺฐํ, นิทฺทิฏฺฐญฺจ อนิทฺทิฏฺฐญฺจฯ ญาณํ, เญยฺยํ, ญาณญฺจ เญยฺยญฺจฯ ทสฺสนํ, ภาวนา, ทสฺสนญฺจ ภาวนา จฯ วิปากกมฺมํ, น วิปากกมฺมํ, เนววิปากนวิปากกมฺมํ ฯ สกวจนํ, ปรวจนํ, สกวจนญฺจ ปรวจนญฺจฯ สตฺตาธิฏฺฐานํ, ธมฺมาธิฏฺฐานํ, สตฺตาธิฏฺฐานญฺจ ธมฺมาธิฏฺฐานญฺจฯ ถโว, สกวจนาธิฏฺฐานํ, ปรวจนาธิฏฺฐานํ, สกวจนาธิฏฺฐานญฺจ ปรวจนาธิฏฺฐานญฺจฯ กิริยํ, ผลํ, กิริยญฺจ ผลญฺจฯ อนุญฺญาตํ, ปฏิกฺขิตฺตํ, อนุญฺญาตญฺจ ปฏิกฺขิตฺตญฺจฯ อิมานิ ฉ ปฏิกฺขิตฺตานิฯ

๑๔. ตตฺถ กตมํ สํกิเลสภาคิยํ สุตฺตํ?

> กามนฺธา ชาลสญฺฉนฺนา, ตณฺหาฉทนฉาทิตา;
> ปมตฺตพนฺธุนา พทฺธา, มจฺฉาว กุมินามุเข;
> ชรามรณมเนฺวนฺติ, วโจฺฉ ขีรปโกว [ขีรูปโกว (ก.) ปสฺส อุทา. ๖๔] มาตรํฯ

ปญฺจิเม, ภิกฺขเว, นีวรณาฯ

ตตฺถ กตมํ วาสนาภาคิยํ สุตฺตํ?

> มโนปุพฺพงฺคมา ธมฺมา, มโนเสฏฺฐา มโนมยา;
> มนสา เจ ปสเนฺนน, ภาสติ วา กโรติ วา;
> ตโต นํ สุขมเนฺวติ, ฉายาว อนปายินีฯ

สํยุตฺตเก สุตฺตํฯ

มหานามสฺส สกฺกสฺส อิทํ ภควา สกฺยานํ กปิลวตฺถุมฺหิ นคเร นยวิตฺถาเรน สทฺธาสีลปริภาวิตํ สุตฺตํ ภาวเญฺญน ปริภาวิตํ ตํ นาม ปจฺฉิเม กาเลฯ

ตตฺถ กตมํ นิเพฺพธภาคิยํ สุตฺตํ?

> อุทฺธํ อโธ [อุทา. ๖๑] สพฺพธิ วิปฺปมุโตฺต, อยํ อหสฺมีติ อนานุปสฺสี;
> เอวํ วิมุโตฺต อุทตาริ โอฆํ, อติณฺณปุพฺพํ อปุนพฺภวายฯ

สีลานิ นุ โข ภวนฺติ กิมตฺถิยานิ อานโนฺท ปุจฺฉติ สตฺถารํฯ

ตตฺถ กตมํ อเสกฺขภาคิยํ สุตฺตํ?

> “ยสฺส เสลูปมํ จิตฺตํ, ฐิตํ นานุปกมฺปติ;

วิรตฺตํ รชนีเยสุ, โกปเนเยฺย [โกปนีเย (ก.) ปสฺส อุทา. ๓๔] น กุปฺปติ;
ยเสฺสวํ ภาวิตํ จิตฺตํ, กุโต ตํ ทุกฺขเมสฺสตี''ติฯ

สาริปุโตฺต นาม ภควา เถรญฺญตโร โส มํ อาสชฺช อปฺปฏินิสฺสชฺช จาริกํ ปกฺกมติ, สาริปุตฺตสฺส พฺยากรณํ กาตพฺพํฯ ยสฺส นูน ภควา กายคตา สติ อภาวิตา อสฺส อพหุลีกตา วิตฺถาเรน กาตพฺพํฯ

๑๕. ตตฺถ กตมํ สํกิเลสภาคิยญฺจ วาสนาภาคิยญฺจ?

ฉนฺนมติวสฺสติ [อุทา. ๔๕], วิวฏํ นาติวสฺสติ;
ตสฺมา ฉนฺนํ วิวเรถ, เอวํ ตํ นาติวสฺสติฯ

ฉนฺนมติวสฺสตีติ สํกิเลโสฯ วิวฏํ นาติวสฺสตีติ วาสนาฯ ตโม ตมปรายโนติ วิตฺถาเรนฯ ตตฺถ โย จ ตโม โย จ ตมปรายโน, อยํ สํกิเลโสฯ โย จ โชติ โย จ โชติปรายโน, อยํ วาสนาฯ

ตตฺถ กตมํ สํกิเลสภาคิยญฺจ นิเพฺพธภาคิยญฺจ สุตฺตํ?

น ตํ ทฬฺหํ พนฺธนมาหุ ธีรา, ยทายสํ ทารุชปพฺพชญฺจ [ทารุชํ ปพฺพชญฺจ (ปี.) ธ. ป. ๓๔๕; สํ. นิ. ๑.๑๒๑];
สารตฺตรตฺตา มณิกุณฺฑเลสุ, ปุเตฺตสุ ทาเรสุ จ ยา อเปกฺขาฯ

น ตํ ทฬฺหํ พนฺธนมาหุ ธีรา, ยทา ปุเตฺตสุ ทาเรสุ จ ยา อเปกฺขา, อยํ สํกิเลโสฯ เอตมฺปิ เฉตฺวา ปริพฺพชนฺติ ธีรา อนเปกฺขิโน สพฺพกาเม ปหายาติ, อยํ นิเพฺพโธฯ ยํ เจตยิตํ ปกปฺปิตํ ยา จ นามรูปสฺส อวกฺกนฺติ โหติฯ อิเมหิ จตูหิ ปเทหิ สํกิเลโสฯ ปจฺฉิมเกหิ จตูหิ นิเพฺพโธฯ

ตตฺถ กตมํ สํกิเลสภาคิยญฺจ นิเพฺพธภาคิยญฺจ อเสกฺขภาคิยญฺจ สุตฺตํ?

อยํ โลโก สนฺตาปชาโต, ผสฺสปเรโต โรคํ [โรทํ (ปี.) ปสฺส อุทา. ๓๐] วทติ อตฺตโต;
เยน เยน หิ มญฺญนฺติ, ตโต ตํ โหติ อญฺญถาฯ

อญฺญถาภาวี ภวสโตฺต โลโก, ภวปเรโต ภวเมวาภินนฺทติ;
ยทภินนฺทติ ตํ ภยํ, ยสฺส ภายติ ตํ ทุกฺขํ;
ภววิปฺปหานาย โข ปนิทํ พฺรหฺมจริยํ วุสฺสติฯ

เย หิ เกจิ สมณา วา พฺราหฺมณา วา ภเวน ภวสฺส วิปฺปโมกฺขมาหํสุ, สเพฺพเต ''อวิปฺปมุตฺตา ภวสฺมา''ติ วทามิฯ เย วา ปน เกจิ สมณา วา พฺราหฺมณา วา วิภเวน ภวสฺส นิสฺสรณมาหํสุ, สเพฺพเต ''อนิสฺสฏา ภวสฺมา''ติ วทามิฯ อุปธิํ หิ ปฏิจฺจ ทุกฺขมิทํ สโมฺภติ, สพฺพุปาทานกฺขยา นตฺถิ ทุกฺขสฺส สมฺภโว, โลกมิมํ ปสฺส, ปุถู อวิชฺชาย ปเรตา ภูตา ภูตรตา ภวา อปริมุตฺตาฯ เย หิ เกจิ ภวา สพฺพธิ สพฺพตฺถตาย สเพฺพเต ภวา อนิจฺจา ทุกฺขา วิปริณามธมฺมาติฯ

''เอวเมตํ ยถาภูตํ, สมฺมปฺปญฺญาย ปสฺสโต;
ภวตณฺหา ปหียติ, วิภวํ นาภินนฺทติ;
สพฺพโส ตณฺหานํ ขยา, อเสสวิราคนิโรโธ นิพฺพานํฯ

“ตสฺส นิพฺพุตสฺส ภิกฺขุโน, อนุปาทา ปุนพฺภโว น โหติ;
อภิภูโต มาโร วิชิตสงฺคาโม, อุเปจฺจคา สพฺพภวานิ ตาที”ติฯ

อยํ โลโก สนฺตาปชาโต ยาว ทุกฺขนฺติ ยํ ตณฺหา สํกิเลโสฯ

ยํ ปุนคฺคหณํ เย หิ เกจิ สมณา วา พฺราหฺมณา วา ภเวน ภวสฺส วิโมกฺขมาหํสุ, สเพฺพเต “อวิมุตฺตา ภวสฺมา”ติ วทามิฯ เย วา ปน เกจิ สมณา วา พฺราหฺมณา วา วิภเวน ภวสฺส นิสฺสรณมาหํสุ “อนิสฺสฏา ภวสฺมา”ติ วทามิฯ อยํ ทิฏฺฐิสํกิเลโส, ตํ ทิฏฺฐิสํกิเลโส จ ตณฺหาสํกิเลโส จ, อุภยเมตํ สํกิเลโสฯ ยํ ปุนคฺคหณํ ภววิปฺปหานาย พฺรหฺมจริยํ วุสฺสติ, ยาว สพฺพโส อุปาทานกฺขยา สมฺภวา, อิทํ นิเพฺพธภาคิยํฯ ตสฺส นิพฺพุตสฺส ภิกฺขุโน ยาว อุปจฺจคา สพฺพภวานิ ตาทีติ อิทํ อเสกฺขภาคิยํฯ จตฺตาโร ปุคฺคลา อนุโสตคามี สํกิเลโส ฐิตตฺโต จ ปฏิโสตคามี จ นิเพฺพโธฯ ถเล ติฏฺฐตีติ อเสกฺขภูมิฯ

๑๖. ตตฺถ กตมํ วาสนาภาคิยญฺจ นิเพฺพธภาคิยญฺจ สุตฺตํ?

“ททโต [อุทา. ๗๕; ที. นิ. ๒.๑๙๗] ปุญฺญํ ปวฑฺฒติ, สํยมโต เวรํ น จียติ;
กุสโล จ ชหาติ ปาปกํ, ราคโทสโมหกฺขยา สนิพฺพุโต”ติฯ

“ททโต ปุญฺญํ ปวฑฺฒติ, สํยมโต เวรํ น จียตี”ติ วาสนาฯ “กุสโล จ ชหาติ ปาปกํ, ราคโทสโมหกฺขยา สนิพฺพุโต”ติ นิเพฺพโธฯ

โสตานุคเตสุ ธเมฺมสุ วจสา ปริจิเตสุ มนสานุเปกฺขิเตสุ ทิฏฺฐิยา สุปฺปฏิวิเทฺธสุ ปญฺจานิสํสา ปาฏิกงฺขาฯ อิเธกจฺจสฺส พหุสฺสุตา ธมฺมา โหนฺติ ธาตา อปมุฏฺฐา วจสา ปริจิตา มนสานุเปกฺขิตา ทิฏฺฐิยา สุปฺปฏิวิทฺธา, โส ยุญฺชโนฺต ฆเฏโนฺต วายมโนฺต ทิเฏฺฐว ธเมฺม วิเสสํ ปโปฺปติฯ โน เจ ทิเฏฺฐว ธเมฺม วิเสสํ ปโปฺปติ, คิลาโน ปโปฺปติฯ โน เจ คิลาโน ปโปฺปติ, มรณกาลสมเย ปโปฺปติฯ โน เจ มรณกาลสมเย ปโปฺปติ, เทวภูโต ปาปุณาติฯ โน เจ เทวภูโต ปาปุณาติ, เตน ธมฺมราเคน ตาย ธมฺมนนฺทิยา ปเจฺจกโพธึ ปาปุณาติฯ

ตตฺถายํ ทิเฏฺฐว ธเมฺม ปาปุณาติ, อยํ นิเพฺพโธฯ ยํ สมฺปราเย ปเจฺจกโพธึ ปาปุณาติ, อยํ วาสนาฯ อิมานิ โสฬส สุตฺตานิ สพฺพสาสนํ อติคฺคณฺหโนฺต ติฏฺฐนฺติฯ อิเมหิ โสฬสหิ สุเตฺตหิ นววิโธ สุตฺตโนฺต วิภโตฺต ภวติฯ โส จ ปญฺญวโต โน ทุปฺปญฺญสฺส, ยุตฺตสฺส โน อยุตฺตสฺส, อกมฺมสฺส วิหาริสฺส ปกติยา โลเก สํกิเลโส จรติฯ โส สํกิเลโส ติวิโธ – ตณฺหาสํกิเลโส ทิฏฺฐิสํกิเลโส ทุจฺจริตสํกิเลโสฯ ตโต สํกิเลสโต อุฏฺฐหโนฺต สํกิเลโส ธเมฺมสุ ปติฏฺฐหติ, โลกิเยสุ ปติฏฺฐหตีติฯ ตตฺถากุสโล ทิฏฺฐโต สเจ ตํ สีลญฺจ ทิฏฺฐิญฺจ ปรามสติ, ตสฺส โส ตณฺหาสํกิเลโส โหติฯ สเจ ปนสฺส เอวํ โหติ “อิมินาหํ สีเลน วา วเตน วา พฺรหฺมจริเยน วา เทโว วา ภวิสฺสํ [ภวิสฺสามิ (ปี.)] เทวญฺญตโร วา”ติ ยสฺส โหติ มิจฺฉาทิฏฺฐิ, เอตสฺส มิจฺฉาทิฏฺฐิสํกิเลโส ภวติฯ สเจ ปน สีเล ปติฏฺฐิโต อปรามฏฺฐสฺส หิ สีลวตํ โหติ, ตสฺส ตํ สีลวโต โยนิโส คหิตํ อวิปฺปฏิสารํ ชเนติ ยาว วิมุตฺติญาณทสฺสนํ, ตญฺจ ตสฺส ทิเฏฺฐว ธเมฺม กาลงฺกตสฺส วา ตมฺหิเยว วา ปน อปราปริยาเยน วา, อเญฺญสุ ขเนฺธสุ เอวํ สุตํ “สุจริตํ วาสนายสํวตฺตตี”ติ วาสนาภาคิยํ สุตฺตํ วุจฺจติฯ ตตฺถ สีเลสุ ฐิตสฺส วินีวรณํ จิตฺตํ, ตํ ตโต สกฺกายทิฏฺฐิปฺปหานาย ภควา ธมฺมํ เทเสติฯ โส อจฺจนฺตนิฏฺฐํ นิพฺพานํ ปาปุณาติ; ยทิ วา สาสนฺตเร, อจฺจนฺตํ นิพฺพานํ ปาปุณาติ, ยทิ วา เอกาสเน ฉ อภิเญฺญฯ ตตฺถ เทฺว ปุคฺคลา อริยธเมฺม ปาปุณนฺติ สทฺธานุสารี จ ธมฺมานุสารี จฯ ตตฺถ ธมฺมานุสารี อุคฺฆฏิตญฺญู, สทฺธานุสารี

เนโยฺยฯ ตตฺถ อุคฺฆฏิตญฺญู ทุวิโธ – โกจิ ติกฺขินฺทฺริโย โกจิ มุทินฺทฺริโยฯ ตตฺถ เนโยฺยปิ ทุวิโธ – โกจิ ติกฺขินฺทฺริโย โกจิ มุทินฺทฺริโยฯ ตตฺถ โย จ อุคฺฆฏิตญฺญู มุทินฺทฺริโย, โย จ เนโยฺย ติกฺขินฺทฺริโย, อิเม ปุคฺคลา อสมินฺทฺริยา โหนฺติฯ ตตฺถ อิเม ปุคฺคลา สมินฺทฺริยา ปริหายนฺติ จ อุคฺฆฏิตญฺญุโต, วิปญฺจิตญฺญู เนยฺยโต, อิเม มชฺฌิมา ภูมิคตา วิปญฺจิตญฺญู โหติฯ อิเม ตโย ปุคฺคลาฯ

๑๗. ตตฺถ จตุตฺถา ปน ปญฺจมา อุคฺฆฏิตญฺญู วิปญฺจิตญฺญู เนโยฺย จ, ตตฺถ อุคฺฆฏิตญฺญู ปุคฺคโล อินฺทฺริยานิ ปฏิลภิตฺวา ทสฺสนภูมิยํ ฐิโต โสตาปตฺติผลญฺจ ปาปุณาติ, เอกพีชี โหติ ปฐโม โสตาปโนฺนฯ ตตฺถ วิปญฺจิตญฺญู ปุคฺคโล อินฺทฺริยานิ ปฏิลภิตฺวา ทสฺสนภูมิยํ ฐิโต โสตาปตฺติผลญฺจ ปาปุณาติ, โกลํโกโล จ โหติ ทุติโย โสตาปโนฺน ฯ ตตฺถ เนโยฺย ปุคฺคโล อินฺทฺริยานิ ปฏิลภิตฺวา ทสฺสนภูมิยํ ฐิโต โสตาปตฺติผลญฺจ ปาปุณาติ, สตฺตกฺขตฺตุปรโม จ โหติ , อยํ ตติโย โสตาปโนฺนฯ อิเม ตโย ปุคฺคลา อินฺทฺริยเวมตฺตตาย โสตาปตฺติผเล ฐิตาฯ

อุคฺฆฏิตญฺญู เอกพีชี โหติ, วิปญฺจิตญฺญู โกลํโกโล โหติ, เนโยฺย สตฺตกฺขตฺตุปรโม โหติฯ อิทํ นิเพฺพธภาคิยํ สุตฺตํฯ สเจ ปน ตทุตฺตริ วายมติ, อจฺจนฺตนิฏฺฐํ นิพฺพานํ ปาปุณาติฯ ตตฺถ อุคฺฆฏิตญฺญู ปุคฺคโล โย ติกฺขินฺทฺริโย, เต เทฺว ปุคฺคลา โหนฺติ – อนาคามิผลํ ปาปุณิตฺวา อนฺตราปรินิพฺพายี จ อุปหจฺจปรินิพฺพายี จฯ ตตฺถ วิปญฺจิตญฺญู ปุคฺคโล โย ติกฺขินฺทฺริโย, เต เทฺว ปุคฺคลา โหนฺติ – อนาคามิผลํ ปาปุณนฺติ อสงฺขารปรินิพฺพายี จ สสงฺขารปรินิพฺพายี จฯ ตตฺถ เนโยฺย อนาคามิผลํ ปาปุณโนฺต อุทฺธํโสโต อกนิฏฺฐคามี โหติ, อุคฺฆฏิตญฺญู จ วิปญฺจิตญฺญู จ, อินฺทฺริยนานเตฺตน อุคฺฆฏิตญฺญู ปุคฺคโล ติกฺขินฺทฺริโย อนฺตราปรินิพฺพายี โหติ, อุคฺฆฏิตญฺญู มุทินฺทฺริโย อุทฺธํโสโต อกนิฏฺฐคามี โหติฯ อุคฺฆฏิตญฺญู จ วิปญฺจิตญฺญู จ อินฺทฺริยนานเตฺตน อุคฺฆฏิตญฺญู ปุคฺคโล ติกฺขินฺทฺริโย สสงฺขารปรินิพฺพายี โหติ, ติกฺขินฺทฺริโย อนฺตราปรินิพฺพายี โหติ, อุคฺฆฏิตญฺญู มุทินฺทฺริโย อุปหจฺจปรินิพฺพายี โหติฯ วิปญฺจิตญฺญู ติกฺขินฺทฺริโย อสงฺขารปรินิพฺพายี โหติ, วิปญฺจิตญฺญู มุทินฺทฺริโย สสงฺขารปรินิพฺพายี โหติ, เนโยฺย อุปหจฺจปรินิพฺพายี โหติ, วิปญฺจิตญฺญู ติกฺขินฺทฺริโย อสงฺขารปรินิพฺพายี โหติฯ วิปญฺจิตญฺญู มุทินฺทฺริโย สสงฺขารปรินิพฺพายี โหติ, เนโยฺย อุทฺธํโสโต อกนิฏฺฐคามี โหติฯ อิติ ปญฺจ อนาคามิโน, ฉโฏฺฐ สกทาคามี, ตโย จ โสตาปนฺนาติ อิเม นว เสกฺขาฯ

ตตฺถ อุคฺฆฏิตญฺญู ปุคฺคโล ติกฺขินฺทฺริโย อรหตฺตํ ปาปุณโนฺต เทฺว ปุคฺคลา โหนฺติ อุภโตภาควิมุโตฺต ปญฺญาวิมุโตฺต จฯ ตตฺถ อุคฺฆฏิตญฺญู ปุคฺคโล มุทินฺทฺริโย อรหตฺตํ ปาปุณโนฺต เทฺว ปุคฺคลา โหนฺติ, ฐิตกปฺปี [ฐิตกปฺปี (ปี. ก.) ปสฺส ปุ. ป. ๑๗] จ ปฏิเวธนภาโว ปุคฺคโล จ ติกฺขินฺทฺริโย โส อรหตฺตํ ปาปุณโนฺต เทฺว ปุคฺคลา โหนฺติ เจตนาภโพฺพ จ รกฺขณาภโพฺพ จฯ ตตฺถ วิปญฺจิตญฺญู มุทินฺทฺริโย อรหตฺตํ ปาปุณโนฺต เทฺว ปุคฺคลา โหนฺติ, สเจ เจเตติ น ปรินิพฺพายี, โน เจ เจเตติ ปรินิพฺพายีติฯ สเจ อนุรกฺขติ น ปรินิพฺพายี, โน เจ อนุรกฺขติ ปรินิพฺพายีติฯ ตตฺถ เนโยฺย ปุคฺคโล ภาวนานุโยคมนุยุโตฺต ปริหานธโมฺม โหติ กมฺมนิยโต วา สมสีสี วา, อิเม นว อรหโนฺต อิทํ จตุพฺพิธํ สุตฺตํ สํกิเลสภาคิยํ อเสกฺขภาคิยํฯ อิเมสุ ปุคฺคเลสุ ตถาคตสฺส ทสวิธํ พลํ ปวตฺตติฯ

๑๘. กตมํ ทสวิธํ? อิธ พุทฺธานํ ภควนฺตานํ อปฺปวตฺติเต ธมฺมจเกฺก มเหสกฺขา เทวปุตฺตา ยาจนาย อภิยาตา [อติยาตา (ปี. ก.)] โหนฺติ ''เทเสตุ สุคโต ธมฺม''นฺติฯ โส อนุตฺตเรน พุทฺธจกฺขุนา โวโลเกโนฺต อทฺทสาสิ สตฺตานํ ตโย ราสีนํ สมฺมตฺตนิยโต มิจฺฉตฺตนิยโต อนิยโตฯ ตตฺถ สมฺมตฺตนิยโต ราสิ มิจฺฉาสตึ อาปเชฺชยฺยาติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติ, อสตฺถุโก ปรินิพฺพาเยยฺ

ยาติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติ, สมาปตฺตึ อาปชฺชยฺยาติ ฐานเมตํ วิชฺชติฯ ตตฺถ มิจฺฉตฺตนิยโต ราสิ อริยสมาปตฺตึ ปฏิปชฺชิสฺสตีติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติ, อนริยมิจฺฉาปฏิปตฺตึ ปฏิปชฺชิสฺสตีติ ฐานเมตํ วิชฺชติฯ ตตฺถ อนิยโต ราสิ สมฺมาปฏิปชฺชมานํ สมฺมตฺตนิยตราสึ คมิสฺสตีติ ฐานเมตํ วิชฺชติ, มิจฺฉาปฏิปชฺชมาโน สมฺมตฺตนิยตราสึ คมิสฺสตีติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติฯ สมฺมาปฏิปชฺชมานํ สมฺมตฺตนิยตราสึ คมิสฺสตีติ ฐานเมตํ วิชฺชติ, มิจฺฉาปฏิปชฺชมานํ มิจฺฉตฺตนิยตราสึ คมิสฺสตีติ ฐานเมตํ วิชฺชติฯ อิเม ตโย อนุตฺตเรน พุทฺธจกฺขุนา โวโลเกนฺตสฺส สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส เม สโต อิเม ธมฺมา อนภิสมฺพุทฺธาติ เอตฺตวตา มํ โกจิ สหธมฺเมน ปฏิโจทิสฺสตีติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติ, วีตราคสฺส เต ปฏิชานโต อขีณาสวตาย สหธมฺเมน โกจิ ปฏิโจทิสฺสตีติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติฯ ยโต ปน อิมสฺส อนิยตสฺส ราสิสฺส ธมฺมเทสนา, สา น ทิสฺสติ ตกฺกรสฺส สมฺมาทุกฺขกฺขยายาติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติ, ตถา โอวทิโต ยํ ปน เม อนิยตราสิ สาวโก ปุเพฺพนาปรํ วิเสสํ น สจฺฉิกริสฺสตีติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติฯ

๑๙. ยํ โข มุนิ นานปฺปการสฺส นานานิรุตฺติโย เทวนาคยกฺขานํ ทเมติ ธเมฺม ววตฺถาเนน วตฺวา การณโต อญฺญํ ปารํ คมิสฺสตีติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติฯ ธมฺมปฏิสมฺภิทาฯ ยโต ปนิมา นิรุตฺติโต สตฺต สตฺต นิรุตฺติโย นาภิสมฺภุเนยฺยาติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติฯ นิรุตฺติปฏิสมฺภิทาฯ นิรุตฺติ โข ปน อภิสมคฺครตานํ สาวกานํ ตมตฺถมวิญฺญาปเยติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติฯ อตฺถปฏิสมฺภิทา ฯ มเหสกฺขา เทวปุตฺตา อุปสงฺกมิตฺวา ปเญฺห ปุจฺฉิํสุ ฯ กายิเกน วา มานสิเกน วา ปริปีฬิตสฺส หตฺถกุณีติ วา ปาเท วา ขเญฺช ทนฺธสฺส [ทนฺตสฺส (ปี. ก.)] โส อโตฺถ น ปริภาชิยตีติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติฯ ปฏิภานปฏิสมฺภิทาฯ ยมฺหิ ตํ เตสํ โหติ ตมฺหิ อสนฺตํ ภวตีติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติฯ ยํ หิ นาสํ เตสํ น ภวติ, ตมฺหิ นาสํ เตสํ ภวิสฺสตีติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติฯ เอวํ สมุทยสฺส นิโรธาย ทส อกุสลกมฺมปถาฯ มาโร วา อิโนฺท วา พฺรหฺมา วา ตถาคโต วา จกฺกวตฺตี วา โส วต นาม มาตุคาโม ภวิสฺสตีติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติ, ปุริโส อสฺส ราชา จกฺกวตฺตี สโกฺก เทวานมิโนฺท ภวิสฺสตีติ ฐานเมตํ วิชฺชติฯ อิติสฺส เอวรูปํ พลํ เอวรูปํ ญาณํ, อิทํ วุจฺจติ ฐานาฏฺฐานญาณํ ปฐมํ ตถาคตพลํ ตํ นิทฺทิสิตพฺพํฯ ตีหิ ราสีหิ จตูหิ เวสารเชฺชหิ จตูหิ ปฏิสมฺภิทาหิ ปฏิจฺจสมุปฺปาทสฺส ปวตฺติยํ นิวตฺติยํ ภาคิยญฺจฯ กุสลํ กุสลวิปาเกสุ จ อุปปชฺชติ ยญฺจ อิตฺถิปุริสานํฯ อิทํ ปฐมํ พลํ ตถาคโต เอวํ ชานาติฯ

เยสํ ปน สมฺมตฺตนิยโต ราสิ, นายํ สพฺพตฺถคามินี ปฏิปทา, นิพฺพานคามินีเยวายํ ปฏิปทาฯ ตตฺถ สิยา มิจฺฉตฺตนิยโต ราสิ, เอสาปิ น สพฺพตฺถคามินี ปฏิปทาฯ สกฺกายสมุทยคามินีเยวายํ ปฏิปทา โหตุ, อยํ ตตฺถ ตตฺถ ปฏิปตฺติยา ฐิโต คจฺฉติ นิพฺพานํ, คจฺฉติ อปายํ, คจฺฉติ เทวมนุสฺสสฺสฯ ยํ ยํ วา ปฏิปทํ ปฏิปเชฺชยฺย สพฺพตฺถ คเจฺฉยฺย, อยํ สพฺพตฺถคามินี ปฏิปทาฯ ยํ เอตฺถ ญาณํ ยถาภูตํ, อิทํ วุจฺจติ สพฺพตฺถคามินี ปฏิปทาญาณํ ทุติยํ ตถาคตพลํฯ

สา โข ปนายํ สพฺพตฺถคามินี ปฏิปทา นานาธิมุตฺตา เกจิ กาเมสุ เกจิ ทุกฺกรการิยํ เกจิ อตฺตกิลมถานุโยคมนุยุตฺตา เกจิ สํสาเรน สุทฺธึ ปเจฺจนฺติ เกจิ อนชฺฌาภาวนาติฯ เตน เตน จริเตน วินิพนฺธานํ สตฺตานํ ยํ ญาณํ ยถาภูตํ นานาคตํ โลกสฺส อเนกาธิมุตฺตคตํ ยถาภูตํ ปชานาติฯ อิทํ ตติยํ ตถาคตพลํฯ

ตตฺถ สตฺตานํ อธิมุตฺตา ภวนฺติ อาเสวนฺติ ภาเวนฺติ พหุลีกโรนฺติฯ เตสํ กมฺมุปสยานํ ตทาธิมุตฺตานํฯ สา เจว ธาตุ สํวหติฯ กตรา ปเนสา ธาตุ เนกฺขมฺมธาตุ พลธาตุ กาจิ สมฺปตฺติ กาจิ มิจฺฉตฺตญฺจ ธาตุ อธิมุตฺตา ภวนฺติฯ อญฺญตรา อุตฺตริ น สมนุปสฺสนฺติฯ เต ตเทวฏฺฐานํ มยา

ชรามรณสฺส อภินิวิสฺส โวหรนฺติ “อิทเมว สจฺจํ โมฆมญฺญ”นฺติฯ ยถา ภควา สกฺกสฺส เทวานมินฺทสฺส ภาสิตํฯ ยํ ตตฺถ ยถาภูตํ ญาณํฯ อิทํ วุจฺจติ จตุตฺถํ ตถาคตพลํฯ

ตตฺถ ยํเยว ธาตุ [ยํ ยเทว ธาตุํ (ก.)] เสฏฺฐนฺติ ตํ ตํ กาเยน จ วาจาย จ อารมฺภนฺติ เจตสิโกฯ อารโมฺภ เจตนา กมฺมํ กายิกา วาจสิกา อารโมฺภ เจตสิกตฺตา กมฺมนฺตรํ ตถาคโต เอวํ ปชานาติ “อิมินา สเตฺตน เอวํ ธาตุเกน เอวรูปํ กมฺมํ กตํ, ตํ อตีตมทฺธานํ อิมินา เหตุนา ตสฺส เอวรูโป วิปาโก วิปจฺจติ เอตรหิ วิปจฺจิสฺสติ วา อนาคตมทฺธาน”นฺติฯ เอวํ ปจฺจุปฺปนฺนมทฺธานํ ปชานาติ “อยํ ปุคฺคโล เอวํธาตุโก อิทํ กมฺมํ กโรติ”ฯ ตณฺหาย จ ทิฏฺฐิยา จ อิมินา เหตุนา น ตสฺส วิปาโก ทิเฏฺฐเยว ธเมฺม นิพฺพตฺติสฺสติ, อุปฺปเชฺช วา”ติ อปรมฺหิ วา ปริยาเย เอวํ ปชานาติ “อยํ ปุคฺคโล เอวรูปํ กมฺมํ กริสฺสติ อนาคตมทฺธานํ, อิมินา เหตุนา ตสฺส เอวรูโป วิปาโก นิพฺพตฺติสฺสติ, อิมินา เหตุนา ยานิ จตฺตาริ กมฺมฏฺฐานานิ อิทํ กมฺมฏฺฐานํ ปจฺจุปฺปนฺนสุขํ อายติํ จ สุขวิปากํ” …เป.… อิติ อยํ อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนานํ กมฺมสมาทานานํ เหตุโส ฐานโส วิปากเวมตฺตตํ ปชานาติ อุจฺจาวจา หีนปณีตตา, อิทํ วุจฺจติ กมฺมวิปากญาณํ ปญฺจมํ ตถาคตพลํฯ

ตถา สตฺตา ยํ วา กมฺมสมาทานํ สมาทิยนฺตา ตตฺถ เอวํ ปชานาติ อิมสฺส ปุคฺคลสฺส กมฺมาธิมุตฺตสฺส ราคจริตสฺส เนกฺขมฺมธาตูนํ ปาริปูริํ คจฺฉนฺติ, ตสฺส ราคานุคเต สุญฺญมานสฺส ปฐมํ ฌานํ สํกิลิสฺสติ, สเจ ปุน อุตฺตริ วายามโต ฌานโวทานคเต มานเส วิเสสภาคิยํ ปฏิปทํ อนุยุญฺชิยติฯ ตสฺส หิ ฌานภาคิยํเยว ปฐมชฺฌาเน ฐิตสฺส ทุติยํ ฌานํ โวทานํ คจฺฉติ, ตติยญฺจ ฌานํ สมาปชฺชิตุกามสฺส โสมนสฺสินฺทฺริยํ จิตฺตํ ปริยาทาย ติฏฺฐติ, ตสฺส สา ปีติ อวิเสสภาคิยํ ตติยํ ฌานํ อาทิสฺส ติฏฺฐติฯ สเจ ตสฺส นิสฺสรณํ ยถาภูตํ ปชานาติฯ ตถาคตสฺส จตุตฺถชฺฌานํ โวทานํ คจฺฉติเยว, จตุตฺถสฺส ฌานสฺส หานภาคิยา ธมฺมา, เต จ ธมฺมา ยตฺถ ปชายนฺติ เยหิ จตุตฺถชฺฌานํ โวทานํ ทิสฺสติฯ เอวํ อชฺฌาสยสมาปตฺติยา ยา จตโสฺส สมาปตฺติโย ตีณิ วิโมกฺขมุขานิ อฏฺฐ วิโมกฺขฌานานีติ จตฺตาริ ฌานานิ วิโมกฺขาติฯ อฏฺฐ จ วิโมกฺขา ตีณิ จ วิโมกฺขมุขานิฯ สมาธีติ จตฺตาโร สมาธี – ฉนฺทสมาธิ วีริยสมาธิ จิตฺตสมาธิ วีมํสาสมาธีติฯ สมาปตฺติโย จตโสฺส อชฺฌาสยสมาปตฺติโย อิติ อิเมสํ ฌานานํ วิโมกฺขสมาปตฺตีติ เอวรูโป สํกิเลโส ราคจริตสฺส ปุคฺคลสฺสฯ เอวํ โทสจริตสฺสฯ โมหจริตสฺสฯ ราคจริตสฺส ปุคฺคลสฺส เอวรูปํ โวทานํ อิติ ยํ เอตฺถ ญาณํ ยถาภูตํ อสาธารณํ สพฺพสเตฺตหิฯ อิทํ วุจฺจติ ฉฏฺฐํ ตถาคตพลํฯ

ตตฺถ ตถาคโต เอวํ ปชานาติ โลกิกา ธมฺมา โลกุตฺตรา ธมฺมา ภาวนาภาคิยํ อินฺทฺริยํ นามํ ลภนฺติฯ อาธิปเตยฺยภูมิํ อุปาทาย พลํ นามํ ลภนฺติ ถามคตํ มโน มนินฺทฺริยํ ตํ อุปาทายฯ วีริยํ นามํ ลภนฺติ อารมฺภธาตุํ อุปาทายฯ อิติสฺส เทว เอวรูปํ ญาณํ อิเมหิ จ ธเมฺมหิ อิเม ปุคฺคลา สมนฺนาคตาติปิ ธมฺมเทสนํ อกาสิฯ อาการโต จ โวการโต จ อาสยชฺฌาสยสฺส อธิมุตฺติสมนฺนาคตานํฯ อิทํ วุจฺจติ ปรสตฺตานํ ปรปุคฺคลานํ อินฺทฺริยพลวีริยเวมตฺตตํ ญาณํ สตฺตมํ ตถาคตพลํฯ

ตตฺถ จ ตถาคโต โลกาทีสุ จ ภูมีสุ สํโยชนานญฺจ เสกฺขานํ ทฺวีหิ พเลหิ คติํ ปชานาติ, ปุเพฺพนิวาสานุสฺสติยา อตีเต สํสาเร เอตรหิ จ ปจฺจุปฺปเนฺน ทิพฺพจกฺขุนา จุตูปปาตํ อิติ อิมานิ เทฺว พลานิ ทิพฺพจกฺขุโต อภินีหิตานิฯ โส อตีตมทฺธานํ ทิพฺพสฺส จกฺขุโน โคจโร โส เอตรหิ สติ โคจโร อิติ อตฺตโน จ ปเรสํ จ ปุเพฺพนิวาสญาณํ อเนกวิธํ นานปฺปการกํ ปจฺจุปฺปนฺนมทฺธานํ ทิเพฺพน จกฺขุนา อิมานิ เทฺว ตถาคตพลานิ, อฏฺฐมํ ปุเพฺพนิวาโส, นวมํ ทิพฺพจกฺขุฯ

ปุน จปรํ ตถาคโต อริยปุคฺคลานํ ฌานํ โวทานํ นิเพฺพธภาคิยํ ปชานาติ อยํ ปุคฺคโล อิมินา มเคฺคน อิมาย ปฏิปทาย อาสวานํ ขยา อนาสวํ เจโตวิมุตฺตึ ปญฺญาวิมุตฺตึ ทิเฏฺฐว ธเมฺม สจฺฉิกตฺวา อุปสมฺปชฺช วิหรตีติ อิติ อตฺตโน จ อาสวานํ ขยํ ญาณํ ทิเฏฺฐกฏฺฐานํ จตุภูมิมุปาทาย ยาว นวนฺนํ อรหนฺตานํ อาสวกฺขโย โอธิโส เสกฺขานํ อโนธิโส อรหนฺตานํฯ ตตฺถ เจโตวิมุตฺติ ทฺวีหิ อาสเวหิ อนาสวา กามาสเวน จ ภวาสเวน จ, ปญฺญาวิมุตฺติ ทฺวีหิ อาสเวหิ อนาสวา ทิฏฺฐาสเวน จ อวิชฺชาสเวน จ, อิมาสํ ทฺวินฺนํ วิมุตฺตีนํ ยถาภูตํ ญาณํ, อิทํ วุจฺจติ อาสวกฺขเย ญาณํฯ ทสมํ ตถาคตพลํฯ

๒๐. อิเมสุ ทสสุ พเลสุ ฐิโต ตถาคโต ปญฺจวิธํ สาสนํ เทเสติ สํกิเลสภาคิยํ วาสนาภาคิยํ ทสฺสนภาคิยํ ภาวนาภาคิยํ อเสกฺขภาคิยํฯ ตตฺถ โย ตณฺหาสํกิเลโส, อิมสฺส อโลโภ นิสฺสรณํฯ โย ทิฏฺฐิสํกิเลโส, อิมสฺส อโมโห นิสฺสรณํฯ โย ทุจฺจริตสํกิเลโส, อิมสฺส ตีณิ กุสลานิ นิสฺสรณํฯ กึ นิทานํ? ตีณิ อิมานิ [ตีณิ หิ อิมานิ (ปี.)] มโนทุจฺจริตานิ – อภิชฺฌา พฺยาปาโท มิจฺฉาทิฏฺฐิฯ ตตฺถ อภิชฺฌา มโนทุจฺจริตํ กายกมฺมํ อุปฏฺฐเปติ, อทินฺนาทานํ สพฺพญฺจ ตทุปนิพฺพทฺธํ วาจากมฺมํ อุปฏฺฐเปติ, มุสาวาทญฺจ สพฺพวิตถํ สพฺพํ วาจมภาวํ สพฺพมกฺขํ ปลาสํ อภิชฺฌา อกุสลมูลนฺติ, สุจริเต สุจริตํ มุสาวาทา อทินฺนาทานา อภิชฺฌาย เจตนา, ตตฺถ พฺยาปาโท มโนทุจฺจริตํ กายกมฺมํ อุปฏฺฐเปติ, ปาณาติปาตํ สพฺพญฺจ เมตํ อากฑฺฒนํ ปริกฑฺฒนํ นิพฺพทฺธํ โรจนํ วาจากมฺมํ อุปฏฺฐเปติ, ปิสุณวาจํ ผรุสวาจํ มิจฺฉาทิฏฺฐิ มโนทุจฺจริตญฺจ อภิชฺฌํ พฺยาปาทํ มิจฺฉาทิฏฺฐึ ปโยเชติ, ตสฺส โย โกจิ มิจฺฉาทิฏฺฐิ จาโค ราคโช วา โทสโช วา สพฺพโส มิจฺฉาทิฏฺฐิ สมฺภูโต อิมินา การเณน มิจฺฉาทิฏฺฐึ อุปฏฺฐเปติ, กาเมสุมิจฺฉาจารํ วจีกมฺมํ อุปฏฺฐเปติ สมฺผปฺปลาปํฯ อิมานิ ตีณิ ทุจฺจริตานิ อกุสลมูลานิฯ

ยา อภิชฺฌา, โส โลโภฯ โย พฺยาปาโท, โส โทโสฯ ยา มิจฺฉาทิฏฺฐิ, โส โมโหฯ ตานิ อฏฺฐ มิจฺฉตฺตานิ อุปฏฺฐเปนฺติฯ เตสุ คหิเตสุ ตีสุ อกุสลมูเลสุ ทสวิธํ อกุสลมูลํ ปาริปูรึ คจฺฉติ, ตสฺส ติวิธสฺส ทุจฺจริตสํกิเลสสฺส วาสนาภาคิยญฺจ สุตฺตํ นิสฺสรณํฯ ตตฺถ โย พหุสิโต นิเทฺทโส ยถา โลโภ โทโส โมโหปิ, ตตฺถ อสิตุํ เอตฺถ โลโภ อุสฺสโท เตน การเณน เตสุ วา ธเมฺมสุ โลโภ ปญฺญปิยติฯ ตตฺถายํ โมโห อกุสลํ โมโห อยํ อวิชฺชา, สา จตุพฺพิธา รูเป อภินิวิฏฺฐา, รูปํ อตฺตโต สมนุปสฺสติ, อวิชฺชาคโต รูปวนฺตํ อตฺตานํ, อตฺตนิ วา รูปํ, รูปสฺมึ วา อตฺตานํฯ ตตฺถ กตมํ ปทํ สกฺกายทิฏฺฐิยา อุเจฺฉทํ วทติ “ตํ ชีวํ ตํ สรีร”นฺติ นตฺถิกทิฏฺฐิ อธิจฺจสมุปฺปนฺนทิฏฺฐิ จ อโญฺญ จ กโรติ, อโญฺญ ปฏิสํเวทิยติฯ ปจฺฉิมสฏฺฐิกปฺปานํ ตีณิ ปทานิ สกฺกายทิฏฺฐิยา สสฺสตํ ภชนฺติ “อญฺญํ ชีวํ อญฺญํ สรีร”นฺติ อกิริยญฺจ ตํ ทุกฺขมิจฺฉโต อเหตุกา จ ปตนฺติ อนชฺฌาภาโว จ กมฺมานํ สพฺพญฺจ มานยิ [มานติ (ปี.)]ฯ ตตฺถ “อิทเมว สจฺจํ โมฆมญฺญ”นฺติ สํสาเรน สุทฺธิ อาชีวกา ฉฬาสีติ ปญฺญเปนฺติฯ ยถารูเป สกฺกายทิฏฺฐิยา จตฺวตฺถุกา, เอวํ ปญฺจสุ ขเนฺธสุ วีสติวตฺถุกา สกฺกายทิฏฺฐิยา สสฺสตํ ภชติฯ อญฺญาชีวกา จ สสฺสตวาทิเก จ สีลพฺพตํ ภชนฺติ ปรามสนฺติ อิมินา ภวิสฺสามิ เทโว วา เทวญฺญตโร วา, อยํ สีลพฺพตปรามาโสฯ ตตฺถ สกฺกายทิฏฺฐิยา โส รูปํ อตฺตโต สมนุปสฺสติ, “ตํ ชีวํ ตํ สรีร”มิติ ตํ กงฺขติ วิจิกิจฺฉติ นาธิมุจฺจติ นาภิปฺปสีทติ ปุพฺพเนฺต อปรเนฺต ปุพฺพนฺตาปรเนฺต...เป.... อิติ วาสนาภาคิเยสุ ฐิตสฺส อยํ อุปกฺกิเลโสฯ

๒๑. ตตฺถ สทฺธินฺทฺริเยน สพฺพํ วิจิกิจฺฉิตํ ปชหติ, ปญฺญินฺทฺริเยน อุทยพฺพยํ ปสฺสติ, สมาธินฺทฺริเยน จิตฺตํ เอโกทิ กโรติ วีริยินฺทฺริเยน อารภติฯ โส อิเมหิ ปญฺจหิ อินฺทฺริเยหิ สทฺธานุสารี อเวจฺจปฺปสาเท นิรโต อนนฺตริยํ สมาธึ อุปฺปาเทติฯ อินฺทฺริเยหิ สุเทฺธหิ ธมฺมานุสารี อปฺปจฺจยตาย อนนฺตริยํ สมาธึ อุปฺปาเทติฯ โส “อิทํ ทุกฺข”นฺติ ยถาภูตํ ปชานาติฯ สจฺจานิ

อิทํ ทสฺสนภาคิยํ สุตฺตํฯ ตสฺส ปญฺจนฺนํ โอรมฺภาคิยานํ สํโยชนานํ ตีณิ สํโยชนานิ ทสฺสนปหาตพฺพานิ สเพฺพน สพฺพํ ปหีนานิ เทฺว ปุคฺคลกตานิฯ ตตฺถ ตีณิ อกุสลมูลานิ ภาวนาปหาตพฺพานิ อุปริกฺขิตฺตานิ ฉ ภเว นิพฺพเตฺตนฺติฯ ตตฺถ เตสุ อภิชฺฌาย จ พฺยาปาเทสุ ตนุกเตสุ ฉ ภวา ปริกฺขยา มริยาทํ คจฺฉนฺติ, เทฺว ภวา อวสิฏฺฐาฯ ตสฺส อภิชฺฌา จ พฺยาปาโท จ สเพฺพน สพฺพํ ปริกฺขีณา โหนฺติฯ เอโก ภโว อวสิโฏฺฐ โหติฯ โส จ มานวเสน นิพฺพเตฺตติฯ กิญฺจาปิ เอตฺถ อเญฺญปิ จตฺตาโร กิเลสา รูปราโค ภวราโค อวิชฺชา อุทฺธจฺจํ เกตฺสฺมิมานภูตา นปฺปฏิพลา อสฺมิมานํ วินิวเตฺตตุํ, สเพฺพปิ เต อสฺมิมานสฺส ปหานํ อารภเตฯ ขีเณสุ น จ เตสุ อิทมฺตฺตริทสฺสนภูมิยํ ปญฺจสุ เสกฺขปุคฺคเลสุ ตีสุ จ ปฏิปฺปนฺนเกสุ ทฺวีสุ จ ผลเฏฺฐสุ ภาวนาภาคิยํ สุตฺตํฯ ตทุตฺตริ อเสกฺขภาคิยสุตฺตํ, กตฺถจิ ภูมิ นิปีฬียติฯ อิทญฺจ ปญฺจมํ สุตฺตํฯ ติณฺณํ ปุคฺคลานํ เทสิตํ ปุถุชฺชนสฺส เสกฺขสฺส อเสกฺขสฺส สํกิเลสภาคิยํ วาสนาภาคิยํฯ ปุถุชฺชนสฺส ทสฺสนภาคิยํฯ ภาวนาภาคิยํ ปญฺจนฺนํ เสกฺขานํฯ ยํ ปฐมนิทฺทิฏฺฐํ อเสกฺขภาคิยํ สเพฺพสํ อรหนฺตานํฯ สา ปน ปญฺจวิธา สตฺตวีสอาการา [สตฺตวีสํ อาการา (ปี.)] ปริเยสิตพฺพาฯ เอเตสุ ตสฺส คตีนํ ตโต อุตฺตริฯ ตญฺจ โข สเงฺขเปน ปญฺญาสาย อาการาหิ สมฺปตติ, เย ปญฺญาส อาการา สาสเน นิทฺทิฏฺฐา, เต สงฺขิปิยนฺตา ทสหิ อาการาหิ ปตนฺติฯ เย อริยสจฺจํ นิเกฺขเปน ฐิเต สงฺขิปิยตฺตา อฏฺฐสุ อาการาสุ ปตนฺติฯ จตูสุ จ สาธารเณสุ สุเตฺตสุ ยา หารสมฺปาตสฺส ภูมิ, เต สงฺขิปิยนฺตา ปญฺจสุ สุเตฺตสุ ปตนฺติฯ สํกิเลสภาคิเย วาสนาภาคิเย ภาวนาภาคิเย นิเพฺพธภาคิเย อเสกฺขภาคิเย จฯ เต สงฺขิปิยนฺตา จตูสุ สุเตฺตสุ ปตนฺติฯ สํกิเลสภาคิเย วาสนาภาคิเย นิเพฺพธภาคิเย อเสกฺขภาคิเย จฯ เต สงฺขิปิยมานา ตีสุ สุเตฺตสุ ปตนฺติ, ปุถุชฺชนภาคิเย เสกฺขภาคิเย อเสกฺขภาคิเย จฯ เต สงฺขิปิยนฺตา ทฺวีสุ สุเตฺตสุ ปตนฺติ นิเพฺพธภาคิเย จ ปุพฺพโยคภาคิเย จฯ ยถา วุตฺตํ ภควตา เทฺว อตฺถวเส สมฺปสฺสมานา ตถาคตา อรหโนฺต สมฺมาสมฺพุทฺธา ธมฺมํ เทเสนฺติ สุตฺตํ เคยฺยํ…เป…. สตฺถา ปุพฺพโยคสมนฺนาคเต อปฺปกสิเรน มญฺญมานา วสิยนฺติ ปุพฺพโยคา จ ภวิสฺสนฺติ สนฺตานํ มญฺญมานาธรายฯ ตตฺถ ปญฺญาเวมตฺตตํ อตฺตโน สมนุปสฺสมาเนน อฏฺฐวิเธ สุตฺตสเงฺขเป, ยตฺถ ยตฺถ สโกฺกติ, ตตฺถ ตตฺถ โยเชตพฺพํฯ ตตฺถ ตตฺถ โยเชตฺวา สุตฺตสฺส อโตฺถ นิทฺทิสิตโพฺพฯ น หิ สติ เวทนา มโน ธาเรตฺวา สกฺกา เยน เกนจิ สุตฺตสฺส อโตฺถ ยถาภูตํ นิทฺทิสิตุํฯ

ตตฺถ ปุริมกานํ สุตฺตานํ อิมา อุทฺทานคาถา

> กามนฺธา ชาลสญฺฉนฺนา, ปญฺจ นีวรณานิ จ;
> มโนปุพฺพงฺคมา ธมฺมา, มหานาโม จ สากิโยฯ
>
> อุทฺธํ อโธ วิปฺปมุโตฺต, ยญฺจ สีลกิมตฺถิยา;
> ยสฺส เสลูปมํ จิตฺตํ, อุปติสฺส ปุจฺฉาทิกาฯ
>
> ยสฺส กายคตาสติ, ฉนฺนํ ตโมปรายโณ;
> น ตํ ทฬฺหํ เจตสิกํ, อยํ โลโกติอาทิกํฯ
>
> จตฺตาโร เจว ปุคฺคลา, ททโต ปุญฺญํ ปวฑฺฒิตํ;
> โสตานุคตธเมฺมสุ, อิมา เตสํ อุทฺทานคาถาฯ

๒๒. ตตฺถ กตมา อาณตฺติ?

> สเจ ภายถ [อุทา. ๔๔] ทุกฺขสฺส, สเจ โว ทุกฺขมปฺปิยํ;

มากตฺถ ปาปกํ กมฺมํ, อาวิ วา ยทิ วา รโหฯ

“อตีเต , ราธ, รูเป อนเปโกฺข โหหี”ติ วิตฺถาเรน กาตพฺพาฯ “สีลวนฺตน , อานนฺท, ปุคฺคเลน สทา กรณียา กินฺติเม อวิปฺปฏิสาโร อสฺสา”ติฯ อยํ วุจฺจติ อาณตฺติฯ

ตตฺถ กตมํ ผลํ?

ธโมฺม หเว รกฺขติ ธมฺมจาริํ, ฉตฺตํ มหนฺตํ ยถ วสฺสกาเล;
เอสานิสํโส ธเมฺม สุจิเณฺณ, น ทุคฺคตึ คจฺฉติ ธมฺมจารีฯ

อิทํ ผลํฯ

ตตฺถ กตโม อุปาโย?

“สเพฺพ ธมฺมา [ธ. ป. ๒๗๙] อนตฺตา”ติ, ยทา ปญฺญาย ปสฺสติ;
อถ นิพฺพินฺทติ ทุเกฺข, เอส มโคฺค วิสุทฺธิยาฯ

“สตฺตหเงฺคหิ สมนฺนาคโต โข, ภิกฺขุ, อปิ หิมวนฺตํ ปพฺพตราชานํ จาเลยฺย, โก ปน วาโท ฉวํ อวิชฺชํ สตฺตเกสุ” เวยฺยากรณํ กาตพฺพํฯ อยํ อุปาโยฯ

ตตฺถ กตมา อาณตฺติ จ ผลญฺจ?

สเจ ภายถ ทุกฺขสฺส, สเจ โว ทุกฺขมปฺปิยํ;
มากตฺถ ปาปกํ กมฺมํ, อาวิ วา ยทิ วา รโหฯ

สเจ หิ ปาปกํ กมฺมํ, กโรถ วา กริสฺสถ;
น โว ทุกฺขา ปโมกฺขาตฺถิ, อุปจฺจาปิ ปลายตํ [ปลายโต (ปี.)]ฯ

ปุริมิกาย คาถาย อาณตฺติ ปจฺฉิมิกาย ผลํฯ สีเล ปติฏฺฐาย เทฺว ธมฺมา ภาเวตพฺพา ยา จ จิตฺตภาวนา ยา จ ปญฺญาภาวนา ยา จ อาณตฺติ ราควิราคา จ ผลํฯ

ตตฺถ กตมํ ผลญฺจ อุปาโย จ?

สีเล ปติฏฺฐาย [สํ. นิ. ๑.๒๓] นโร สปโญฺญ, จิตฺตํ ปญฺญญฺจ ภาวยํ;
อาตาปี นิปโก ภิกฺขุ, โส อิมํ วิชฏเย ชฏํฯ

ปุริมิกาย อฑฺฒคาถาย อุปาโย, ปจฺฉิมิกาย อฑฺฒคาถาย ผลํฯ นนฺทิโย [นนฺทิโก (ปี. ก.)] สโกฺก อิสิวุตฺถปุริริกามเอกรเกฺข [อิสิวุตฺต… (ปี.)] สุตฺตํ มูลโต อุปาทาย ยาว ฉสุ ธเมฺม สุฯ อุตฺตริ ปญฺจสุ ธเมฺมสุ ยาจโยโค [โย จ โยโค (ปี.)] กรณีโย, อยํ อุปาโยฯ อสหคตสฺส กามาสวาปิ จิตฺตํ มุจฺจตีติฯ สพฺพาสุ ฉสุ ตีสุฯ อยํ อุปาโย จ ผลญฺจฯ

ตตฺถ กตมา อาณตฺติ จ ผลญฺจ อุปาโย จ?

สุญฺญโต โลกํ อเวกฺขสฺสุ, โมฆราช สทา สโต;
อตฺตานุทิฏฺฐึ อุหจฺจ [อูหจฺจ (สุ. นิ. ๑๑๒๕)], เอวํ มจฺจุตโร สิยาฯ

“สุญฺญโต โลกํ อเวกฺขสฺสุ, โมฆราชา”ติ อาณตฺติฯ “สทา สโต”ติ อุปาโยฯ “อตฺตานุทิฏฺฐึ อูหจฺจ, เอวํ มจฺจุตโร สิยา”ติ ผลํฯ สมาธึ, ภิกฺขเว, ภาเวถ, สมาหิโต, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ รูปํ อนิจฺจนฺติ ปชานาติฯ เอวํ ปสฺสํ อริยสาวโก ปริมุจฺจติ ชาติยาปิ…เป.… อุปายาเสหิปิ อิธ ตีณิปิ”ฯ

๒๓. ตตฺถ กตโม อสฺสาโท?

กามํ กามยมานสฺส, ตสฺส เจตํ สมิชฺฌติฯ อยํ อสฺสาโทฯ

“ธมฺมจริยา สมจริยา กุสลจริยา เหตูหิ, พฺราหฺมณ, เอวมิเธกจฺเจ สตฺตา กายสฺส เภทา สุคตึ สคฺคํ โลกํ อุปปชฺชนฺติ”ฯ อยํ อสฺสาโทฯ

ตตฺถ กตโม อาทีนโว?

กาเมสุ เว หญฺญเต สพฺพา มุเจฺจว – อยํ อาทีนโวฯ ปเสนทิสํยุตฺตเก สุเตฺต ปพฺพโต ปมา – อยํ อาทีนโวฯ

ตตฺถ กตมํ นิสฺสรณํ?

โย กาเม ปริวเชฺชติ, สปฺปเสฺสว ปทา สิโร;
โสมํ วิสตฺติกํ โลเก, สโต สมติวตฺตติฯ

สํยุตฺตเก สุตฺตํ ปาริจฺฉตฺตโก ปณฺฑุปลาโส สนฺนิปลาโส – อิทํ นิสฺสรณํฯ

ตตฺถ กตโม อสฺสาโท จ อาทีนโว จ?

ยานิ [ชา. ๑.๒.๑๔๔ ทุกนิปาเต] กโรติ ปุริโส, ตานิ อตฺตนิ ปสฺสติ;
กลฺยาณการี กลฺยาณํ, ปาปการี จ ปาปกํฯ

ตตฺถ ยํ ปาปการี ปจฺจนุโภติ อยํ อสฺสาโทฯ ลาภาลาภอฏฺฐเกสุ พฺยากรณํ, ตตฺถ อลาโภ อยโส นินฺทา ทุกฺขํ, อยํ อาทีนโวฯ ลาโภ ยโส สุขํ ปสํสา, อยํ อสฺสาโทฯ

ตตฺถ กตมํ อสฺสาโท จ นิสฺสรณญฺจ?

“สุโข วิปาโก ปุญฺญานํ, อธิปฺปาโย จ อิชฺฌติ;
ขิปฺปญฺจ ปรมํ สนฺตึ, นิพฺพานมธิคจฺฉตี”ติฯ

โย จ วิปาโก ปุญฺญานํ ยา จ อธิปฺปายสฺส อิชฺฌนา, อยํ อสฺสาโทฯ ยํ ขิปฺปญฺจ ปรมํ สนฺตึ นิพฺพานมธิคจฺฉติ, อิทํ นิสฺสรณํฯ

พาตฺตึสาย เจว มหาปุริสลกฺขเณหิ สมนฺนาคตสฺส มหาปุริสสฺส เทฺวเยว คติโย โหนฺติ, สเจ อคารํ อชฺฌาวสติ, ราชา โหติ จกฺกวตฺตี ยาว อภิวิชินิตฺวา อชฺฌาวสติ อยํ อสฺสาโทฯ สเจ อคารสฺมา อนคาริยํ ปพฺพชติ สเพฺพน โอเฆน [โอสเธน (ปี. ก.)] นิสฺสรณํ อยํ อสฺสาโท จ นิสฺสรณญฺจฯ

ตตฺถ กตโม อาทีนโว จ นิสฺสรณญฺจ?

อาทานสฺส [อาทินฺนสฺส (ก.)] ภยํ ญตฺวา, ชาติมรณสมฺภวํ;
อนาทาตุ นิพฺพตฺตติ, ชาติมรณสงฺขยาฯ

ปุริมิกาย อฑฺฒคาถาย ชาติมรณสมฺภโว อาทีนโวฯ อนาทาตุ นิพฺพตฺตติ ชาติมรณสงฺขยาติ นิสฺสรณํฯ

กิจฺฉํ วตายํ โลโก อาปนฺโน ยมิทํ ชายเต จ มียเต จฯ ยาว กุทสฺสุนามสฺส ทุกฺขสฺส อโนฺต ภวิสฺสติ ปรโต วาติ เอตฺถ ยา อุปริกฺขา, อยํ อาทีนโวฯ โย เคธํ ญตฺวา อภินิกฺขมติ ยาว ปุราณกาย ราชธานิยา, อิทํ นิสฺสรณํฯ อยํ อาทีนโว จ นิสฺสรณญฺจฯ

ตตฺถ กตโม อสฺสาโท จ อาทีนโว จ นิสฺสรณญฺจ?

กามา หิ จิตฺรา วิวิธา [มธุรา (เถรคา. ๗๘๗)] มโนรมา, วิรูปรูเปหิ มเถนฺติ จิตฺตํ;
ตสฺมา อหํ [เถรคา. ๗๘๗] ปพฺพชิโตมฺหิ ราช, อปณฺณกํ สามญฺญเมว เสโยฺยฯ

ยํ ‘‘กามา หิ จิตฺรา วิวิธา มโนรมา’’ติ อยํ อสฺสาโทฯ ยํ ‘‘วิรูปรูเปหิ มเถนฺติ จิตฺต’’นฺติ อยํ อาทีนโวฯ ยํ อหํ อคารสฺมา ปพฺพชิโตมฺหิ ราช อปณฺณกํ สามญฺญเมว เสโยฺยติ อิทํ นิสฺสรณํฯ

พลวํ พาโลปมสุตฺตํ ยํ อาสาย วา เวทนียํ กมฺมํ คาหติ, ตถา เจปิ ยํ ยํ ปาปกมฺมํ อนุโภติ, ตตฺถ ทุกฺขเวทนีเยน กเมฺมน อภาวิตกาเยน จ ยาว ปริตฺตเจตโส จ อาทีนวํ ทเสฺสติ สุขเวทนีเยน กเมฺมน อสฺสาเทติฯ ยํ ปุราสทิโส โหติฯ ภาวิตจิโตฺต ภาวิตกาโย ภาวิตปโญฺญ มหานาโม อปริตฺตเจตโส, อิทํ นิสฺสรณํฯ

๒๔. ตตฺถ กตมํ โลกิกํ สุตฺตํ?

น หิ ปาปํ กตํ กมฺมํ, สชฺชุขีรํว มุจฺจติ;
ฑหนฺตํ พาลมเนฺวติ, ภสฺมจฺฉโนฺนว [ภสฺมาฉโนฺนว (ก.) ปสฺส ธ. ป. ๗๑] ปาวโกฯ

จตฺตาริ อคติคมนานิ, อิทํ โลกิกํ สุตฺตํฯ

ตตฺถ กตมํ โลกุตฺตรํ สุตฺตํ?

‘‘ยสฺสินฺทฺริยานิ สมถงฺคตานิ [สมถํ คตานิ (ปี.) ปสฺส ธ. ป. ๙๔], อสฺสา ยถา สารถินา สุทนฺตา;
ปหีนมานสฺส อนาสวสฺส, เทวาปิ ตสฺส ปิหยนฺติ ตาทิโน’’ติฯ

‘‘อริยํ โว, ภิกฺขเว, สมฺมาสมาธึ เทเสสฺสามี’’ติ อิทํ โลกุตฺตรํ สุตฺตํฯ

ตตฺถ กตมํ โลกิกํ โลกุตฺตรญฺจ สุตฺตํ?

สตฺติยา วิย โอมโฏฺฐ, ฑยฺหมาโนว มตฺถเก;
กามราคปฺปหานาย, สโต ภิกฺขุ ปริพฺพเชฯ

“สตฺติยา วิย โอมฏฺโฐ, ฑยฺหมาโนว มตฺถเก”ติ โลกิกํ;
“กามราคปฺปหานาย, สโต ภิกฺขุ ปริพฺพเช”ติ โลกุตฺตรํ;

กพฬีการเร อาหาเร อตฺถิ ฉโนฺทติ โลกิกํฯ นตฺถิ ฉโนฺทติ โลกุตฺตรํ สุตฺตํฯ

ตตฺถ กตมํ กมฺมํ?

โย ปาณมติปาเตติ, มุสาวาทญฺจ ภาสติ;
โลเก อทินฺนํ อาทิยติ [อาทิยิ (ก.) ปสฺส อ. นิ. ๕.๑๗๔], ปรทารญฺจ คจฺฉติฯ

สุราเมรยปานญฺจ, โย นโร อนุยุญฺชติ;
อปฺปหาย ปญฺจ เวรานิ, ทุสฺสีโล อิติ วุจฺจติฯ

ตีณิมานิ, ภิกฺขเว, ทุจฺจริตานิฯ อิทํ กมฺมํฯ

ตตฺถ กตโม วิปาโก?

สฏฺฐิวสฺสสหสฺสานิ, ยถารูปี วิปจฺจคาฯ

“ทิฏฺฐา มยา, ภิกฺขเว [สํ. นิ. ๔.๑๓๕], ฉ ผสฺสายตนิกา นาม นิรยาฯ ทิฏฺฐา มยา, ภิกฺขเว, ฉ ผสฺสายตนิกา นาม สคฺคา”ฯ อยํ วิปาโกฯ

ตตฺถ กตมํ กมฺมญฺจ วิปาโก จ?

อยสาว มลํ สมุฏฺฐิตํ, ตตุฏฺฐาย ตเมว ขาทติ;
เอวํ อติโธนจารินํ, สานิ กมฺมานิ นยนฺติ ทุคฺคติํฯ

อยสาว มลํ สมุฏฺฐิตํ, ยาว สานิ กมฺมานีติ อิทํ กมฺมํฯ นยนฺติ ทุคฺคตินฺติ วิปาโกฯ

จตูสุ สมฺมาปฏิปชฺชมาโน มาตริ ปิตริ ตถาคเต ตถาคตสาวเก ยา สมฺมาปฏิปตฺติ, อิทํ กมฺมํฯ ยํ เทเวสุ อุปปชฺชติ, อยํ วิปาโกฯ อิทํ กมฺมญฺจ วิปาโก จฯ

๒๕. ตตฺถ กตมํ นิทฺทิฏฺฐํ สุตฺตํ?

เนลโงฺค เสตปจฺฉาโท, เอการโร วตฺตตี [วตฺตเต (ก.) อุทา. ๖๕] รโถ;
อนีฆํ ปสฺส อายนฺตํ, ฉินฺนโสตํ อพนฺธนํ;
ยํ วา จิตฺตํ สมเณสุ, จิตฺตาคหปติ ทิสฺสติฯ

เอวํ อิมาย คาถาย นิทฺทิโฏฺฐ อโตฺถฯ

โคปาลโกปเม เอกาทส ปทานิฯ เอวํ โข, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ รูปญฺญู โหติฯ ยา จ อติเรกปูชาย ปูเชตา โหตีติฯ อิมานิ เอกาทส ปทานิ ยถาภาสิตานิ นิทฺทิโฏฺฐ อโตฺถฯ

ตตฺถ กตโม อนิทฺทิโฏฺฐ อโตฺถ?

สุโข วิเวโก ตุฏฺฐสฺส, สุตธมฺมสฺส ปสฺสโต;

อพฺยาปชฺชํ [อพฺยาปชฺฌํ (ปี. ก.) ปสฺส อุทา. ๑๑] สุขํ โลเก, ปาณภูเตสุ สํยโมติฯ

สุขา วิราคตา โลเก, กามานํ สมติกฺกโม;
อสฺมิมานสฺส โย วินโย, เอตํ เว ปรมํ สุขนฺติฯ

อิทํ อนิทฺทิฏฺฐํฯ อฏฺฐ มหาปุริสวิตกฺกาฯ อิทํ อนิทฺทิฏฺฐํฯ

ตตฺถ กตมํ นิทฺทิฏฺฐญฺจ อนิทฺทิฏฺฐญฺจ?

ปสนฺนเนโตฺต [สุ. นิ. ๕๕๕] สุมุโข, พฺรหา อุชุ ปตาปวา;
มเชฺฌ สมณสงฺฆสฺส, อาทิโจฺจว วิโรจสิฯ

ปสนฺนเนโตฺต ยาว อาทิโจฺจว วิโรจสีติ นิทฺทิโฏฺฐฯ ปสนฺนเนโตฺต โย ภควา กถญฺจ ปน ปสนฺนเนตฺตตา, กถํ สุมุขตา, กถํ พฺรหกายตา, กถํ อุชุกตา, กถํ ปตาปวตา, กถํ วิโรจตาติ อนิทฺทิโฏฺฐฯ เผณปิโณฺฑปมํ เวยฺยากรณํ ยถา เผณปิโณฺฑ เอวํ รูปํ ยถา ปุพฺพุโฬ เอวํ เวทนา มายา วิญฺญาณํ ปญฺจกฺขนฺธา ปญฺจหิ อุปมาหิ นิทฺทิฏฺฐาฯ เกน การเณน เผณปิโณฺฑปมํ รูปํ สพฺพญฺจ จกฺขุวิเญฺญยฺยํ ยํ วา จตูหิ อายตเนหิ? กถํ เวทนา ปุพฺพุฬูปมา? กตรา จ สา เวทนา สุขา ทุกฺขา อทุกฺขมสุขา? เอวเมสา อนิทฺทิฏฺฐาฯ เอวํ นิทฺทิฏฺฐญฺจ อนิทฺทิฏฺฐญฺจฯ

๒๖. ตตฺถ กตมํ ญาณํ?

ปญฺญา หิ เสฏฺฐา โลกสฺมิํ, ยายํ นิเพฺพธคามินี;
ยาย [ยายํ (ก.) ปสฺส อิติวุ. ๔๑] สมฺมา ปชานาติ, ชาติมรณสงฺขยํฯ

ตีณิมานิ อินฺทฺริยานิ อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยํ อญฺญินฺทฺริยํ อญฺญาตาวินฺทฺริยํ, อิทํ ญาณํฯ

ตตฺถ กตมํ เนยฺยํ?

กาเมสุ [อุทา. ๖๓] สตฺตา กามสงฺคสตฺตา, สํโยชเน วชฺชมปสฺสมานา;
น หิ ชาตุ สํโยชนสงฺคสตฺตา, โอฆํ ตเรยฺยุํ วิปุลํ มหนฺตํฯ

จตูหิ องฺเคหิ สมนฺนาคตา กายสฺส เภทา เทเวสุ อุปฺปชฺชนฺติฯ อุทาเนน กาปิยํ สุตฺตํ อปณฺณกปสาทนียํ – อิทํ เนยฺยํฯ

ตตฺถ กตมํ ญาณญฺจ เนยฺยญฺจ?

สเพฺพ ธมฺมา อนตฺตาติ, ยทา ปญฺญาย ปสฺสติ;
อถ นิพฺพินฺทติ ทุเกฺข, เอส มโคฺค วิสุทฺธิยาฯ

ยทา ปสฺสตีติ ญาณํฯ โย สพฺพธเมฺม อนตฺตากาเรน อุปฏฺฐเปติ อิทํ เนยฺยํฯ

จตฺตาริ อริยสจฺจานิ, ตตฺถ ตีณิ เนยฺยานิ มคฺคสจฺจํ สีลกฺขโนฺธ จ ปญฺญากฺขโนฺธ จ, อิทํ ญาณญฺจ เนยฺยญฺจฯ

๒๗. ตตฺถ กตมํ ทสฺสนํ?

เอเสว มโคฺค [ธ. ป. ๒๗๔ ธมฺมปเท] นตฺถโญฺญ, ทสฺสนสฺส วิสุทฺธิยา;
เอตญฺหิ ตุเมฺห ปฏิปชฺชถ, มารเสฺสตํ ปโมหนํฯ

จตูหิ องฺเคหิ สมนฺนาคโต อริยสาวโก อตฺตนาว [อตฺตนาเยว (ก.) สํ. นิ. ๕.๑๐๐๓] อตฺตานํ พฺยากเรยฺย ‘‘ขีณนิรโยมฺหิ ยาว โสตาปโนฺนหมสฺมิ อวินิปาตธโมฺม นิยโต สโมฺพธิปรายโณ’’ติฯ อิทํ ทสฺสนํฯ

ตตฺถ กตมา ภาวนา?

ยสฺสินฺทฺริยานิ สุภาวิตานิ, อชฺฌตฺตํ พหิทฺธา จ สพฺพโลเก;
โส ปุคฺคโล มติ จ รูปสญฺญี, สุโมหคตา น ชานาติ [กึสุ โมหคตานุ ชานาติ (ก.)]ฯ

จตฺตาริ ธมฺมปทานิ – อนภิชฺฌา อพฺยาปาโท สมฺมาสติ สมฺมาสมาธิฯ อยํ ภาวนาฯ

ตตฺถ กตมํ ทสฺสนญฺจ ภาวนา จ?

วจสา มนสาถ กมฺมุนา จ, อวิรุโทฺธ สมฺมา วิทิตฺวา [วิทิตฺวาน (ก.) สุ. นิ. ๓๖๗] ธมฺมํ;
นิพฺพานปทาภิปตฺถยาโน, สมฺมา โส โลเก ปริพฺพเชยฺยฯ

โสตาปตฺติผลํ สจฺฉิกาตุกาเมน กตเม ธมฺมา มนสิกาตพฺพา, ภควา อาห ปญฺจุปาทานกฺขนฺธาฯ อิทํ ทสฺสนญฺจ ภาวนา จฯ

๒๘. ตตฺถ กตเม วิปากธมฺมธมฺมา?

ยานิ กโรติ ปุริโสติ วิตฺถาโรฯ ตีณิมานิ, ภิกฺขเว, สุจริตานิฯ อิเม วิปากธมฺมธมฺมาฯ

ตตฺถ กตเม นวิปากธมฺมธมฺมา?

รูปํ เวทยิตํ สญฺญา, วิญฺญาณํ ยา เจว เจตนา;
เนโสหมสฺมิ น เมโส อตฺตา, อิติ ทิโฏฺฐ วิรชฺชติฯ

ปญฺจิเม, ภิกฺขเว, ขนฺธา – อิเม นวิปากธมฺมธมฺมาฯ

ตตฺถ กตโม เนววิปาโก นวิปากธมฺมธโมฺม?

‘‘เย เอวํ ปฏิปชฺชนฺติ, นยํ พุเทฺธน เทสิตํ;
เต ทุกฺขสฺสนฺตํ กริสฺสนฺติ, สตฺถุสาสนการกา’’ติฯ

อิติ ยา จ สมฺมาปฏิปตฺติ โย จ นิโรโธ, อุภยเมตํ เนววิปาโก นวิปากธโมฺมฯ พฺรหฺมจริยํ โว, ภิกฺขเว, เทเสสฺสามิ, พฺรหฺมจริยผลานิ จ พฺรหฺมจริยญฺจ อริโย อฏฺฐงฺคิโก มโคฺค พฺรหฺมจริยผลานิ โสตาปตฺติผลํ ยาว อรหตฺตํฯ

๒๙. ตตฺถ กตมํ สกวจนํ?

สพฺพปาปสฺส อกรณํ, กุสลสฺส อุปสมฺปทา;
สจิตฺตปริโยทปนํ, เอตํ พุทฺธาน สาสนํฯ

ตีณิมานิ, ภิกฺขเว, วิโมกฺขมุขานิฯ อิทํ สกวจนํฯ

ตตฺถ กตมํ ปรวจนํ?

นตฺถิ ปุตฺตสมํ เปมํ, นตฺถิ โคณสมิตํ ธนํ;
นตฺถิ สูริยสมา อาภา, สมุทฺทปรมา สราฯ

เหตุนา มาริสา โกสิยา สุภาสิเตน สงฺคามวิชโย โสปิ นาม, ภิกฺขเว, สโกฺก เทวานมินฺโท สกํ ผลํ ปริภุญฺชมาโนติ วิตฺถาเรน กาตพฺพํฯ อิทํ ปรวจนํฯ

ตตฺถ กตมํ สกวจนญฺจ ปรวจนญฺจ?

‘‘ยํ ปตฺตํ ยญฺจ ปตฺตพฺพํ, อุภยเมตํ รชานุกิณฺณํ;
เย เอวํวาทิโน นตฺถิ, เตสํ กาเมสุ โทโส’’ติฯ

อิทํ ปรวจนํฯ เย จ โข เต อุโภ อเนฺต อนุปคมฺม วฏฺฏํ เตสํ นตฺถิ ปญฺญาปนายฯ อิทํ สกวจนํฯ

‘‘นนฺทติ ปุเตฺตหิ ปุตฺติมา, โคมา โคหิ [โภคิโก โภเคหิ (ปี.) สํ. นิ. ๑.๑๒] ตเถว นนฺทติ;
อุปธี หิ นรสฺส นนฺทนา, น หิ โส นนฺทติ โย นิรูปธี’’ติ – ปรวจนํฯ

‘‘โสจติ ปุเตฺตหิ ปุตฺติมา, โคมา โคหิ ตเถว โสจติ;
อุปธี หิ นรสฺส โสจนา, น หิ โส โสจติ โย นิรูปธี’’ติ – สกวจนํฯ

อิทํ สกวจนํ ปรวจนญฺจฯ

๓๐. ตตฺถ กตมํ สตฺตาธิฏฺฐานํ?

เย เกจิ ภูตา ภวิสฺสนฺติ เย วาปิ, สเพฺพ คมิสฺสนฺติ ปหาย เทหํ;
ตํ สพฺพชานึ กุสโล วิทิตฺวา, ธเมฺม [อาตาปิโย (อุทา. ๔๒)] ฐิโต พฺรหฺมจริยํ จเรยฺยฯ

ตโยเม, ภิกฺขเว, สตฺถาโร, ตถาคโต อรหํ เสโกฺข ปฏิปโทฯ อิทํ สตฺตาธิฏฺฐานํฯ

ตตฺถ กตมํ ธมฺมาธิฏฺฐานํ?

ยญฺจ กามสุขํ [อุทา. ๑๒] โลเก, ยญฺจิทํ ทิวิยํ สุขํ;
ตณฺหกฺขยสุขเสฺสเต, กลํ นาคฺฆนฺติ โสฬสึฯ

สตฺติเม , ภิกฺขเว, โพชฺฌงฺคา, อิทํ ธมฺมาธิฏฺฐานํฯ

ตตฺถ กตมํ สตฺตาธิฏฺฐานญฺจ ธมฺมาธิฏฺฐานญฺจ? ทุทฺทสมนุตํ สจฺจํ ทุทฺทโส ปฏิเวโธ พาเลหิ, ชานโต ปสฺสโต นตฺถิ นนฺทีติ วทามิฯ ทุทฺทสมนุตํ สจฺจํ ทุทฺทโส ปฏิเวโธ พาเลหีติ ธมฺมาธิฏฺฐานํฯ ชานโต ปสฺสโต นตฺถิ นนฺทีติ สตฺตาธิฏฺฐานํฯ ทารุกฺขโนฺธปมํ คงฺคาย ตีริยา โอริมญฺจ ตีรํ ปาริมญฺจ ตีรํ ถเล วา [ถเลว จ (ก.) สํยุตฺตนิกาเย] น จ อุสฺสีทนํ, มเชฺฌ จ น สํสีทนํ มนุสฺสคฺคาโห จ อมนุสฺสคฺคาโห จ อโนฺตปูติภาโว จ, อิทํ ธมฺมาธิฏฺฐานํฯ เอวํ ปน ภิกฺขุ นิพฺพานนิโนฺน ภวิสฺสติ นิพฺพานปฺปรายโณติ สตฺตาธิฏฺฐานํฯ อิทํ สตฺตาธิฏฺฐานญฺจ ธมฺมาธิฏฺฐานญฺจฯ

ตตฺถ กตโม ถโว?

มคฺคานฏฺฐงฺคิโก เสโฏฺฐ, สจฺจานํ จตุโร ปทา;
วิราโค เสโฏฺฐ ธมฺมานํ, ทฺวิปทานญฺจ จกฺขุมาฯ

ตีณิมานิ, ภิกฺขเว, อคฺคานิ – พุโทฺธ สตฺตานํ, วิราโค ธมฺมานํ, สโงฺฆ คณานํฯ อยํ ถโวฯ

๓๑. ตตฺถ กตมํ อนุญฺญาตํ?

กาเยน [ธ. ป. ๓๖๑] สํวโร สาธุ, สาธุ วาจาย สํวโร;
มนสา สํวโร สาธุ, สาธุ สพฺพตฺถ สํวุโต;
สพฺพตฺถ สํวุโต ภิกฺขุ, สพฺพทุกฺขา ปมุจฺจติฯ

อิทํ ภควตา อนุญฺญาตํฯ

ตีณิมานิ, ภิกฺขเว, กรณียานิ – กายสุจริตํ วจีสุจริตํ มโนสุจริตํฯ อิทํ อนุญฺญาตํฯ

ตตฺถ กตมํ ปฏิกฺขิตฺตํ?

นตฺถิ ปุตฺตสมํ เปมํฯ วิตฺถาโร อิทํ ปฏิกฺขิตฺตํฯ

ตีณิมานิ, ภิกฺขเว, อกรณียานิ สยํ อภิญฺญาย เทสิตานิฯ กตมานิ ตีณิ? กายทุจฺจริตํ วจีทุจฺจริตํ มโนทุจฺจริตํฯ อิทํ ปฏิกฺขิตฺตํฯ

ตตฺถ กตมํ อนุญฺญาตญฺจ ปฏิกฺขิตฺตญฺจ?

กาเยน กุสลํ กเร, อสฺส กาเยน สํวุโต;
กายทุจฺจริตํ หิตฺวา, กายสุจริตํ จเรฯ

ทฺวีหิ ปฐมปเทหิ จตุเตฺถน จ ปเทน อนุชานาติฯ กายทุจฺจริตํ หิตฺวาติ ตติเยน ปเทน ปฏิกฺขิตฺตนฺติฯ มหาวิภโงฺค อจิรตปานาโทฯ

ตตฺถิมา อุทฺทานคาถา

สเจ ภายสิ ทุกฺขสฺส, มาภินนฺทิ อนาคตํ;

วสฺสกาเล ยถา ฉตฺตํ, กุสลานิ กมตฺถเกฯ

สเพฺพ ธมฺมา อนตฺตาติ, สมาคตํ วิจาลเย;
น โว ทุกฺขา ปโมกฺขาตฺถิ, สมโถ จ วิปสฺสนาฯ

กามจฺฉนฺทํ อุปาทาย, โย โส วิตเกฺกหิ ขชฺชติ;
สุภาวิตเตฺต โพชฺฌเงฺค, โส อิมํ วิชฏเย ชฏํฯ

สุญฺญโต โลกํ อเวกฺขสฺสุ, สมาธิภาวิ ภาวเส;
กามํ กามยมานสฺส, ธมฺมจริยาย สุคติํฯ

หญฺญเต สพฺพา มุเจฺจว, นิโปฺปเฐโนฺต จตุทฺทิสา;
โย กาเม ปริวเชฺชติ, ปาริฉโตฺตปเมว จฯ

ยานิ กโรติ ปุริโส, โลกธมฺมา ปกาสิตา;
สุโข วิปาโก ปุญฺญานํ, ตติยํ อญฺญํ น วิชฺชติฯ

อาทานสฺส ภยํ ญตฺวา, ชายเต ชียเตปิ จ;
กามา หิ จิตฺรา วิวิธา, อถ โลณสโลฺลปมํฯ

น หิ ปาปํ กตํ กมฺมํ, อคตีหิ จ คจฺฉติ;
ยสฺสินฺทฺริยานิ สมถงฺคตานิ, ตเถว ปญฺจญาณิโกฯ

สตฺติยา วิย โอมโฏฺฐ, วิญฺญาณญฺจ ปติฎฺฐิตา;
โย ปาณมติปาเตติ, ตีณิ ทุจฺจริตานิ จฯ

สฎฺฐิวสฺสสหสฺสานิ, ขณํ ลทฺธาน ทุลฺลภํ;
อยสาว มลํ สมุฎฺฐิตํ, จตูสุ ปฎิปตฺติสุฯ

เนลโงฺค เสตปจฺฉาโท, อถ โคปาลโกปมํ;
สุโข วิเวโก ตุฎฺฐสฺส, วิตกฺกา จ สุเทสิตาฯ

เผณปิโณฺฑปมํ รูปํ, พฺรหา อุชุ ปตาปวา;
ปญฺญา หิ เสฎฺฐา โลกสฺมิํ, อนญฺญา ตีณิ อินฺทฺริยานิฯ

กาเมสุ สตฺตา กามสงฺคสตฺตา, อถ วโณฺณ รหสฺสวา;
สเพฺพ ธมฺมา อนตฺตาติ, อริยสจฺจญฺจ เทสิตํฯ

เอเสว มโคฺค นตฺถโญฺญ, โสตาปโนฺนติ พฺยากเร;
ยสฺสินฺทฺริยานิ สุภาวิตานิ, อถ ธมฺมปเทหิ จฯ

วจสา มนสา เจว, ปญฺจกฺขนฺธา อนิจฺจโต;
ยานิ กโรติ ปุริโส, ตีณิ สุจริตานิ จฯ

รูปํ เวทยิตํ สญฺญา, ปญฺจกฺขนฺธา ปกาสิตา;

โย เอวํ ปฏิปชฺชติ, พฺรหฺมา เจว ผลานิ จฯ

สพฺพปาปสฺส อกรณํ, วิโมกฺขา ตํ หิ เทสิตา;
นตฺถิ ปุตฺตสมํ เปมํ, เทวานํ อสุราน จฯ

ยํ ปตฺตํ ยญฺจ ปตฺตพฺพํ, นนฺทติ โสจติ นิจฺจํ;
เย เกจิ ภูตา ภวิสฺสนฺติ, สตฺถาโร จ ปกาสิตาฯ

ยญฺจ กามสุขํ โลเก, โพชฺฌงฺคา จ สุเทสิตา;
มคฺคานฏฺฐงฺคิโก เสโฏฺฐ, ตโย จ อคฺคปตฺติโยฯ

กาเยน สํวโร สาธุ, กรณียญฺจ เทสิตํ;
นตฺถิ อตฺตสมํ เปมํ, อริยา ตีณิ จ เทสิตาฯ

กาเยน กุสลํ อภิรโต, วินยญฺจ กามสุขํ โลเก;
โพชฺฌงฺคา จ สุเทสิตา, ทุทฺทสํ อนตํ เจว ปราปรํ จ;

เปฏโกปเทเส สาสนปฺปฏฺฐานํ นาม ทุติยภูมิ สมตฺตาฯ

๓. สุตฺตาธิฏฺฐานตติยภูมิ

๓๒. ตตฺถ กตมํ สุตฺตาธิฏฺฐานํ?

โลภาธิฏฺฐานํ โทสาธิฏฺฐานํ โมหาธิฏฺฐานํ อโลภาธิฏฺฐานํ อโทสาธิฏฺฐานํ อโมหาธิฏฺฐานํ กายกมฺมาธิฏฺฐานํ วาจากมฺมาธิฏฺฐานํ มโนกมฺมาธิฏฺฐานํ สทฺธินฺทฺริยาธิฏฺฐานํ วีริยินฺทฺริยาธิฏฺฐานํ สตินฺทฺริยาธิฏฺฐานํ สมาธินฺทฺริยาธิฏฺฐานํ ปญฺญินฺทฺริยาธิฏฺฐานํฯ

ตตฺถ กตมํ โลภาธิฏฺฐานํ?

> วิตกฺกมถิตสฺส [วิตกฺกนิมฺมถิตสฺส (ก.) ธ. ป. ๓๔๙] ชนฺตุโน, ติพฺพราคสฺส สุภานุปสฺสิโน;
> ภิโยฺย ตณฺหา ปวฑฺฒติ, เอส โข คาฬฺหํ กโรติ พนฺธนํฯ

วิตกฺกมถิตสฺสาติ กามราโคฯ สุภานุปสฺสิโนติ กามราควตฺถุฯ ภิโยฺย ตณฺหา ปวฑฺฒตีติ กามตณฺหาฯ เอส คาฬฺหํ กโรติ พนฺธนนฺติ ราคํ, อิติ โย โย ธโมฺม มูลนิกฺขิโตฺต, โส เยเวตฺถ ธโมฺม อุคฺคาวหิตโพฺพ [อุคฺคาปยิตโพฺพ (ปี. ก.)]ฯ น ภควา เอกํ ธมฺมํ อารพฺภ อญฺญํ ธมฺมํ เทเสติฯ ยสฺส วิตเกฺกติ กามวิตโกฺก ตเมว วิตกฺกํ กามวิตเกฺกน นิทฺทิสียติฯ ติพฺพราคสฺสาติ ตเสฺสว วิตกฺกสฺส วตฺถุํ นิทฺทิสติฯ สุภานุปสฺสิโน ภิโยฺย ตณฺหา ปวฑฺฒตีติ ตเมว ราคํ กามตณฺหาติ นิทฺทิสติฯ เอส คาฬฺหํ กโรติ พนฺธนนฺติ ตเมว ตณฺหาสํโยชนํ นิทฺทิสติฯ เอวํ คาถาสุ อนุมินิตพฺพํฯ เอวํ สเวยฺยากรเณสุฯ

ตตฺถ ภควา เอกํ ธมฺมํ ติวิธํ นิทฺทิสติ, นิสฺสนฺทโต เหตุโต ผลโตฯ

> ททํ ปิโย [ปสฺส สํยุตฺตนิกาเย] โหติ ภชนฺติ นํ พหู, กิตฺติญฺจ ปโปฺปติ ยโส จ วฑฺฒติ;
> อมงฺกุภูโต ปริสํ วิคาหติ, วิสารโท โหติ นโร อมจฺฉรีฯ

ททนฺติ ยํ ยํ ทานํ, อิทํ ทานมยิกํ ปุญฺญกฺริยํฯ ตตฺถ เหตุฯ ยํ เจตํฯ ภชนฺติ นํ พหู, กิตฺตินฺติ โย จ กลฺยาโณ กิตฺติสโทฺท โลเก อพฺภุคฺคจฺฉติ, ยํ พหุกสฺส ชนสฺส ปิโย ภวติ มนาโป จฯ ยญฺจ อวิปฺปฏิสารี กาลงฺกโรติ อยํ นิสฺสโนฺทฯ ยํ กายสฺส เภทา เทเวสุ อุปปชฺชตีติ อิทํ ผลํฯ อิทํ โลภาธิฏฺฐานํฯ

๓๓. ตตฺถ กตมํ โทสาธิฏฺฐานํ?

> โย ปาณมติปาเตติ, มุสาวาทญฺจ ภาสติ;
> โลเก อทินฺนํ อาทิยติ, ปรทารญฺจ คจฺฉติ;
> สุราเมรยปานญฺจ, โย นโร อนุยุญฺชติ [อภิคิชฺฌติ (ปี. ก.) ปสฺส อ. นิ. ๕.๑๗๔]ฯ
>
> อปฺปหาย ปญฺจ เวรานิ, ทุสฺสีโล อิติ วุจฺจติ;
> กายสฺส เภทา ทุปฺปโญฺญ, นิรยํ โสปปชฺชติฯ

โย ปาณมติปาเตตีติ ทุโฏฺฐ ปาณมติปาเตติฯ มุสาวาทญฺจ ภาสตีติ โทโสปฆาตาย มุสาวาทญฺจ ภาสติฯ สุราเมรยปานญฺจ, โย นโร อนุยุญฺชตีติ โทโส นิทานํฯ โย จ สุราเมรย

ปานํ อนุยุญฺชติ ยถาปรทารวิหารี [ยถาปมุทิตวิหารี (ก.)] อมิตฺตา ชนยนฺติฯ

ปญฺจ เวรานิ อปฺปหายาติ ปญฺจนฺนํ ภิกฺขาปทานํ สมติกฺกมนํ สเพฺพสํ โทสชานํ สา ปญฺณตฺติ, เตเนว โทสชนิเตน กเมฺมน ทุสฺสีโล อิติ วุจฺจติ โสปิ ธโมฺม เหตุนา นิทฺทิสิตโพฺพ, นิสฺสเนฺทน ผเลน จฯ

ตีณิ พาลสฺส พาลลกฺขณานิ – ทุพฺภาสิตภาสี [ทุพฺภาสิตภาสิตา (ปี. ก.) ปสฺส อ. นิ. ๓.๓] จ โหติ, ทุจฺจินฺติตจินฺตี จ ทุกฺกฎกมฺมการี จฯ ตตฺถ ยํ กาเยน จ วาจาย จ ปรกฺกมติ, อิทมสฺส ทุกฺกฎกมฺมการีฯ ตายํ ยถา จ มุสาวาทํ ภาสติ ยถา ปุพฺพนิทฺทิฎฺฐํ , อิทมสฺส ทุพฺภาสิตาฯ ยญฺจ สงฺกเปฺปติ มโนทุจฺจริตํ พฺยาปาทํ, อิทมสฺส ทุจฺจินฺติตจินฺติตาฯ ยํ โส อิเมหิ ตีหิ พาลลกฺขเณหิ สมนฺนาคโต ตีณิ ตชฺชานิ ทุกฺขานิ โทมนสฺสานิ อนุภวติ, โส จ โหติ สภคฺคโต วา ปริสคฺคโต วา ตชฺชํ กถํ กถนฺติฯ ยทา ภวติ โส จ ปาณาติปาตาทิทสอกุสลกมฺมปถา, โส ตโตนิทานํ ทุกฺขํ โทมนสฺสํ ปฎิสํเวเทตีติฯ ปุน จปรํ ยทา ปสฺสติ โจรํ ราชาปราธิกํ รญฺญา คหิตํ ชีวิตา โวโรเปตํ, ตเสฺสวํ ภวติ สเจ มมมฺปิ ราชา ชาเนยฺย มมมฺปิ ราชา คาหาเปตฺวา ชีวิตา โวโรเปยฺยาติ, โส ตโตนิทานํ ทุกฺขํ โทมนสฺสํ ปฎิสํเวเทติฯ ปุน จปรํ พาโล ยทา ภวติ อาสนา สมารูโฬฺห ยาว ยา เม คติ ภวิสฺสติ อิโต เปจฺจ ปรํ มรณาติ โส ตโตนิทานํ ทุกฺขํ โทมนสฺสํ ปฎิสํเวเทติ อิติ พาลลกฺขณํ เหตุฯ ตีณิ ตชฺชานิ ทุกฺขานิ นิสฺสโนฺทฯ กายสฺส เภทา นิรเยสุ อุปปชฺชติ, อิทํ ผลํฯ อิทํ โทสาธิฎฺฐานํฯ

๓๔. ตตฺถ กตมํ โมหาธิฎฺฐานํ?

สตเญฺจว สหสฺสานํ, กปฺปานํ สํสริสฺสติ;
อถวา ปิ ตโต ภิโยฺย, คพฺภา คพฺภํ คมิสฺสถฯ

อนุปาทาย พุทฺธวจนํ, สงฺขาเร อตฺตโต อุปาทาย;
ทุกฺขสฺสนฺตํ กริสฺสนฺติ, ฐานเมตํ น วิชฺชติฯ

โย ยํ อนมตคฺคสํสารํ สมาปโนฺน ชายเต จ มียเต จ, อยํ อวิชฺชาเหตุกาฯ ยานิปิ จ สงฺขารานํ ปโยชนานิ, ตานิปิ อวิชฺชาปจฺจยานิ, ยํ อทสฺสนํ พุทฺธวจนสฺส, อยํ อวิชฺชาสุเตฺตเยว นิทฺทิฎฺฐํฯ โย จ สงฺขาเร อตฺตโต หรติ ปญฺจกฺขเนฺธ ปญฺจ ทิฎฺฐิโย อุปคจฺฉติฯ ‘‘เอตํ มม, เอโสหมสฺมิ, เอโส เม อตฺตา’’ติ อิทํ สุตฺตํ อวิชฺชาย นิกฺขิตฺตํ, อวิชฺชาย นิกฺขิปิตํฯ เอวํ สตฺถา สุเตฺต นเยน [สุตนเยน (ปี.)] ธเมฺมน นิทฺทิสติฯ อสาธารเณน ตํเยว ตตฺถ นิทฺทิสิตพฺพํฯ น อญฺญํฯ

เย หิ เกจิ, ภิกฺขเว, สมณา วา พฺราหฺมณา วา ‘‘อิทํ ทุกฺข’’นฺติ นปฺปชานนฺติ จตฺตาริ สจฺจานิ วิตฺถาเรน, ยํ ตตฺถ อปฺปชานนา, อิทํ ทุกฺขํ, อยํ เหตุฯ อปฺปชานโนฺต วิวิเธ สงฺขาเร อภิสงฺขโรติ, อยํ นิสฺสโนฺทฯ ยญฺจ ทิฎฺฐิคตานิ ปรามสติ ‘‘อิทเมว สจฺจํ โมฆมญฺญ’’นฺติ อยํ นิสฺสโนฺทฯ ยํ ปุนพฺภวํ นิพฺพเตฺตติ, อิทํ ผลํฯ อยมฺปิ ธโมฺม สนิทฺทิโฎฺฐ เหตุโต จ ผลโต จ นิสฺสนฺทโต จฯ

เอตฺถ ปน เกจิ ธมฺมา สาธารณา ภวนฺติฯ เหตุ ขลุ อาทิโตเยว สุเตฺต นิกฺขิปิสฺสนฺติฯ ยถา กึ ภเว จตฺตาริมานิ, ภิกฺขเว, อคติคมนานิฯ ตตฺถ ยญฺจ ฉนฺทาคตึ คจฺฉติ ยญฺจ ภยาคตึ คจฺฉติ, อยํ โลโภ อกุสลมูลํฯ ยํ โทสา, อยํ โทโสเยว ฯ ยํ โมหา, อยํ โมโหเยวฯ เอวํ อิมานิ ตีณิ อกุ

สลมูลานิ อาทิโตเยว อุปปริกฺขิตพฺพานิฯ ยตฺถ เอกํ นิทฺทิสิตพฺพํ, ตตฺถ เอกํ นิทฺทิสียติฯ ตถา เทฺว ยถา ตีณิ, น หิ อาทีหิ อนิกฺขิเตฺต เหตุ วา นิสฺสนฺท วา ผลํ วา นิทฺทิสิตพฺพํฯ

อยเญฺจตฺถ คาถา –

ฉนฺทา โทสา ภยา โมหา, โย ธมฺมํ อติวตฺตติ;
นิหียติ [นิหียเต (ปี. ก.) ปสฺส อ. นิ. ๔.๑๗] ตสฺส ยโส, กาฬปเกฺขว จนฺทิมาฯ

กตฺถ ฉนฺทา จ อยํ โลโภ ยถา นิทฺทิฎฺฐํ ปุเพฺพฯ อิทํ โมหาธิฎฺฐานํฯ

๓๕. ตตฺถ กตมํ อโลภาธิฎฺฐานํ?

"อสุภานุปสฺสึ [อสุภานุปสฺสี (ปี.) ปสฺส ธ. ป. ๘] วิหรนฺตํ, อินฺทฺริเยสุ สุสํวุตํ;
โภชนมฺหิ จ มตฺตญฺญุํ, สทฺธํ อารทฺธวีริยํ;
ตํ เว นปฺปสหติ มาโร, วาโต เสลํว ปพฺพต"นฺติฯ

ตตฺถ ยา อสุภาย อุปปริกฺขา, อยํ กาเมสุ อาทีนวทสฺสเนน ปริจฺจาโคฯ อินฺทฺริเยสุ สุสํวุโต ตเสฺสว อโลภสฺส ปาริปูริยํ มม อายตนโสจิตํ อนุปาทายฯ โภชนมฺหิ จ มตฺตญฺญุนฺติ รสตณฺหาปหานํฯ อิติ อยํ อโลโภ อสุภานุปสฺสิตาย วตฺถุโต ธารยติ, โส อโลโภ เหตุฯ อินฺทฺริเยสุ คุตฺตทฺวารตาย โคจรโต ธารยติ, โภชเนมตฺตญฺญุตาย ปรโต ธารยติ, อยํ นิสฺสนฺทฯ ตํ เว นปฺปสหติ มาโร, วาโต เสลํ ว ปพฺพตนฺติ, อิทํ ผลํฯ อิติ โยเยว ธโมฺม อาทิมฺหิ นิกฺขิโตฺต, โสเยว มเชฺฌ เจว อวสาเน จฯ

นาหํ, ภิกฺขเว, อญฺญํ เอกธมฺมมฺปิ สมนุปสฺสามิ อสมุปฺปนฺนสฺส กามจฺฉนฺทสฺส อนุปฺปาทาย อุปฺปนฺนสฺส วา ปหานาย, ยถยิทํ [ยทิทํ (ปี. ก.) ปสฺส อ. นิ. ๑.๑๗] อสุภนิมิตฺตํฯ ตตฺถ อสุภนิมิตฺตํ มนสิกโรนฺตสฺส อนุปฺปโนฺน เจว กามจฺฉโนฺท น อุปฺปชฺชติ, อุปฺปโนฺน จ กามจฺฉโนฺท ปหียติฯ อิทํ อโลภสฺส วตฺถุฯ ยํ ปุน อนุปฺปโนฺน กามราโค ปริยาทิยติ รูปราคํ อรูปราคํ, อิติ ผลํฯ อิติ อยมฺปิ จ ธโมฺม นิทฺทิโฎฺฐ เหตุโต จ นิสฺสนฺทโต จ ผลโต จฯ อิทํ อโลภาธิฎฺฐานํฯ

ตตฺถ กตมํ อโทสาธิฎฺฐานํ?

เอกมฺปิ เจ ปาณมทุฎฺฐจิโตฺต, เมตฺตายติ กุสโล [กุสลี (ก.) ปสฺส อิติวุ. ๒๗] เตน โหติ;
สเพฺพ จ ปาเณ มนสานุกมฺปํ [อนุกมฺปมาโน (ปี.)], ปหูตมริโย ปกโรติ ปุญฺญํฯ

เอกมฺปิ เจ ปาณมทุฎฺฐจิโตฺต เมตฺตายตีติ อยํ อโทโสฯ นิคฺฆาเตน อสฺสาโท, กุสโล เตน โหตีติ เตน กุสเลน ธเมฺมน สํยุโตฺต ธมฺมปญฺญตฺตึ คจฺฉติฯ กุสโลติ ยถา ปญฺญาย ปโญฺญ ปณฺฑิเจฺจน ปณฺฑิโตฯ ปหูตมริโย ปกโรติ ปุญฺญนฺติ ตสฺสาเยว วิปาโก อยํ โลกิยสฺส, น หิ โลกุตฺตรสฺสฯ ตตฺถ ยา เมตฺตายนา, อยํ เหตุฯ ยํ กุสโล ภวติ อยํ นิสฺสโนฺทฯ ยาว อพฺยาปโชฺช ภูมิยํ พหุปุญฺญํ ปสวติ, อิทํ ผลํฯ อิติ อโทโส นิทฺทิโฎฺฐ เหตุโต จ นิสฺสนฺทโต จ ผลโต จฯ

เอกาทสานิสํสา เมตฺตาย เจโตวิมุตฺติยาฯ ตตฺถ ยา เมตฺตาเจโตวิมุตฺติ, อยํ อริยธมฺมสฺส ราควิราคา เจโตวิมุตฺติ, โลกิกาย ภูมิกา เหตุ, ยํ สุขํ อายตึ มนาโป โหติ มนุสฺสานํ, อิเม เอกาทส ธมฺมา นิสฺสนฺทฯ ยญฺจ อกตาวี พฺรหฺมกาเย อุปปชฺชติฯ อิทํ ผลํฯ อิทํ อโทสาธิฏฺฐานํฯ

๓๖. ตตฺถ กตมํ อโมหาธิฏฺฐานํ?

ปญฺญา หิ เสฏฺฐา โลกสฺมึ, ยายํ นิเพฺพธคามินี [นิเพฺพธภาคินี (ปี. ก.) ปสฺส อิติวุ. ๔๑];
ยาย สมฺมา ปชานาติ, ชาติมรณสงฺขยํฯ

ปญฺญา หิ เสฏฺฐาติ วตฺถุํฯ นิเพฺพธคามินีติ นิพฺพานคามินิยํ ยถาภูตํ ปฏิวิชฺฌติฯ สมฺมา ปชานาติ, ชาติมรณสงฺขยนฺติ อโมโหฯ ปญฺญาติ เหตุฯ ยํ ปชานาติ อยํ นิสฺสนฺทฯ โย ชาติมรณสงฺขโย, อิทํ ผลํฯ อิติ อโมโห นิทฺทิโฏฺฐ เหตุนา จ นิสฺสเนฺทน จ ผเลน จฯ

ตีณิมานิ, ภิกฺขเว [อิติวุ. ๖๒ ติกนิปาเต], อินฺทฺริยานิ อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยํ อญฺญินฺทฺริยํ อญฺญาตาวินฺทฺริยํฯ ตตฺถ กตมํ อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยํ? อิธ, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ อนภิสเมตสฺส ทุกฺขสฺส อริยสจฺจสฺส อภิสมยาย ฉนฺทํ ชเนติ วายมติ, วีริยํ อารภติ , จิตฺตํ ปคฺคณฺหาติ ปทหติฯ เอวํ จตุนฺนํ อริยสจฺจานํ กาตพฺพํฯ ตตฺถ กตมํ อญฺญินฺทฺริยํ? อิธ , ภิกฺขเว, ภิกฺขุ ‘‘อิทํ ทุกฺขํ อริยสจฺจ’’นฺติ ยถาภูตํ ปชานาติ, ยา จ มโคฺค, อิทํ อญฺญินฺทฺริยํฯ อาสวกฺขยา อนาสโว โหติ, อิทํ วุจฺจติ อญฺญาตาวินฺทฺริยํฯ ตถายํ ปญฺญา, อยํ เหตุฯ ยํ ฉนฺทํ ชเนติ วายมติ, ยา ปชานาติ, อยํ นิสฺสนฺทฯ เยน สพฺพโส อาสวานํ ขยา เหตุ, ยํ ขเย ญาณมุปฺปชฺชติ, อนุปฺปาเท ญาณญฺจ, อยํ นิสฺสนฺทฯ ยํ อรหตฺตํ, อิทํ ผลํฯ ตตฺถ ขีณา เม ชาติ, วุสิตํ พฺรหฺมจริยํ, กตํ กรณียนฺติ, อิทํ ขเย ญาณํฯ นาปรํ อิตฺถตฺตายาติ ปชานามีติ อิทํ อนุปฺปาเท ญาณํฯ อิติ อิมานิ อินฺทฺริยานิ อโมโห นิทฺทิโฏฺฐ เหตุนา จ นิสฺสเนฺทน จ ผเลน จฯ อิมานิ อสาธารณานิ นิทฺทิฏฺฐานิฯ

ตตฺถ กตมานิ กุสลมูลานิ สาธารณานิ? กุสลญฺจ โว, ภิกฺขเว, เทเสสฺสามิ กุสลมูลเญฺจวฯ ตตฺถ กตมํ กุสลมูลํ? อโลโภ อโทโส อโมโหฯ ตตฺถ กตมํ กุสลํ? อฏฺฐ สมฺมตฺตานิ สมฺมาทิฏฺฐิ ยาว สมฺมาสมาธิฯ ตตฺถ ยานิ กุสลมูลานิ, อยํ เหตุฯ ยญฺจ อโลโภ ตีณิ กมฺมานิ สมุฏฺฐาเปติ สงฺกปฺปํ วายามํ สมาธิญฺจ, อยํ อโลภสฺส นิสฺสนฺทฯ ตตฺถ โย อโทโส, อยํ เหตุฯ ยํ ตโย ธเมฺม ปฏฺฐเปติ สมฺมาวาจํ สมฺมากมฺมนฺตํ สมฺมาอาชีวญฺจ, อยํ นิสฺสนฺทฯ ตตฺถ โย อโมโห เหตุ, ยํ เทฺว ธเมฺม อุปฏฺฐเปติ อวิปรีตทสฺสนมฺปิ จ อนภิลาปนํ, อยํ นิสฺสนฺทฯ อิมสฺส พฺรหฺมจริยสฺส ยํ ผลํ, ตา เทฺว วิมุตฺติโย ราควิราคา เจโตวิมุตฺติ อวิชฺชา วิราคา จ ปญฺญาวิมุตฺติ, อิทํ ผลํฯ อิติ อิมานิ ตีณิ กุสลมูลานิ นิทฺทิฏฺฐานิ เหตุโต จ นิสฺสนฺทโต จ ผลโต จฯ เอวํ สาธารณานิ กุสลานิ ปฏิวิชฺฌิตพฺพานิฯ

ยตฺถ ทุเว ยตฺถ ตีณิฯ อยเญฺจตฺถ คาถาฯ

‘‘ตุลมตุลญฺจ สมฺภวํ, ภวสงฺขารมวสฺสชิ มุนิ;
อชฺฌตฺตรโต สมาหิโต, อภินฺทิ กวจมิวตฺตสมฺภว’’นฺติฯ

ตุลมตุลญฺจ สมฺภวนฺติ ตุลสงฺขตํ อตุลสงฺขตํฯ ตตฺถ เย สงฺขตา ตุลํ, เต เทฺว ธมฺมา อสฺสาโท จ อาทีนโว จ ตุลิตา ภวนฺติฯ เอตฺตโก กาเมสุ อสฺสาโทฯ เอตฺตโก อาทีนโว อิมสฺส, อิทํ นิสฺสรณนฺติ อิติ นิพฺพานํ ปชานาติฯ ทฺวีหิ การเณหิ อตุลํ น จ สกฺกา ตุลยิตุํฯ เอตฺตกํ เอตํ เนตํ ปรมตฺถีติ เตน อตุลํฯ อถ ปาปุณา รตนํ กริตฺวา อจฺฉริยภาเวน อตุลํฯ ตตฺถ กุสลสฺส จ อภิสมฺภวา ชานนา ปสฺสนา, อยํ อโมโหฯ ยํ ตตฺถ ญาตา โอสิรณา ภวสงฺขารานํ, อยํ อโลโภฯ ยํ อชฺฌตฺตรโต สมาหิโตติ วิเกฺขปปฏิสํหรณา, อยํ อโทโสฯ อิติ อิมานิ ตีณิ กุสลมูลานิฯ ตุลมตุลสมฺภวนฺติ อยํ อโมโหฯ โย ภวสงฺขารานํ สโมสรณํ โลโภ สมฺมาสมาธีนํ อสฺสาโท, อยํ เหตุฯ ยํ อชฺฌตฺตรโต อวิชฺชณฺฑโกสํ สเมฺภโท, อยํ นิสฺสนฺโทฯ สา ปวตฺติ อิมานิ ตีณิ นิทฺทิฏฺฐานิ กุสลมูลานิ เหตุโต จ นิสฺสนฺทโต จ ผลโต จฯ

เอตฺตาวตา เอสา ปวตฺติ จ นิวตฺติ จ อกุสลมูเลหิ ปวตฺตติ, กุสลมูเลหิ นิวตฺตตีติ อิเมหิ จ ตีหิ สพฺพํ อกุสลมูลํ สโมสรณํ คจฺฉติฯ โส ธเมฺม วา วจนโต นิทฺทิโฏฺฐ ตณฺหาติ วา โกโธติ วา อสมฺปชญฺญนฺติ วา อนุสโยติ วา มโกฺขติ วา ปฬาโสติ วา อสฺสตีติ วา อิสฺสาติ วา มจฺฉริยนฺติ วา อญฺญาณนฺติ วา, เตหิ เย จ วตฺถูหิ นิทฺทิสิตพฺพํฯ ยสฺสิมานิ เทฺว วจนานิ ธมฺมปทานิ นิทฺทิฏฺฐานิ น โส อตฺถิ กิเลสา, โย อิเมสุ นวสุ ปเทสุ สโมธานํ สโมสรณํ คจฺฉติฯ อยํ กิเลโส, น จ โลโภ, น จ โทโส, น จ โมโหฯ

ยถา อกุสลมูลานิ, เอวํ กุสลานิ ปฏิเกฺขเปน นิทฺทิสิตพฺพานิฯ

อิทํ อโมหาธิฏฺฐานํฯ

๓๗. ตตฺถ กตมํ กายกมฺมาธิฏฺฐานํ?

กาเยน กุสลํ กเร, อสฺส กาเยน สํวุโต;
กายทุจฺจริตํ หิตฺวา, กาเยน สุจริตํ จเรฯ

ตีณิมานิ, ภิกฺขเว, สุจริตานิ [อิติวุ. ๖๙ สุจริตสุตฺต]ฯ ปาณาติปาตา เวรมณี, อทินฺนาทานา เวรมณี, กาเมสุมิจฺฉาจารา เวรมณี, อิทํ กายกมฺมาธิฏฺฐานํฯ

ตตฺถ กตมํ วาจากมฺมาธิฏฺฐานํ?

สุภาสิตํ [สุ. นิ. ๔๕๒ สุตฺตนิปาเต] อุตฺตมมาหุ สนฺโต, ธมฺมํ ภเณ นาธมฺมํ ตํ ทุติยํ;
ปิยํ ภเณ นาปฺปิยํ ตํ ตติยํ, สจฺจํ ภเณ นาลิกํ ตํ จตุตฺถํฯ
จตฺตาริมานิ จ วจีสุจริตานิ อิทํ วาจากมฺมาธิฏฺฐานํฯ

ตตฺถ กตมํ มโนกมฺมาธิฏฺฐานํ?

มเนน กุสลํ กมฺมํ, มนสา สํวุโต ภเว;
มโนทุจฺจริตํ หิตฺวา, มนสา สุจริตํ จเรฯ

ตีณิมานิ มโนสุจริตานิ, อนภิชฺฌา, อพฺยาปาโท, สมฺมาทิฏฺฐิ, อิทํ มโนกมฺมาธิฏฺฐานํฯ อิมานิ อสาธารณานิ สุตฺตานิฯ

ตตฺถ กตมานิ สาธารณานิ สุตฺตานิ?

วาจานุรกฺขี มนสา สุสํวุโต, กาเยน จ นากุสลํ กยิรา [อกุสลํ น กยิรา (ปี. ก.) ปสฺส ธ. ป. ๒๘๑];
เอเต ตโย กมฺมปเถ วิโสธเย, อาราธเย มคฺคมิสิปฺปเวทิตํฯ

ติโสฺส อิมา, ภิกฺขเว, ปาริสุทฺธิโย – กายกมฺมปาริสุทฺธิ, วาจากมฺมปาริสุทฺธิ, มโนกมฺมปาริสุทฺธิฯ

ตตฺถ กตมา กายกมฺมปาริสุทฺธิ? ปาณาติปาตา เวรมณี, อทินฺนาทานา เวรมณี, กาเมสุมิจฺฉาจารา เวรมณีฯ ตตฺถ กตมา วจีกมฺมปาริสุทฺธิ? มุสาวาทา เวรมณี…เป…. สมฺผปฺปลาปา เวรมณีฯ ตตฺถ กตมา มโนกมฺมปาริสุทฺธิ? อนภิชฺฌา อพฺยาปาโท สมฺมาทิฏฺฐิฯ อิทํ สาธารณสุตฺตํฯ

อิติ สาธารณานิ จ สุตฺตานิ อสาธารณานิ จ สุตฺตานิ ปฏิวิชฺฌิตพฺพานิฯ ปฏิวิชฺฌิตฺวา วาจาย กาเยน จ สุตฺตสฺส อโตฺถ นิทฺทิสิตโพฺพฯ

๓๘. ตตฺถ กตมํ สทฺธินฺทฺริยาธิฏฺฐานํ?

ยสฺส สทฺธา [สํ. นิ. ๑.๒๖๐; เถรคา. ๕๐๗ อฏฺฐกนิปาเต จ ปสฺสิตพฺพํ] ตถาคเต, อจลา สุปฺปติฏฺฐิตา;
สีลญฺจ ยสฺส กลฺยาณํ, อริยกนฺตํ ปสํสิตํฯ

สเงฺฆ ปสาโท ยสฺสตฺถิ, อุชุภูตญฺจ ทสฺสนํ;
อทลิทฺโทติ ตํ อาหุ, อโมฆํ ตสฺส ชีวิตํฯ

สทฺธา เว นนฺทิกา อาราธิโก, โน ตสฺส สโทฺธติ;
สพฺพํ สิยาติ ภควนฺตํ, ตถารูโป ธมฺมสมฺปสาโทฯ

อิทํ สทฺธินฺทฺริยาธิฏฺฐานํฯ

ตตฺถ กตมํ วีริยาธิฏฺฐานํ?

อารมฺภถ [อารภถ (ปี.) ปสฺส สํ. นิ. ๑.๑๘๕] นิกฺกมถ, ยุญฺชถ พุทฺธสาสเน;
ธุนาถ มจฺจุโน เสนํ, นฬาคารํว กุญฺชโรฯ

จตฺตาโรเม, ภิกฺขเว, สมฺมปฺปธานา, อิทํ วีริยาธิฏฺฐานํฯ

ตตฺถ กตมํ สตินฺทฺริยาธิฏฺฐานํ?

สตีมโต สทา ภทฺทํ, ภทฺทมตฺถุ สตีมโต;
สตีมโต สทา [สุเว (สํ. นิ. ๑.๒๓๘)] เสโยฺย, สตีมา สุขเมธติฯ

จตฺตาโร สติปฏฺฐานา วิตฺถาเรน กาตพฺพา, อิทํ สตินฺทฺริยาธิฏฺฐานํฯ

ตตฺถ กตมํ สมาธินฺทฺริยาธิฏฺฐานํ?

อากงฺขโต เต นรทมฺมสารถิ, เทวา มนุสฺสา มนสา วิจินฺติตํ;
สเพฺพน ชญฺญา กสิณาปิ ปาณิโน, สนฺตํ สมาธิํ อรณํ นิเสวโตฯ

ตโยเม , ภิกฺขเว, สมาธี – สวิตกฺโก สวิจาโร, อวิตกฺโก วิจารมตฺโต, อวิตกฺโก อวิจาโรฯ อิทํ สมาธินฺทฺริยาธิฎฺฐานํฯ

ตตฺถ กตมํ ปญฺญินฺทฺริยาธิฎฺฐานํ?

ปญฺญา หิ เสฎฺฐา โลกสฺมินฺติ วิตฺถาเรนฯ

ติโสฺส อิมา, ภิกฺขเว, ปญฺญา – สุตมยี, จินฺตามยี, ภาวนามยี, อิทํ ปญฺญินฺทฺริยาธิฎฺฐานํ สุตฺตํ, อิมานิ อินฺทฺริยาธิฎฺฐานานิ อสาธารณานิ สุตฺตานิฯ

๓๙. ตตฺถ กตมานิ สาธารณานิ อินฺทฺริยาธิฎฺฐานานิ สุตฺตานิ?

อวีตราโค [อ. นิ. ๖.๕๔] กาเมสุ, ยสฺส ปญฺจินฺทฺริยา มุทู;
สทฺธา สติ จ วีริยํ, สมโถ จ วิปสฺสนา;
ตาทิสํ ภิกฺขุมาสชฺช, ปุเพฺพว อุปหญฺญติฯ

ปญฺจิมานิ อินฺทฺริยานิฯ สทฺธินฺทฺริยาทิอินฺทฺริยํ ทฎฺฐพฺพํฯ ตีสุ อเวจฺจปฺปสาเท วิตฺถาเรน สุตฺตํ กาตพฺพํฯ อิมานิ สาธารณานิ อินฺทฺริยาธิฎฺฐานานิ สุตฺตานิฯ ยํ ยสฺส สมฺพนฺธํ กุสลสฺส วา อกุสลสฺส วา เตน เตน อธิฎฺฐาเนน ตํ สุตฺตํ นิทฺทิสิตพฺพํ, นตฺถโญฺญ ธโมฺม นิทฺทิสิตโพฺพฯ ตตฺถ สาธารณํ กุสลํ นาปิ กุสลํ อกุสลํ ยถา สาธารณานิ จ กุสลมูลานิ สาธารณานิ จ อกุสลมูลานิ อุปฺปนฺนํ กามวิตกฺกํ ปชหติ…เป…. จตฺตาโร สมฺมปฺปธานา กุสลํ อกุสลญฺจฯ

ตตฺถิมา อุทฺทานคาถา

วิตกฺโก หิ มมตฺถิโก [ปมตฺถิโก (ปี.)], ทหํ ปิโย นโร อิติ;
โย ปาณมติปาเตติ, ตีณิ ตสฺส พาลลกฺขณํฯ

สตเญฺจว สหสฺสานํ, เย จ สมณพฺราหฺมณา;
ฉนฺทา โทสา ภยา โมหา, จตูหิ อคตีหิ จฯ

อสุภานุปสฺสิํ วิหรนฺตํ, นิมิเตฺตสุ อสุภา จ;
เอกมฺปิ เจ ปิยํ ปาณํ, มิตฺตา สเจ สุภาสิตาฯ

ปญฺญา หิ เสฎฺฐา โลกสฺมิํ, อนุญฺญา ตีณิ อินฺทฺริยานิ;
กุสลากุสลมูลานิ จ, ตุลมตุลญฺจ สมฺภวํฯ

กาเยน กุสลํ กเร, ตีณิ สุจริตานิ จ;
สุภาสิตํ อุตฺตมมาหุ, สโนฺต วจีสุจริตานิ จฯ

กาเยน จ กุสลํ กยิรา, มโนทุจฺจริตานิ จ;
กายานุรกฺขี จ สทา, ติโสฺส จ ปาริสุทฺธิโยฯ

ยสฺส สทฺธา ตถาคเต, สมฺปฺปาเท จ เทสิโต;
อารมฺภถ นิกฺกมถ, ยา จ สมฺมปฺปธานตาฯ

สตีมโต สทา ภทฺทํ, สติปฏฺฐานภาวนา;
อากงฺขโต จ อนญฺญาณํ, เย จ ตีณิ สมาธโยฯ

ปญฺญา หิ เสฏฺฐา โลกสฺมึ, ติโสฺส ปญฺญา ปกาสิตา;
อวีตราโค กาเมสุ, ตเถว ปญฺจินฺทฺริยาฯ

อิติ เถรสฺส มหากจฺจายนสฺส

ชมฺพุวนวาสิโน เปฏโกปเทเส

ตติยภูมิ สุตฺตาธิฏฺฐานํ นามฯ

๔. สุตฺตวิจยจตุตฺถภูมิ

๔๐. ตตฺถ กตโม สุตฺตวิจโย?

ตตฺถ กุสเลหิ ธมฺมหิ อกุสเลหิ ธมฺมหิ ปุพฺพาปรโส สาธุกํ อุปปริกฺขิยติฯ กินฺนุ โข อิทํ สุตฺตํ อารภิ…เป…. เตหิ สุเตฺตหิ สห อธิสนฺนเฏฺฐหิ ยุชฺชติ อุทาหุ น ยุชฺชตีติ?

ยถา ภควา กิเลเส อาทิมฺหิ ตตฺถ เทเสติฯ กึ เทสิตํ? เตสํ กิเลสานํ ปหานํ อุทาหุ โน เทสิตนฺติ อุปปริกฺขิตพฺพํฯ ยทิ น เทสิตํ ภควติ เตสํ กิเลสานํ ปหานํ กุสลา ธมฺมา ปริเยสิตพฺพา ยตฺถ เต อกุสลา ปหานํ คจฺฉนฺติฯ สเจ สมเนฺนหมาโน น ลภติฯ ตตฺถ อกุสลา ธมฺมา อปกฑฺฒิตพฺพา วีมํสิตพฺพา, สํกิเลสภาคิยสุตฺตํ, ยทิ กิเลสา อปกฑฺฒิยนฺตาฯ เย วา น เทนฺติ ตตฺถ อุปปริกฺขิตพฺพา อริยมคฺคธมฺมา ตาสุ ภูมีสุ กิเลสา ปหานํ คจฺฉนฺติ, อุทาหุ น คจฺฉนฺตีติฯ ยตฺตกา ปน กิเลสา เทสิตาฯ น ตตฺตกา อริยธมฺมา เทสิตาฯ ยตฺถ กิเลสา ปหานํ คจฺฉนฺติ, ตตฺถ เย กิเลสา อริยธมฺมานํ ปฏิปเกฺขน น ยุชฺชนฺติ, เต อปกฑฺฒิตพฺพา, สเจ อปกฑฺฒิยนฺตา โยชนํ เทติฯ ตตฺถ เอวํ วีมํสิตพฺพํฯ เทฺว ตีณิ วา ตทุตฺตริ วา กิเลสา เอเกน อริยมเคฺคน ปหานํ คจฺฉนฺตีติฯ สเจ เอวํ วีมํสิยนฺตา โยชนํ เทติ, ตตฺถ อุปปริกฺขิตพฺพํฯ ปรมฺปราย วา ปิฏกสมฺปทาเนน วา สุตฺตสฺส อโตฺถ จ นโตฺถ จฯ ยํ วา น สกฺกา สุตฺตํ นิทฺทิสิตุํ เนว สุตฺตํ วิจิกิจฺฉิตพฺพํฯ เอวํ ยถา อาทิมฺหิ กุสลา ธมฺมา โหนฺติฯ เย กิเลสา เต ปหีเนยฺยาติฯ เต อุปปริกฺขิตพฺพาฯ ปุโร วา กุสโล ปฏิปเกฺขน วา ปุโร เทสนา, อนูนา อนธิกา อุคฺคเหตพฺพาฯ ยถา ปฐโม อุตฺติโล เยสมิทานิ กิเลสานํ เย อริยธมฺมา เทสิตา อิเม กิเลสา อิเมหิ อริยธเมฺมหิ ปหียนฺติ, อุทาหุ นปฺปหียนฺตีติ วิจินิตพฺพาฯ ยทิ อุปปริกฺขิยมานา ยุชฺชนฺติ, คเหตพฺพาฯ อถ น ยุชฺชนฺติ, เย กิเลสา อปฏิปกฺขา โหนฺติ, เต กิเลสา อปริปกฺขิตพฺพาฯ เย จ อริยธมฺมา ปฏิปกฺขา โหนฺติ, เต อริยธมฺมา อปกฑฺฒิตพฺพา ฯ น หิ อริยธมฺมา อนาคามิกิเลสปฺปหานํ คจฺฉนฺติ, นาปิ อริยธมฺมา สพฺพกิเลสานํ ปหานาย สํวตฺตนฺติฯ ยถา กุสลา เมตฺตา อกุสโล ราโค น ตุ กุสลา เมตฺตาติ กาเรตฺวา อกุสลสฺส ราคสฺส ปหานาย สมฺภวติ พฺยาปาโท เมตฺตาย ปหานํ คจฺฉติฯ ตสฺมา อุโภ กิเลสา อุปปริกฺขิตพฺพาฯ โย โย จ ธโมฺม อุปทิสิยติ กุสโล วา อกุสโล วา โส อปกฑฺฒิตโพฺพฯ สเจ เต ยุชฺชนฺติ อปกฑฺฒิยมาโน นตฺถิ อุปปริกฺขิตพฺพํฯ เทฺว วา กิเลสา เอเกน อริยธเมฺมน ปหีเนยฺยาติ ทฺวีหิ วา อริยธเมฺมหิ เอโก วา กิเลโส ปหียตีติฯ

อถ วา เอวมฺปิ อุปปริกฺขิยมานํ ยุชฺชติ, ตตฺถ วีมํสิตพฺพํ วา ยถา ยุชฺชติ ตตฺถ วีมํสิตพฺพํ วา, ยถา นนุ สกฺกา สุตฺตํ นิทฺทิสิตุํ, น หิ สุเตฺต วิจิกิจฺฉิตพฺพํฯ กิเลโส มํ อริยธเมฺมสุ เทสิเตสุ อุภยโต อุปปริกฺขิตพฺพํฯ กิร เย วา อิเม กิเลสา เทสิตา เย จ อริยธมฺมา เทสิตา คาถาย วา พฺยากรเณน วา, กึ นุ โข อิเม กิเลสา อิเมหิ อริยธเมฺมหิ ปหียนฺติ, อุทาหุ นปฺปหียนฺติ? อิเม วา อริยธมฺมา อิเมสํ กิเลสานํ ปหานาย สํวตฺตนฺตีติฯ กิญฺจาปิ กุสเลหิ ธเมฺมหิ อกุสลา ธมฺมา ปหานํ คจฺฉนฺติฯ น ตุ สเพฺพหิ อริยธเมฺมหิ สพฺพากุสลา ปหานํ คจฺฉนฺติฯ ยถา เมตฺตา กุสโล อกุสโล จ ราโค น ตุ กุสลา เมตฺตา อกุสโล ราโคติ กาเรตฺวา เมตฺตาย ราโค ปหานํ, พฺยาปาโท เมตฺตาย ปหานํ คจฺฉนฺติฯ เอวํ กิเลโสติ กาเรตฺวา สุเตฺตน ปหานํ คจฺฉติฯ น สุโตฺต ธโมฺมติ กาเรตฺวา สพฺพํ กิเลสสฺส ปหานาย สํวตฺตติฯ ยํ ตุ สุตฺตสฺส อริยธโมฺม สํกิเลสปฏิปโกฺข, โส เตน ปหานํ คจฺฉตีติฯ

๔๑. ตตฺถ กุสเล เทสิเต สุเตฺต พฺยากรเณ วา สํกิเลสา น ยุชฺชนฺติ อริยธมฺมา วา, เต มหาปเทเส นิทฺทิสิตพฺพาวยเวน อปกฑฺฒิตพฺพา ฯ ตตฺถ กิเลเสหิ จ เทสิเตหิ อริยธเมฺมสุ จ

ยทิปิ เตน อริยธมฺเมน เต กิเลสา ปหานํ คจฺฉนฺติฯ ตตฺถปิ อุตฺตริ อุปปริกฺขิตพฺพํฯ เกน การเณน เอเต กิเลสา ปชหิตพฺพา, เกน การเณน อริยธมฺมา เทสิตาติ? เยน เยน วา อากาเรน อริยธมฺมา เทสิตา, เตน เตน ปกาเรน อยํ กิเลโส ฐิโตฯ อตฺถิ หิ เอโก กิเลโส, เตน วา อริยธมฺมา น อญฺญถา อญฺญถา ปหาตโพฺพ, ยถา ทิฎฺฐิ ราโค อวิชฺชา จ ทสฺสเนน ปหาตพฺพาฯ สา เจ เอวญฺจ อวิชฺชา ภาวนาย ภูมิ วา ธมฺมา ภาวนาย ปหาตพฺพาฯ สาเยว อุทฺธํภาคิยํ อ สงฺขตทสฺสนาย วิมุตฺติยา อนิมิเตฺตน เจโตสมาธินา อมนสิกาเรน ปหียติฯ เอวํ สาตฺถํ สพฺยญฺชนํ อุปปริกฺขิตพฺพํฯ เย ทสฺสเนน ปหาตพฺพา กิเลสา ทสฺสนากาเรน อริยธโมฺม เทสิโต, ภาวนาย ปหาตพฺพา ภาวนากาเรน อริยธโมฺม เทสิโต, ปติเสวนา ปหาตพฺพา ปติเสวนากาเรน อริยธโมฺม เทสิโต, เอวํ วิโนทนปหาตพฺพา ยาว สตฺต อาสวา กาตพฺพา, ยาวญฺญถาฯ อญฺญถา เหส ธโมฺม ปหาตโพฺพ อเญฺญนากาเรน อริยธโมฺม เทสิโต, โส อริยธโมฺม อญฺญถา ปริเยสิตโพฺพฯ ยทิ อยํ ธโมฺม ปริเยสโต โย จ เทเสติ เยน เยนากาเรน, โส อริยธโมฺม ปริเยสิตโพฺพ, เตนากาเรน กิเลโส ปหียติฯ โส ตตฺถ อุปปริกฺขิตโพฺพฯ อถ น ยุชฺชติ ยทิ หิ เตน สุเตฺตน วิหิตํ สุตฺตํ วีมํสิตพฺพํฯ ยถา ยุชฺชติ, ตถา คเหตพฺพํฯ ยถา น ยุชฺชติ, ตถา น คเหตพฺพํ, อทฺธา เอตํ ภควตา น ภาสิตํ, อายสฺมตา วา ทุคฺคหิตํ, ยถา มหาปเทเส นิทฺทิสิตพฺพํ, ภควตา ยถาภูตํ เทสิตํ, โย จ ธโมฺม เทสิโต กุสโล จ อกุสโล จ ตสฺส ธมฺมสฺส ปจฺจโย ปริเยสิตโพฺพฯ น หิ ปจฺจยา วินา ธโมฺม อปฺปจฺจโย อุปฺปชฺชติฯ ตตฺถ โก อากาโร ปริเยสนาย?

ตตฺถ ตถารูปํ สเหตุ สปฺปจฺจยํ โสยํ ธโมฺม วุเตฺตตติ อิทํ วีมํสิตพฺพํฯ โส จ ปจฺจโย ติวิโธ – มุทุ มโชฺฌ อธิมเตฺตฯ ตตฺถ มุทุมฺหิ ปจฺจเย มุทุธโมฺม คเหตโพฺพ, เอวํ สเตฺยส ปจฺจโย ทุวิโธ ปรํปราปจฺจโย จ สมนนฺตรปจฺจโย จฯ โส ปจฺจโย มุทุเตน พฺยาธิมตฺตํ ปริเยสิตพฺพํฯ กิํ การณํ? อญฺญตโรปิ ปจฺจโย อเญฺญหิ ปจฺจเยหิ ปริยตฺติํ วา ปาริปูรึ วา คจฺฉติ ฯ ตตฺถ โย ธโมฺม เทสิโต, ตสฺส ธมฺมสฺส เอเตน วา การเณน วา เหตุ ปริเยสิตโพฺพฯ ยถา ปจฺจโย เหตุนา ปจฺจเยน จ, โส ตสฺส ธมฺมสฺส นิสฺสโนฺท ปริเยสิตโพฺพฯ ยถา นิทฺทิโฏฺฐ อธิฎฺฐาเน ปธานํ ปริเยสติ, โส ปจฺจโย ปริเยสิตโพฺพฯ น หิ มุทุสฺส ธมฺมสฺส อธิมเตฺต นิสฺสโนฺท อธิมตฺตสฺส วา นิสฺสนฺทสฺส มุทุธโมฺม, อถ มุทุสฺส มุทุ มชฺฌาย มโชฺฌ อธิมตฺตสฺส อธิมเตฺต ยุชฺชติ, ตํ คเหตพฺพํ, อถ น ยุชฺชติ น คเหตพฺพํฯ ยญฺจ ภควา อารภติ ธมฺมํ เทเสตุํ, ตํเยว ธมฺมํ มชฺฌนฺต ปริโยสานํ เทเสติ, ยถา สุตฺตาธิฎฺฐาเน ธมฺมา อาทิมฺหิ นิทฺทิสติ, ตํเยว พหุ ตสฺส สุตฺตสฺส ปริโยสานํฯ ตสฺส หิ ธมฺมสฺส วเสน ตํ สุตฺตํ โหติ คาถา วา พฺยากรณํ ขุทฺทกํ มหนฺตํ วา, ยถา ปน ทุวิธา อนุรูปนฺติ วา ถปนา จ เทสนาถปนาฯ รูปนฺติปิ ธมฺมสฺส ปริเยสิตพฺพาฯ ยถา จ ภควตา ปญฺจนฺนํ อินฺทฺริยานํ สํวรณํ เทสิตํ ตณฺหาย นิคฺคหณตฺถํ อิจฺฉาว โหติฯ เทเสติ ยถา โคปาลโกปเม สุเตฺต อเญฺญหิปิ สุเตฺตหิ ภควา ภาสติ อิจฺฉาว โหติ มชฺฌิมนิกาเย วิตโกฺก อยํ ภควโต เทสนานุรูปนฺติ อิติ โส ธโมฺม อเญฺญสุปิ เวยฺยากรเณสุ ปริเยสิตโพฺพฯ น หิ เอกํ หิ สุเตฺต ทฎฺฐโพฺพฯ ยุชฺชนํ ตํ คเหตพฺพํฯ

๔๒. ตตฺถ กตมํ อนุญฺญาตํ? ยํ กิญฺจิ สุตฺตํ ภควตา น ภาสิตํ ตญฺจ สุเตฺตสุเยว นฺทิสฺสติ, เอวเมตํ ธาเรตพฺพํฯ ยถา อสฺเกน ภาสิตนฺติ, ตํ สุตฺตํ วีมํสิตพฺพํฯ กิํ นุ โข อิมํ สุตฺตํ อนุญฺญาตํ ขมํ ภควโต อุทาหุ นานุญฺญาตํ ขมํ, กิญฺจิ รูปญฺจ สุตฺตํ ภควโต อนุญฺญาตํ ขมํ กิญฺจิ รูปญฺจ นานุญฺญาตํ ขมํ? ยํ สพฺพโส อโนตาเรตฺวา ทสพโล โคจรํ เทเสติ, ตํ สพฺพํ สุตฺตํ ภควโต นานุญฺญาตํ ขมํฯ อตฺถิปิ โส สาวโก ทสพลานํ โคจรํ ชานาติ โอธิโส อโนธิโส, ตํ ปน พลํ สพฺพโส น ชานาติ อญฺญถา นาม สวเนน, ยถา อายสฺมตา สาริปุเตฺตน เยน พฺราหฺมโณ โอวทิโต, ตสฺส อายสฺมโต นตฺถิ อินฺทฺริยพลเวมตฺตญาณํ, เตน ปุคฺคลปโร [ปุคฺคโล ปโรปรญฺจ (ปี.)] ปรญฺจ ตํ อชานโนฺต สติ อุตฺตริกรณีเย อุปฺปาทิโต, โส ภควตา อปสาทิโตฯ ยถาว อาย

สฺมา มหากสฺสโป ภาคิเนยฺยํ โอวทติ อนนฺตริยสมนฺนาคโต อิทฺธิปาฏิหีเรน องฺคุลิโย อทีเปตฺวา ยํ สเพฺพสํ ธมฺมานํ กมฺมสมาทานานํ เหตุโส ฐานโส ยถาภูตํ ญาณํ, ตสฺส อายสฺมโต สํวิชฺชเต, เตน นํ โอวทติ, ตํ ภควา กโรติฯ

> ‘‘สเจปิ ทส ปโชฺชเต, ธารยิสฺสสิ กสฺสป;
> เนว ทกฺขติ รูปานิ, จกฺขุ ตสฺส น วิชฺชตี’’ติฯ

อปิ จ โข ยถา ทูโต ราชวจเนน สตฺตมนุสาสติ, เอวํ เสสานุโค อญฺญาตกํ โฆสํ ปเรสํ เทเสติฯ อนุญฺญาตขมสุตฺตํ คเหตพฺพํฯ อนนุญฺญาตขมํ น คเหตพฺพํฯ

ตตฺถ กตโม สุตฺตสงฺกโร? ปญฺจวิธํ สุตฺตํ, สํกิเลสภาคิยํ วาสนาภาคิยํ ทสฺสนภาคิยํ ภาวนาภาคิยํ อเสกฺขภาคิยํฯ อญฺญํ อาราเธยฺย อญฺญํ เทเสติ อญฺญสฺส จ สุตฺตสฺส อตฺถํ อญฺญมฺหิ สุเตฺต นิทฺทิสติฯ สุตฺตสฺส วา หิ อเนกาการํ อตฺถํ นิทฺทิสติฯ อริยธมฺมสาธเน อตฺถํ วิวรติฯ วาสนาภาคิยสฺส อตฺถํ ทสฺสนภาคิเยสุ นิทฺทิสติฯ โอรมฺภาคิยานํ สํโยชนานํ อตฺถํ อุทฺธํภาคิเยสุ นิทฺทิสติฯ มุทุมชฺฌานํ อินฺทฺริยานํ อธิมเตฺตสุ สุเตฺตสุ นิทฺทิสติฯ อิติ อยํ สุตฺตํ สเมฺภทํ เหตุนา จ นิสฺสเนฺทน จ ผเลน จ นิเทฺทเสน จ มุทุมชฺฌาธิมตฺตตายปิ จ อเตฺถน จ พฺยญฺชเนน จ โย สเมฺภโท, อยํ วุจฺจติ สุตฺตสงฺกโรฯ โย อสเมฺภโท, อยํ วุจฺจติ สุตฺตวิจโยฯ

ตตฺถายํ อุทฺทานคาถา

> ปุริมานํ อกฺขณฺฑํ, ยถาภูตสฺส ปจฺจโย;
> นิสฺสโนฺท วาสนาสทฺธิ, อนุญฺญา สุตฺตสงฺกโรฯ

เถรสฺส มหากจฺจายนสฺส

สุตฺตวิจโย นาม จตุตฺถภูมิฯ

๕. ปญฺจมภูมิ

๔๓. ตตฺถ กตโม หารวิภงฺโค? ยตฺถ โสฬส หารา อกฺขรโส เภทํ คจฺฉนฺติฯ ตตฺถ อาทิมฺหิ เทสนาหาโรฯ ตตฺถ อยํ คาถา กุสลา วา อกุสลา วา สจฺจานิ วา สเจฺจกเทโส วาฯ กึ เทสิตนฺติ? สุเตฺต วีมํสา เทสนาหาโรฯ ยถา อริยสจฺจานิ นิเกฺขโป จตฺตาริ สจฺจานิ สาธารณานิ อสาธารณานิ จฯ ยานิ จ อฏฺฐารส ปทานิ ทุกฺขโต สตฺต ปทานิ สเงฺขเปน กายิเกน เจตสิเกน ทุเกฺขน, อปฺปิยสมฺปโยเคน ปิยวิปฺปโยเคน จ ตีหิ จ สงฺขตาหิฯ ตตฺถ ตีณิ สงฺขตลกฺขณานิ ติโสฺส ทุกฺขตา อุปฺปาโท สงฺขตลกฺขณํ, สงฺขารทุกฺขตาย ทุกฺขตา จ สงฺขตลกฺขณํ, วิปริณามทุกฺขตาย ทุกฺขตาติ อญฺญถตฺตํ จ สงฺขตลกฺขณํ, ทุกฺขทุกฺขตาย จ ทุกฺขตา, อิเมสํ ติณฺณํ สงฺขตลกฺขณานํ ตีสุ เวทนาภูมีสุ อทุกฺขมสุขา เวทนา อุปฺปาโท สงฺขตลกฺขณํ, สงฺขารทุกฺขตาย จ ทุกฺขตา ตโย สงฺขตลกฺขณํ, สุขา เวทนาย จ วิปริณามทุกฺขตาย จ ทุกฺขตาติ อญฺญถตฺตํ สงฺขตลกฺขณํ, ทุกฺขาเวทนา ทุกฺขทุกฺขตา จ ทุกฺขตา อิมมฺหิ อิเมสุ นวปเทสุ ปฐมเกสุ สตฺตสุ ปเทสุ โสฬสสุ ปเทสุ ทุกฺขา ปริเยสิตพฺพา, เอกาทส ทุกฺขตาย จ ลกฺขณํ นิเทฺทเส นิทฺทิฏฺฐํฯ ปาตุภาวลกฺขณา ชาติยา จ ปาตุภาวจุติลกฺขโณ จุโตติ วิตฺถาเรน ปนฺนรสปทานิ กตฺตพฺพานิ, เอวํ สาธารณานิ อสาธารณานิ จ สตฺตสุ ทสสุ ปเทสุ สญฺญาส ติวิเธ จ สาสนปฺปฏฺฐาเน อฏฺฐารสวิเธสุ จ สุตฺตาธิฏฺฐาเนสุ ทสวิเธสุ จ สุตฺตวิเธเยฺยสุ โสฬสวิเธสุ จ หาเรสุ เอกวีสติวิธาย จ ปวิจยวีมํสายาติ อิทํ เทสิตํฯ ยถาภูตญฺจ เทสิตนฺติ, อยํ วุจฺจติ เทสนาหาโรฯ

๔๔. ตตฺถ กตโม วิจโย หาโร?

> ปทํ ปญฺหา จ ปุจฺฉา จ, กึ ปุพฺพํ กิญฺจ ปจฺฉิมํ;
> อนุคีติ สา จ วิจโย, หาโร วิจโยติ นิทฺทิโฏฺฐฯ

ปทนฺติ ปฐมํ ปทํฯ ตสฺส โก อโตฺถ? ยํ ภควา ปุโฏฺฐ อายสฺมตา อชิเตน ตํ คเหตพฺพํ, กติ ปทานิ ปุฏฺฐานิ ยถากึ เกนสฺสุ นิวุโต โลโกติ คาถา, อิมานิ กติปทานิ จตฺตาริ อิติ วิสชฺชนาย ปุจฺฉาฯ ยตฺตเกหิ ปเทหิ ภควตา วิสชฺชิตานิ ปทานิ อิติ ปุจฺฉาย จ ยา ปทานํ สงฺกาสนา, อิทํ วุจฺจติ ปทนฺติฯ

ปญฺหาติ อิมานิ จตฺตาริ ปทานิฯ กติ ปญฺหา? เอโก วา เทฺว วา ตทุตฺตริ วา อิมานิ จตฺตาริ ปทานิ เอโก ปโญฺห, อตฺถานุปริวตฺติ พฺยญฺชนํ โหติ, สมฺพหุลานิปิ ปทานิ เอกเมวตฺถํ ปุจฺฉติฯ อิมานิ จตฺตาริ ปทานิ อนุปริวตฺตีนิ ตํ พฺยญฺชเนน เอโก ปโญฺหว โหติฯ เกนสฺสุ นิวุโต โลโกติ โลกํ สนฺธาย ปุจฺฉติ, เกนสฺสุ นปฺปกาสติ กิสฺสาภิเลปนํ พฺรูสีติ ตํเยว ปุจฺฉติฯ กึสุ ตสฺส มหพฺภยนฺติ ตํเยว ปุจฺฉติฯ เอวํ อตฺถานุปริวตฺติ พฺยญฺชนํ เอโก ปโญฺห โหติ, โส ปโญฺห จตุพฺพิโธ เอกํสพฺยากรณีโย วิภชฺชพฺยากรณีโย ปฏิปุจฺฉาพฺยากรณีโย ฐปนิโยติฯ ตตฺถ จกฺขุ อนิจฺจนฺติ เอกํสพฺยากรณีโย, ยํ อนิจฺจํ ตํ ทุกฺขนฺติ วิภชฺชพฺยากรณีโย, สิยา อนิจฺจํ น จกฺขุ, ยานิปิ อายตนานิ จ น จกฺขุ, ตานิปิ อนิจฺจนฺติ น จกฺขุเยว, อยํ วิภชฺชพฺยากรณีโย, ยํ จกฺขุ ตํ จกฺขุนฺทฺริยํ เนติ ปฏิปุจฺฉาพฺยากรณีโย, ตํ จกฺขุ ตถาคโตติ ฐปนิโยฯ อญฺญตฺร จกฺขุนาติ ฐปนิโย ปโญฺหฯ อิทํ ปญฺหํ ภควา กึ ปุจฺฉิโต, โลกสฺส สํกิเลโส ปุจฺฉิโตฯ กึ การณํ? ติวิโธ หิ สํกิเลโส ตณฺหาสํกิเลโส จ ทิฏฺฐิสํกิเลโส จ ทุจฺจริตสํกิเลโส จฯ ตตฺถ อวิชฺชาย นิวุโตติ อวิชฺชํ ทเสฺสติ, ชปฺปาติ ตณฺหํ ทเสฺสติ, มหพฺภยนฺติ อกุสลสฺส กมฺมสฺส วิปากํ ทเสฺสติ, โสตํ นาม สุขเวทนียสฺส กมฺมสฺส ทุกฺขเวทนีโย วิปาโก ภวิสฺสตีติ เนตํ ฐานํ วิชฺชตีติ ภควา วิสเชฺชติ, จตูหิ โย ปเทหิ อวิชฺชาย นิวุโต โลโกติ…เป…. เอวํ วุจฺจติฯ

๔๕. ตทุตฺตริ ปฏิปุจฺฉติ, สวนฺติ สพฺพธิ โสตาติ คาถา, จตฺตาริ ปทานิ ปุจฺฉติ ตํ ภควา ทฺวีหิ ปเทหิ วิสเชฺชติฯ

ยานิ โสตานิ โลกสฺมิํ, สติ เตสํ นิวารณํ;
โสตานํ สํวรํ พฺรูมิ, ปญฺญาเยเต ปิธียเรฯ

อิมานิ จตฺตาริ ปทานิ ทฺวีหิ ปเทหิ วิสเชฺชติฯ อิทํ ปทนฺติ ปุจฺฉิโต, ตสฺส สํกิลิฏฺฐสฺส โลกสฺส โวทานํ ปุจฺฉิโต, โสตานิ ฉ ตณฺหากายา พหุลาธิวจเนน นิทฺทิฏฺฐา ภวนฺติ สเพฺพหิ อายตเนหิฯ ตานิ โสตานิ เกน นิวาริยนฺตีติ ปริยุฏฺฐานปหานํ ปุจฺฉติ, เกน โสตา ปิธียเรติ อนุสยสมุคฺฆาตํ ปุจฺฉติฯ ตตฺถ ภควา ฉสุ ทฺวาเรสุ สติยา เทเสติ, โย หิ สมฺปชาโน วิหรติ สติโทวาริเก จ ตสฺส อินฺทฺริยานิ คุตฺตานิ สมฺภวนฺติฯ ตตฺถ คุเตฺตสุ อินฺทฺริเยสุ ยา ยา วิปสฺสนา, สา สา เตสํ เตสํ โสตานํ ตสฺสา จ อวิชฺชาย โย โลโก นิวุโต อจฺจนฺตปหานาย สํวตฺตติฯ เอวํ โสตานิ ปิหิตานิปิ ภวนฺติ ตโต อุตฺตริ ปุจฺฉติฯ

ปญฺญา จ สติ จ นามรูปสฺส โข ตสฺส ภควนฺตํ ปุฏฺฐุมาคมฺม กเตฺถตํ อุปสมฺมติ อิมานิ จตฺตาริ ปทานิ ภควา เอเกน ปเทน วิสเชฺชติฯ

ยเมตํ ปญฺหํ อปุจฺฉิ [ปุจฺฉเส ปญฺหํ (ปี. ก.) ปสฺส สุ. นิ. ๑๐๔๓], อชิต ตํ วทามิ เต…เป….;
วิญฺญาณสฺส นิโรเธน, เอเตฺถตํ อุปสมฺมติฯ

อิมินา ปเญฺหน กิํ ปุจฺฉติ? อนุปาทิเสสนิพฺพานธาตุํ ปุจฺฉติ, ตํ ภควา อนุปาทิเสสาย นิพฺพานธาตุยา วิสเชฺชติฯ ตตฺถ ปฐเมน ปเญฺหน สํกิเลสํ ปุจฺฉติฯ ทุติเยน ปเญฺหน โวทานํ ปุจฺฉติฯ ตติเยน ปเญฺหน โสปาทิเสสนิพฺพานธาตุํ ปุจฺฉติฯ จตุเตฺถน ปเญฺหน อนุปาทิเสสนิพฺพานธาตุํ ปฏิปุจฺฉติ ตโต อุตฺตริ ปฏิปุจฺฉติฯ

เย จ สงฺขาตธมฺมาเส, เย จ เสขา [เสกฺขา (ก.) ปสฺส สุ. นิ. ๑๐๔๔] ปุถู อิธ;
เตสํ เม นิปโก อิริยํ, ปุโฏฺฐ ปพฺรูหิ มาริสฯ

อิมานิ จตฺตาริ ปทานิ ปุจฺฉติฯ กติ จ ปน เต ปเญฺห สงฺขาตธมฺมา จ อรหนฺตา เสกฺขา จ? กิํ ปุพฺพํ กิญฺจ ปจฺฉิมนฺติ อยมโตฺถฯ ตตฺถ กตรํ ปฐมํ ปุจฺฉติ, กตรํ ปจฺฉา? อรหนฺตํ ปฐมํ ปุจฺฉติฯ เสกฺขธเมฺม ตตฺถ เกน ปเทน สงฺขาตธมฺมาติ อรหโนฺต คหิตา, ปุถูติ เสกฺขา คหิตาฯ เตสํ เม นิปโกติ สาธารณํ ปทํ ภควนฺตํ ปุจฺฉติฯ ตสฺส สาธารณานิ จ อสาธารณานิ จ ปเญฺหสุ ปุจฺฉิตพฺพานิฯ ตํ ภควา วิสเชฺชติฯ น ตถา ปุฏฺฐํ, ปฐมํ ปุฏฺฐํ, ตํ ปจฺฉา วิสเชฺชติฯ ยํ ปจฺฉา ปุจฺฉิตํ ปฐมํ วิสเชฺชติฯ กิญฺจ อิทํ ปุจฺฉิตํ วิสุทฺธานํ วิสุชฺฌนฺตานญฺจ กา อิริยาติ อิทํ ปุจฺฉิ, ตํ กาเมสุ นาภิคิเชฺฌยฺยฯ มนสานาวิโล สิยาติ ปริยุฏฺฐานานิ วิตเกฺกน จ ภควา นิวาเรติ, เทฺวปน วิตกฺกอนาวิลตาย ปริยุฏฺฐานํ, ยถา นีวรเณสุ นิทฺทิฏฺฐํฯ กุสลา สพฺพธเมฺมสูติ อรหนฺตํ วิสเชฺชติฯ

เกนสฺสุ ตรติ โอฆนฺติ คาถา, อิมานิ จตฺตาริ ปทานิฯ จตฺตาโรเยว ปญฺหาฯ กิํ การณํ, น หิ เอตฺถ อตฺถานุปริวตฺติ พฺยญฺชนํ [ยถานุปริวตฺถิวชฺชํ (ปี. ก.)] ยถา ปฐมํ อชิตปเญฺหสุ, ตสฺส น เอกํเสน พหูนิ วิสชฺชนานิ, พหุกา ปญฺหา, เอโกว น จาปิ, สเพฺพ ปุจฺฉติ, ปุเพฺพ วิสชฺชิโต, ยถา จตุโตฺถ อชิโตปเญฺห, ยํ เอตฺถ ยถาภูตํ ปริเยสนาปทพเนฺธน วิสชฺชนาโย เอวํ ยถาภูตํ

ปริเยสติฯ โย ปุน เอตฺถ ยํ เอวํ ปุจฺฉติ ตตฺถ อยมาการโร ปุจฺฉนายํ อโนฺตชฏา พหิชฏาติ คาถา [สํ. นิ. ๑.๒๙] ปุจฺฉิตวิสชฺชนาย มคฺคิตพฺพาฯ กถํ วิสชฺชิตาติ ภควาติ วิสเชฺชติ? สีเล ปติฏฺฐาย นโร สปโญฺญติ คาถาฯ ตตฺถ จิตฺตภาวนาย สมถา, ปญฺญาภาวนาย วิปสฺสนาฯ ตตฺถ เอวํ อนุมียติ, เย ธมฺมา สมเถน จ วิปสฺสนาย จ ปหียนฺติ, เต อิเม อโนฺตชฏา พหิชฏาฯ ตตฺถ วิสชฺชนํ สมเถน ราโค ปหียติ, วิปสฺสนาย อวิชฺชาฯ อชฺฌตฺตวตฺถุโก ราโค อโนฺตชฏา, พาหิรวตฺถุโก ราโค พหิชฏาฯ อชฺฌตฺตวตฺถุกา สกฺกายทิฏฺฐิ, อยํ อโนฺตชฏาฯ เอกสฏฺฐิ ทิฏฺฐิคตานิ จ พาหิรวตฺถุกานิ พหิชฏา, ยา หิ อชฺฌตฺตวตฺถุกา ยา ทิฏฺฐิภาคิเยน ภวิสฺสติ, อยํ ชฏาฯ ตถา สํขิเตฺตน ยา กาจิ อชฺฌตฺตวตฺถุกา ตณฺหา จ ทิฏฺฐิ จ, อยํ อโนฺตชฏาฯ ยา กาจิ พาหิรวตฺถุกา ตณฺหา จ ทิฏฺฐิ จ, อยํ พหิชฏาฯ

ยถา เทวตา ภควนฺตํ ปุจฺฉติ ‘‘จตุจกฺกํ นวทฺวาร’’นฺติ คาถา [สํยุตฺตนิกาเย]ฯ ตตฺถ ภควา วิสเชฺชติ ‘‘เฉตฺวา นทฺธึ วรตฺตํ จา’’ติ คาถา, อิทํ ภควา ทุกฺขนิโรธคามินึ ปฏิปทํ วิสเชฺชติฯ อิมาย วิสชฺชนาย ภควา อนุมียติ กิเลเส เอตฺถ ปุริมาย คาถาย นิทฺทิสิตเพฺพนฯ ตํ หิ จตุจกฺกนฺติ จตฺตาโร วา หตฺถปาทาฯ นวทฺวารนฺติ นว วณมุขานิฯ ยถา จตุจกฺกนฺติ จตฺตาโร อุปาทานา, อุปาทานปฺปจฺจยา ภโว, อุปาทานนิโรธา ภวนิโรโธฯ นวทฺวารนฺติ นว มานวิธา, มานชาติกาย หิ ทุกฺขํ เสเยฺยนมฺหิ ปรโส ตีณิ ติกานิ ปุณฺณํฯ ติเกน สํยุตฺตํ หิ ปญฺจกามคุณิโก ราโคฯ ตตฺถ นทฺธีติ ตณฺหา วิสชฺชียติฯ วรตฺตนฺติ มานํ วิสเชฺชติ, อิจฺฉา โลโภ จ ปาปโกติ ปญฺจกามคุณิโก ราโคฯ ตตฺถ วิสมโลโภ ปาปโกติ นิทฺทิสียติ สมูลตณฺหนฺติฯ อญฺญาณมูลกา ตณฺหาติ อญฺญาณมูลกา ตณฺหา, ตณฺหาย จ ทิฏฺฐิยา จ ปหานํฯ เย จ ปุน อเญฺญปิ เกจิ จตุจกฺกโยเคน เต เนว การเณน จ ยุชฺชนฺติ, สํสารคามิโน ธมฺมา สเพฺพ นิทฺทิสิตพฺพาฯ ตตฺถายํ คาถา วิสชฺชนา ปุจฺฉาย จ วิสชฺชนาย สเมติ [สมํติ (ปี.)]ฯ ยํ ยทิ สเนฺทน อถ สห พฺยากรเณน อนุคีติยํ จ โส วิจโยติ ภควา ยตฺตกานิ ปทานิ นิกฺขิปติ, ตตฺตเกหิ อนุคายติฯ

๔๖. อฏฺฐหิ , ภิกฺขเว, องฺเคหิ สมนฺนาคโต ภิกฺขุ ทูเตยฺยํ คนฺตุมรหติ [กาตุมรหติ (ปี. ก.) ปสฺส อ. นิ. ๘.๑๖]ฯ อิมานิ อฏฺฐ ปทานิ นิกฺขิตฺตานิฯ ฉหิ ปเทหิ ภควา อนุคายติฯ

> ‘‘โย เว น พฺยถติ [พฺยาถติ (ก.)] ปตฺวา, ปริสํ อุคฺควาทินึ;
> น จ หาเปติ วจนํ, น จ ฉาเทติ สาสนํฯ
>
> ‘‘อสนฺทิทฺธึ จ ภณติ, ปุจฺฉิโต น จ กุปฺปติ;
> ส เว ตาทิสโก ภิกฺขุ, ทูเตยฺยํ คนฺตุมรหตี’’ติฯ

ตตฺถ ปน ภควา ยตฺตกานิ ปทานิ นิกฺขิปติ, ตตฺตเกหิ อนุคายติฯ สตฺตหิ, ภิกฺขเว, องฺเคหิ สมนฺนาคโต กลฺยาณมิโตฺต ปิโย ครุภาวนีโยติ วิตฺถาเรน, อิทํ ภควา สตฺตหิ ปเทหิ อนุคายติฯ อิติ พหุสฺสุตวา อนุคายติ, อปฺปตรกถํ ปทํ วา นิเกฺขโป, พหุสฺสุตวา นว ปทานิ นิเกฺขโป, อปฺปตริกา อนุคีติยา พหุตริกา อนุคายติฯ อยํ วุจฺจติ เต อนุคีติ จ วิจโย, อยํ วิจโย นาม หาโรฯ

ตตฺถ กตโม ยุตฺติหาโร?

> สเพฺพสํ หารานํ, ยา ภูมี โย จ โคจโร เตสํ;
> ยุตฺตายุตฺติ ปริกฺขา, หาโร ยุตฺตีติ นิทฺทิโฏฺฐฯ

หารานํ โสฬสนฺนํ ยถา เทสนา ยถา วิจโย โย จ นิทฺทิสิยติ, อยํ นิเทฺทโสฯ อยํ ปุจฺฉา สุเตฺตสุ น ยุชฺชตีติ ยา ตตฺถ วีมํสา, อยํ ยุตฺติฯ

ยถา หิ สเหตู สปฺปจฺจยา สตฺตา สํกิลิสฺสนฺติ, อตฺถิ เหตุ อตฺถิ ปจฺจโย สตฺตานํ สํกิเลสาย, สเหตู สปฺปจฺจยา สตฺตา วิสุชฺฌนฺติ, อตฺถิ เหตุ อตฺถิ ปจฺจโย สตฺตานํ วิสุทฺธิยาฯ สีลวตา, อานนฺท, ปุคฺคเลน น เวยฺยากรณิยา กินฺติ เม วิปฺปฏิสาโร อุปฺปาเทยฺย…เป…. อพฺยากรณํ กตฺตพฺพํ, อยํ วิสุทฺธิยา มโคฺคฯ ตสฺส เหตุ โก ปจฺจโย, สีลกฺขนฺธสฺส จตฺตาริ จตฺตาริ เหตุ จ ปจฺจโย จฯ สปฺปุริสสํเสโว โย จ ปติรูปเทสวาโส จ, อยํ อุปาทาปจฺจยตา สปฺปจฺจโยฯ ยํ โปราณกมฺมํ อสฺส วิปาโก ปจฺจโย, ตาย ปจฺจยาย อตฺตสมฺมาปณิธิ, อยํ เหตุฯ อิติ สีลกฺขโนฺธ สเหตุ สปฺปจฺจโยติ อิทํ โลกิกํ สีลํฯ

ยํ ปน โลกุตฺตรํ สีลํ, ตสฺส ตีณิ อินฺทฺริยานิ ปจฺจโย – สทฺธินฺทฺริยํ วีริยินฺทฺริยํ สมาธินฺทฺริยํ – อยํ ปจฺจโยฯ สตินฺทฺริยญฺจ ปญฺญินฺทฺริยญฺจ เหตุฯ ปญฺญาย นิเพฺพธคามินิยา, ยํ สีลํ ชายติฯ โสตาปนฺนสฺส จ สีลํ เตนายํ เหตุ อยํ ปจฺจโยฯ ยํ ปุน สมาธิโน ปสฺสทฺธิ จ ปีติ จ ปาโมชฺชํ ปจฺจโยฯ ยํ สุขํ เหตุ เตน สมาธิกฺขโนฺธ สเหตุ สปฺปจฺจโยฯ ยํ สมาหิโต ยถาภูตํ ปชานาติ, อยํ ปญฺญาฯ ตสฺส ปรโตโฆโส อชฺฌตฺตํ จ โยนิโส มนสิกาโร เหตุ จ ปจฺจโย จ, อิติ อิเม ตโย ขนฺธา สเหตู สปฺปจฺจยา เอวํ สตฺต ปญฺญาฯ สตฺตพฺยากรณีสุ จ สุเตฺตสุ น ยุชฺชติฯ อยํ ยุตฺติหาโรฯ โส จตูสุ มหาปเทเสสุ ทฏฺฐโพฺพฯ

๔๗. ตตฺถ กตมํ ปทฏฺฐานํ?

> ธมฺมํ เทเสติ ชิโน, ตสฺส จ ธมฺมสฺส ยํ ปทฏฺฐานํ;
> อิติ ยาว สพฺพธมฺมา, เอโส หาโร ปทฏฺฐาโนฯ

ตตฺถ ปญฺจกามคุณา กามราคสฺส ปทฏฺฐานํฯ เยสํ เกสญฺจิ กามราโค อุปฺปชฺชติ อุปฺปโนฺน วา อุปฺปชฺชิสฺสติ วา, เอเตสุ เยปิ ปญฺจสุ รูเปสุ อายตเนสุ นาญฺญตฺร เอเตหิ กามราคสฺส ปทฏฺฐานนฺติฯ วุจฺจเต, เตน ปญฺจ กามคุณา กามราคสฺส ปทฏฺฐานํฯ ปญฺจินฺทฺริยานิ รูปราคสฺส ปทฏฺฐานํฯ มนินฺทฺริยํ ภวราคสฺส ปทฏฺฐานํฯ ปญฺจกฺขนฺธา สกฺกายทิฏฺฐิยา ปทฏฺฐานํฯ เอกสฏฺฐิ ทิฏฺฐิคตานิ ทิฏฺฐิราคสฺส ปทฏฺฐานํฯ กามธาตุ กามราคสฺส ปทฏฺฐานํฯ อรูปธาตุ อรูปราคสฺส ปทฏฺฐานํฯ สุขสญฺญา กามราคสฺส ปทฏฺฐานํฯ พฺยาปาทสญฺญา พฺยาปาทสฺส ปทฏฺฐานํฯ อสมฺปชญฺญตา สโมฺมหสฺส ปทฏฺฐานํฯ นว อาฆาตวตฺถูนิ พฺยาปาทสฺส ปทฏฺฐานํฯ นววิธํ มานํ [นวมานํ วิธมานสฺส (ปี. ก.)] มานสฺส ปทฏฺฐานํฯ สุขา เวทนา ราคานุสยสฺส ปทฏฺฐานํฯ ทุกฺขา เวทนา ปฏิฆานุสยสฺส ปทฏฺฐานํฯ อทุกฺขมสุขา เวทนา อวิชฺชานุสยสฺส ปทฏฺฐานํฯ อตฺตวาทุปาทานญฺจ มุสาวาโท จ โลภสฺส ปทฏฺฐานํฯ ปาณาติปาโต จ ปิสุณวาจา จ ผรุสวาจา จ พฺยาปาทสฺส ปทฏฺฐานํฯ มิจฺฉตฺตญฺจ สมฺผปฺปลาโป จ โมหสฺส ปทฏฺฐานํฯ ภวํ โภคญฺจ โวกาโร อหํการสฺส ปทฏฺฐานํฯ พาหิรานํ ปริคฺคโห มมํการสฺส ปทฏฺฐานํฯ กายสฺส สงฺคํ [กายวงฺกํ (ปี.)] ทิฏฺฐิยา ปทฏฺฐานํฯ กายิกโทโส โทสสฺส ปทฏฺฐานํฯ กายิกกาสาโว โลภสฺส ปทฏฺฐานํฯ โย โย วา ปน ธโมฺม เยน เยน อารมฺมเณน อุปฺปชฺชติ สจฺจาธิฏฺฐาเนน วา ธมฺมาธิฏฺฐาเนน วา อนุสยเนน วา, โส ธโมฺม ตสฺส ปทฏฺฐานํฯ เตน สารมฺมเณน โส ธโมฺม อุปฺปชฺชติฯ

ยถา มนุโสฺส ปุริมสฺส ปทสฺส ปทฏฺฐานํ อลภโนฺต ทุติยํ ปทํ อุทฺธรติ, โส ปจฺฉานุปทํ สํหรติฯ ยทิ ปน โย น ทุติยปทสฺส ปทฏฺฐานํ ลภติ, อปรํ ปทํ อุทฺธรติฯ ตสฺส โย เจโส ปจฺจโย ภว

ติฯ เอวํ ธมฺมํ กุสลํ วา อกุสลํ วา อพฺยากตํ วา ปทฏฺฐานํ อลภนฺโต น ปวตฺตติฯ ยถา ปยุตฺตสฺส ธมฺมสฺส โยนิลาโภ [โยนิโส ลาโภ (ปี.)], อยํ วุจฺจติ ปทฏฺฐาโน หาโรฯ

๔๘. ตตฺถ กตโม ลกฺขโณ หาโร?

วุตฺตมฺหิ เอกธมฺเม, เย ธมฺมา เอกลกฺขณา เตน;
สเพฺพ ภวนฺติ วุตฺตา, โส หาโร ลกฺขโณ นามฯ

เยสญฺจ สุสมารทฺธา, นิจฺจํ กายคตาสตีติ คาถาย วุตฺตาย กายคตาสติยา วุตฺตา เวทนาคตา จิตฺตคตา ธมฺมคตา จ สติ จตุนฺนํ สติปฏฺฐานานํ เอเกน สติปฏฺฐาเนนฯ น หิ จิตฺตํ เอกสฺมิํ วิญฺญาณฏฺฐิติยา ปวตฺตติ, นานาสุ คตีสุ ปวตฺตติ, กายคตาสติยา วุตฺตาย วุตฺตา เวทนาคตา จิตฺตธมฺมคตา จฯ น หิ กายคตาสติยา ภาวิตาย สติปฏฺฐานา จตฺตาโร ภาวนาปาริปูริํ น คจฺฉนฺติฯ เอวํ ตสฺสทิเสสุ ธเมฺมสุ วุเตฺตสุ สพฺพธมฺมา วุตฺตา จ ภวนฺติฯ

สจิตฺตปริโยทาปนํ, เอตํ พุทฺธาน สาสนนฺติ คาถา เจตสิกา ธมฺมา วุตฺตา, จิเตฺต รูปํ วุตฺตํฯ อิทํ นามรูปํ ทุกฺขํ อริยสจฺจํฯ ตโต สจิตฺตปริโยทาปนา ยํ ยํ โอทเปติ, ตํ ทุกฺขํฯ เยน โอทเปติ, โส มโคฺคฯ ยโต โอทปนา, โส นิโรโธฯ จกฺขุํ จ ปฏิจฺจ รูเป จ อุปฺปชฺชติ จกฺขุวิญฺญาณํ, ตตฺถ สหชาตา เวทนา สญฺญา เจตนา ผโสฺส มนสิกาโร เอเต เต ธมฺมา เอกลกฺขณา อุปฺปาทลกฺขเณนฯ โย จ รูเป นิพฺพินฺทติ, เวทนาย โส นิพฺพินฺทติ, สญฺญาสงฺขารวิญฺญาเณสุปิ โส นิพฺพินฺทติฯ อิติ เย เอกลกฺขณา ธมฺมา, เตสํ เอกมฺหิ ธเมฺม นิทฺทิเฏฺฐ สเพฺพ ธมฺมา นิทฺทิฏฺฐา โหนฺติ, อยํ วุจฺจติ ลกฺขโณ หาโรฯ

ตตฺถ กตโม จตุพฺยูโห หาโร?

นิรุตฺติ อธิปฺปาโย จ, พฺยญฺชนา เทสนาย จ;
สุตฺตโตฺถ ปุพฺพาปรสนฺธิ, เอโส หาโร จตุพฺยูโหฯ

ตตฺถ กตมา นิรุตฺติ, สา กถํ ปริเยสิตพฺพา [ปสฺสิตพฺพา (ปี. ก.)]? ยถา วุตฺตํ ภควตา เอกาทสหิ อเงฺคหิ สมนฺนาคโต ภิกฺขุ ขิปฺปํ ธเมฺมสุ มหตฺตํ ปาปุณาติ, อตฺถกุสโล จ โหติ, ธมฺมกุสโล จ โหติ, นิรุตฺติกุสโล จ โหติ, อิตฺถาธิวจนกุสโล จ โหติ, ปุริสาธิวจนกุสโล จ, วิปฺปุริสาธิวจนกุสโล จ, อตีตาธิวจนกุสโล จ, อนาคตาธิวจนกุสโล จ, ปจฺจุปฺปนฺนาธิวจนกุสโล จฯ เอกาธิปฺปาเยน กุสโล นานาธิปฺปาเยน กุสโลฯ กิมฺหิ เทสิตํ, อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนํฯ อิตฺถาธิวเนน ปุริสาธิวเนน วิปฺปุริสาธิวเนน สพฺพํ ยถาสุตฺตํ นิทฺทิฏฺฐํฯ ตํ พฺยญฺชนโต นิรุตฺติโกสลฺลโต โย ยํ สุตฺตสฺส สุนิรุตฺติทุนฺนิรุตฺติตํ อเวกฺขติ, อิทํ เอวํ นิโรปยิตพฺพํฯ อิทมฺปิ น นิโรปยิตพฺพํฯ อิทํ วุจฺจเต นิรุตฺติโกสลฺลํฯ

๔๙. ตตฺถ กตมํ อธิปฺปายโกสลฺลํ? ยถาเทสิตสฺส สุตฺตสฺส สพฺพสฺส วารํ คจฺฉติ อิเมน ภควตา เทสิตพฺพนฺติฯ ยถา กิํ อปฺปมาโท อมตํ ปทํ, ปมาโท มจฺจุโน ปทนฺติ คาถาฯ เอตฺถ ภควโต โก อธิปฺปาโย? เย อสีติเมว อากงฺขนฺติ เต อปฺปมตฺตา วิหริสฺสนฺติ, อยํ อธิปฺปาโยฯ

โยคสฺส กาลํ น นิวตฺตติ ยา จ, โส น ตตฺถ ปาปินฺตเว ภวนฺติ;
เวทนามคฺคอิสินา [เวทนามคฺคํ อิสินา (ปี.)] ปเวทิตํ, ธุตรชาสวา ทุกฺขา ปโมกฺขาตาฯ

เอตฺถ ภควโต โก อธิปฺปาโย? เย ทุเกฺข นาสฺสาทกา [ทุเกฺขน สาธกา (ปี.)], เต วีริยมารภิสฺสนฺติ ทุกฺขกฺขยายาติฯ อยํ ตตฺถ ภควโต อธิปฺปาโยฯ อิติ คาถาย วา พฺยากรเณน วา เทสิเต อิมินา สุเตฺตน สาธกา, โย เอวํ ธมฺมานุธมฺมํ ปฏิปชฺชตีติ โส อธิปฺปาโย, อยํ วุจฺจติ เทสนาธิปฺปาโยฯ

ตตฺถ กตโม ปุพฺพาปรสนฺธิ? ยํ คาถายํ วา สุเตฺตสุ วา ปทานิ อสีติ ตานิ ภวนฺติ เอวํ วา เอวเมติ ตสฺสา คาถาย สุตฺตสฺส วา ยานิ ปุริมานิ ปทานิ ยานิ จ ปจฺฉิมกานิ , ตานิ สโมสาเรตพฺพานิฯ เอวํ โส ปุพฺพาปเรน สนฺธิ ญายติฯ ยา เอกา สมารทฺธา คาถา เทฺว ตีณิ วา ตสฺส เมกเทเส ภาสิตานํ อภาสิตาหิ คาถาหิ อนิทฺทิโฎฺฐ อโตฺถ ภวติ ตทุปธาริตพฺพํฯ ยํว สพฺพา [ยํ วตฺตพฺพํ (ปี.)] อิติสฺส ปริเยสมานสฺส ปริเยสนา กงฺขา, ตสฺส วา ปุคฺคลสฺส ปญฺญตฺตีนํ อปเร ปริเยสิตพฺพํฯ อิทํ วุจฺจเต ปุพฺพาปเรน สนฺธิฯ โกสลฺลนฺติ วตฺถุโต นิทานโกสลฺลํฯ พฺยญฺชนโต นิรุตฺติโกสลฺลํฯ เทสนาธิปฺปายโกสลฺลํฯ ปุพฺพาปเรน สนฺธิโกสลฺลํฯ ตตฺถ ตสฺส คาถา ปริเยสิตา นิทานํ วาฯ อุปลพฺภิตุํ น อโตฺถ นิทฺทิสิตโพฺพ วตฺถุโต นิทานโกสลฺลํ อตฺถโกสลฺลํ อิเมหิ จตูหิ ปเทหิ อโตฺถ ปริเยสิยโนฺต ยถาภูตํ ปริยิโฎฺฐ โหติฯ อถ จ สโพฺพ วตฺถุโต วา นิทาเนน วา โย อธิปฺปาโย พฺยญฺชโน นิรุตฺติ สนฺธิ จ อนุตฺตโร เอโส ปุพฺพาปเรน เอวํ สุตฺตเตฺถน เทสิตพฺพํฯ อยํ จตุพฺยูโห หาโรฯ

๕๐. ตตฺถ กตโม อาวโฎฺฏ หาโร?

> เอกมฺหิ ปทฎฺฐาเน, ปริเยสติ เสสกํ ปทฎฺฐานํ;
> อาวฎฺฎติ ปฏิปเกฺข, อาวโฎฺฏ นาม โส หาโรฯ

ยถา กึ อุนฺนฬานํ ปมตฺตานนฺติ คาถาโยฯ ยํ ปมาโท, อิทํ กิสฺส ปทฎฺฐานํ? กุสลานํ ธมฺมานํ โอสคฺคสฺสฯ กุสลธโมฺมสโคฺค ปน กิสฺส ปทฎฺฐานํ ? อกุสลธมฺมปฏิเสวนายฯ กิสฺส ปทฎฺฐานํ, กุสลธมฺมปฏิเสวนาย? กิสฺส ปทฎฺฐานํ, กิเลสวตฺถุปฏิเสวนาย? อิติ ปมาเทน โมหปกฺขิยา ทิฎฺฐิ อวิชฺชา ฉนฺทราคปกฺขิยาฯ ตตฺถ ตณฺหา จ ทิฎฺฐิ จตฺตาโร อาสวา ตณฺหา กามาสโว จ ภวาสโว จ ทิฎฺฐาสโว จ อวิชฺชาสโว จฯ ตตฺถ จิเตฺต อตฺถีติ ทิฎฺฐิ เจตสิเกสุ นิจฺจนฺติ ปญฺจสุ กามคุเณสุ อชฺฌาวหเนน กามาสโว, อุปปตฺตีสุ อาสตฺติ ภวาสโวฯ ตตฺถ รูปกาโย กามาสวสฺส ภวาสวสฺส จ ปทฎฺฐานํฯ นามกาโย ทิฎฺฐาสวสฺส อวิชฺชาสวสฺส จ ปทฎฺฐานํฯ

ตตฺถ อลฺลิยนาย อชฺฌตฺตวาหนํ กามาสวสฺส ลกฺขณํฯ ปตฺถนคนฺถนอภิสงฺขารกายสงฺขารณํ ภวาสวสฺส ลกฺขณํ, อภินิเวโส จ ปรามาโส จ ทิฎฺฐาสวสฺส ลกฺขณํฯ อปฺปฏิเวโธ ธเมฺมสุ อสมฺปชญฺญา จ อวิชฺชาสวสฺส ลกฺขณํฯ อิเม จตฺตาโร อาสวา จตฺตาริ อุปาทานานิฯ กามาสโว กามุปาทานํ, ภวาสโว ภวุปาทานํ, ทิฎฺฐาสโว ทิฎฺฐุปาทานํ, อวิชฺชาสโว อตฺตวาทุปาทานํ, อิเมหิ จตูหิ อุปาทาเนหิ ปญฺจกฺขนฺธาฯ ตตฺถ อวิชฺชาสโว จิเตฺต ปหาตโพฺพ, โส จิเตฺต จิตฺตานุปสฺสิสฺส ปหียติฯ ทิฎฺฐาสโว ธเมฺมสุ ปหาตโพฺพ, โส ธเมฺมสุ ธมฺมานุปสฺสิสฺส ปหียติฯ ภวาสโว อาสตฺติยา ปหาตโพฺพ, โส เวทนาสุ เวทนานุปสฺสิสฺส ปหียติฯ กามาสโว ปญฺจสุ กามคุเณสุ ปหาตโพฺพ, โส กาเย กายานุปสฺสิสฺส ปหียติฯ ตตฺถ กายานุปสฺสนา ทุกฺขมริยสจฺจํ ภชติฯ เวทนานุปสฺสนา ปญฺจนฺนํ อินฺทฺริยานํ ปจฺจโย สุขินฺทฺริยสฺส ทุกฺขินฺทฺริยสฺส โสมนสฺสินฺทฺริยสฺส โทมนสฺสินฺทฺริยสฺส อุเปกฺขินฺทฺริยสฺส, สตฺตกิเลโสปจาโร เตน สมุทยํ ภชติฯ จิเตฺต จิตฺตานุปสฺสนา นิโรธํ ภชติฯ ธเมฺมสุ ธมฺมานุปสฺสนา มคฺคํ ภชติฯ เตนสฺส จตูสุ จ ทสฺสเนน ตเสฺสว สเพฺพ ปหียนฺติ, เยน นิทฺทิฎฺฐา ปฐมํ อุนฺนฬานํ ปมตฺตานํ เตสํ วฑฺฒนฺติ อาสวาฯ ชานโต หิ ปสฺสโต อาสวานํ ขโย ทุกฺขํ สมุทโย นิโรโธ มโคฺค หิ อกุสลา ธมฺมาฯ เอวํ ปริเยสิตพฺ

พาฯ ยาว ตสฺส อกุสลสฺส คติ ตโต ปฏิปเกฺขน อกุสเล ธเมฺม ปริเยสติ เตสํ กิเลสานํ หาเรน อาวฏฺฏติฯ อยํ วุจฺจเต อาวโฏฺฏ หาโรฯ เอวํ สุกฺกาปิ ธมฺมา ปริเยสิตพฺพาฯ อกุสลธเมฺม อาคมิสฺสฯ

ตตฺถ อาวฏฺฏสฺส หารสฺส อยํ ภูมิ สติ อุปฏฺฐานา จ วิปลฺลาสา จ จตฺตาริ ญาณานิ สกฺกายสมุปฺปาทายคามินี จ ปฏิปทา สกฺกายนิโรธคามินี ปฏิปทาฯ

๕๑. ตตฺถ กตโม วิภตฺติ หาโร? ยํ กิญฺจิ วิภชฺชพฺยากรณียํ วุจฺจติ วิภตฺติ หาโรฯ ยถา กึ อาคนฺตฺวา จ ปุน ปุคฺคโล โหติ, โน วาคตํ น ปริภาสติ [โน วา น ปริภาสติ (ปี.), น ตาวายํ ปริภาสิ (ก.)] ปริปุจฺฉตาย ปญฺหาย อติยนํ เอกสฺส กิญฺจิ – อยํ วุจฺจเต วิภตฺติ หาโรฯ

ตตฺถ กตโม ปริวตฺตโน หาโรฯ ยํ กิญฺจิ ปฏิปกฺขนิเทฺทโส, อยํ วุจฺจติ ปริวตฺตโน หาโรฯ ยถา วุตฺตํ ภควตา สมฺมาทิฏฺฐิกสฺส ปุริสปุคฺคลสฺส มิจฺฉาทิฏฺฐิ นิชฺชิณฺณา โหตีติ วิตฺถาเรน สพฺพานิ มคฺคงฺคานิฯ อยํ วุจฺจเต ปริวตฺตโน หาโรฯ

ตตฺถ กตโม เววจโน หาโร?

> เววจเนหิ อเนเกหิ, เอกํ ธมฺมํ ปกาสิตํ;
> สุเตฺต โย ชานาติ สุตฺตวิทู, เววจโน นาม โส หาโรฯ

ยถา อายสฺมา สาริปุโตฺต เอกมฺหิ วตฺถุมฺหิ เววจเนน นานาวุเตฺตน ภควตา ปสํสิโต ‘‘มหาปโญฺญ สาริปุโตฺต หาสปโญฺญ ชวนปโญฺญ’’ติ อิทํ ปญฺญาย เววจนํฯ ยถา จ มคฺควิภเงฺค นิยฺยานโตฺถ เอกเมกํ มคฺคงฺคํ เววจเนหิ นิทฺทิฏฺฐํฯ เอวํ อวิชฺชาย เววจนาฯ เอกํ อกุสลมูลํ ตเทว สนฺตํ เตสุ เตสุ ชนปเทสุ เตน เตน ปชานนฺติฯ น หิ อเนน ตเทวปิ อาลปิยนฺติ อญฺญํ ภชติฯ สพฺพกามชหสฺส ภิกฺขุโนติ กามา อาลปิตาฯ ยสฺส นิตฺถิโณฺณ สโงฺกติ เตเยว กาเม สงฺกาติ อาลปติฯ สุณมานสฺส ปุเรตรํ รชฺชนฺติ เตเยว กาเม รชฺชนฺติ อาลปติฯ เอวํ สุตฺตมฺหิ โย ธโมฺม เทสิยติ ตสฺส ปริเยฏฺฐิ ‘‘กตมสฺส ธมฺมสฺส อิทํ นามํ กตมสฺส อิทํ เววจน’’นฺติฯ สพฺพญฺญู หิ เยสํ เยสํ ยา นิรุตฺติ โหติ, ยถาคามิ เตน เตน เทเสตีติ ตสฺส เววจนํ ปริเยสิตพฺพํฯ อยํ เววจโน หาโรฯ

๕๒. ตตฺถ กตโม ปญฺญตฺติ หาโร? จตฺตาริ อริยสจฺจานีติ สุตฺตํ นิทฺทิสติ, นิเกฺขปปญฺญตฺติฯ ยา สมุทยปญฺญตฺติฯ กพฬีการเร อาหาเร อตฺถิ ฉนฺโท อตฺถิ ราโค ยาว ปติฏฺฐิตํฯ ตตฺถ วิญฺญาณํ ปภวปญฺญตฺตึ ปญฺญเปติฯ กพฬีการเร อาหาเร นตฺถิ ฉนฺโท…เป.… สมุคฺฆาติ ปญฺญตฺติฯ

ตสฺส กามาสวาปิ จิตฺตํ วิมุจฺจติ, ภวาสวาปิ จิตฺตํ วิมุจฺจติ, อวิชฺชาสวาปิ จิตฺตํ วิมุจฺจตีติ ปหานปญฺญตฺตึ ปญฺญเปติฯ ตณฺหา ยสฺส ปุรกฺขตา ปญฺญา ปริวตฺตติ คาถา มนาปปญฺญตฺตึ ปญฺญเปติฯ เอวํ ปน มนาปปญฺญตฺตีติ เอกธมฺมํ ภควา ปญฺญเปติฯ น หิ ตณฺหา ทุกฺขสมุทโยติ กาเรตฺวา สพฺพตฺถ ตณฺหาสมุทโย นิทฺทิสิตโพฺพฯ ยถา อุปฺปนฺนํ กามวิตกฺกํ นาธิวาเสติ วิโนเทติ ปชหตีติ ปฏิเกฺขปปญฺญตฺติฯ เอวํ สเพฺพสํ ธมฺมานํ กุสลานญฺจ อกุสลานญฺจ ยญฺจสฺส ธมฺมเกฺขตฺตํ ภวติ, โส เจว ธโมฺม ตตฺถ ปวตฺตติฯ ตทวสิฏฺฐา ธมฺมา ตสฺสานุวตฺตกา โหนฺติฯ สา ทุวิธา ปญฺญตฺติ – ปราธีนปญฺญตฺติ จ สาธีนปญฺญตฺติ จฯ กตมา สาธีนปญฺญตฺติ? สมาธึ, ภิกฺขเว [ปสฺส สํ. นิ. ๓.๕], ภาเวถ, สมาหิโต, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ ยถาภูตํ ปชานาติฯ ‘‘รูปํ อนิจฺ

จ’’นฺติ ยถาภูตํ ปชานาติ, อยํ สาธีนปญฺญตฺติ ปราธีนปญฺญตฺติ จ, สา ปญฺญตฺติ ปญฺญาย จ สีลสฺส จ, ยถา จตฺตาริ ฌานานิ ภาเวถฯ ตสฺส อตฺถิ สมาธินฺทฺริยํ มุทูนิ จตฺตาริ อินฺทฺริยานิ ตานิ จตุปราธีนานิ, ตีณิ อเวจฺจปฺปสาเทติ ปราธีนํ สมาธินฺทฺริยํ จตฺตาริ อินฺทฺริยานิ ปราธีนาติ จตูสุ อริยสเจฺจสุ อปราธีนํ ปญฺญินฺทฺริยํ สติปฏฺฐาเนสุ สมฺมปฺปธาเนสุ วีริยินฺทฺริยํฯ อิติ สเก ปทฏฺฐาเน สเก เขตฺตสาธีโน โส ธมฺโม, โส จ ตตฺถ ปญฺญาเปตโพฺพฯ ตสฺส ปฏิปกฺขา นิฆาโต นิทฺทิสิตโพฺพฯ เอตฺถายํ อเนกาการปญฺญตฺติ เกน การเณน อยํ ธโมฺม ปญฺญตฺตติฯ อยํ วุจฺจเต ปญฺญตฺติฯ

๕๓. ตตฺถ กตโม โอตรโณ หาโร? ฉสุ ธเมฺมสุ โอตาเรตพฺพํฯ กตเมสุ ฉสุ? ขเนฺธสุ ธาตูสุ อายตเนสุ อินฺทฺริเยสุ สเจฺจสุ ปฏิจฺจสมุปฺปาเทสุฯ นตฺถิ ตํ สุตฺตํ วา คาถา วา พฺยากรณํ วาฯ อิเมสุ ฉนฺนํ ธมฺมานํ อญฺญตรสฺมึ น สนฺทิสฺสติฯ เอตฺตาวตา เอส สพฺพา เทสนา ยา ตา ขนฺธา วา ธาตุโย วา อายตนานิ วา สจฺจานิ วา ปฏิจฺจสมุปฺปาโท วา, ตตฺถ ปญฺจนฺนํ ขนฺธานํ เวทนากฺขโนฺธ ราคโทสโมหานํ ปทฏฺฐานํฯ ตตฺถ ติโสฺส เวทนาโย ตสฺส สุขาย เวทนาย โสมนโสฺส สวิจาโร, ทุกฺขาย เวทนาย โทมนโสฺส สวิจาโร, อทุกฺขมสุขาย เวทนาย อุเปโกฺข สวิจาโรฯ ยํ ปุน ตตฺถ เวทยิตํ อิทํ ทุกฺขสจฺจํ, ขเนฺธสุ สงฺขารกฺขโนฺธ ตตฺถ กาโย ปมตฺตํ สอุปวตฺตติ, ตญฺจ สงฺขารคโต ทฺวิธา จ ภวโงฺคตรณํ กมฺมํ ตีณิ จ สงฺขารานิ ปุญฺญาภิสงฺขารา วา อปุญฺญา วา อาเนญฺชา วา เหตุ สพฺพสราคสฺส โน วีตราคสฺส, โทสสฺส อภิสงฺขารานิ จ อวีตราโค เจเตติ จ ปกเปฺปติ จ, วีตราโค ปน เจเตติ จ โน อภิสงฺขโรติ, ยํ อุณฺหํ วชิรํ กเฏฺฐ วา รุเกฺข วา อญฺญตฺถ วา ปตนฺตํ ภินฺทติ จ ฑหติ จ, เอวํ สราคเจตนา เจเตติ จ อภิสงฺขโรติ จฯ ยถา สตํ วชิรํ น ภินฺทติ น จ ฑหติ, เอวํ วีตราคเจตนา เจเตติ น จ อภิสงฺขโรติฯ ตตฺถ ปญฺจนฺนํ ขนฺธานํ เอโก ขโนฺธ อนินฺทฺริยสรีรํ สญฺญากฺขโนฺธฯ

ตตฺถ ธาตูนํ อฏฺฐารส ธาตุโยฯ ตตฺถ ยา รูปี ทส ธาตุโย, ตาสุ เทสิยมานาสุ รูปกฺขโนฺธ นิทฺทิสิตโพฺพ, ทุกฺขํ อริยสจฺจํฯ เยปิ จ ฉ วิญฺญาณกายา มโนธาตุสตฺตมา, ตตฺถ วิญฺญาณกฺขโนฺธ จ นิทฺทิสิตโพฺพ, ทุกฺขํ อริยสจฺจํฯ ธมฺมธาตุ ปน ธมฺมสโมสรณา, โส ธโมฺม เหตุนา จ นิสฺสเนฺทน จ ผเลน จ กิเจฺจน จ เววจเนน จ เยน เยน อุปลพฺภติ, เตน เตน นิทฺทิสิตโพฺพฯ ยทิ วา กุสลา ยทิ วา อกุสลา ยทิ วา อพฺยากตา ยทิ วา อสงฺขตาฯ ทฺวาทสนฺนํ อายตนานํ ทส อายตนานิ รูปานิ ตํ ทุกฺขํ อริยสจฺจํ นิทฺทิสิตพฺพํฯ รูปกฺขโนฺธ จ มนายตนญฺจ วิญฺญาณกฺขเนฺธน นิทฺทิสิตพฺพํ, ทุกฺขํ อริยสจฺจํฯ ธมฺมายตนํ นานาธมฺมสโมสรณํฯ ตตฺถ เย ธมฺมา อินฺทฺริยานํ อินฺทฺริเยสุ นิทฺทิสิตพฺพา, เย อนินฺทฺริยานํ อนินฺทฺริเยสุ นิทฺทิสิตพฺพาฯ ปริยายโต จ โอตาเรตพฺพาฯ ยถา สา ธมฺมธาตุ ตถา ธมฺมายตนํ ปริเยสิตพฺพํฯ ยาเยว หิ ธมฺมธาตุ ตเทว ธมฺมายตนํ อนูนํ อนธิกํฯ

ตตฺถ ปฏิจฺจสมุปฺปาโท อตฺถิ ติวิโธ, อตฺถิ จตุพฺพิโธ, อตฺถิ ทุวิโธฯ ตตฺถ ติวิโธ ปฏิจฺจสมุปฺปาโท เหตุผลนิสฺสโนฺทฯ อวิชฺชา สงฺขารา ตณฺหา อุปาทานํ จ อยํ เหตุ, วิญฺญาณํ นามรูปํ สฬายตนํ ผโสฺส เวทนา จ อยํ ปจฺจโย, โย ภโว อยํ วิปาโก, ยา ชาติ มรณํ อยํ นิสฺสโนฺทฯ

กถํ จตุพฺพิโธ เหตุ ปจฺจโย วิปาโก นิสฺสโนฺท จ? อวิชฺชา จ ตณฺหาสงฺขารา จ อุปาทานํ จ – อยํ เหตุฯ วิญฺญาณํ นามรูปสฺส ปจฺจโยฯ นามรูปํ อุปฺปชฺชติ, ตถา อุปฺปนฺนสฺส สฬายตนํ ผโสฺส เวทนา จ – อยํ ปจฺจโยฯ โย ภโว อยํ วิปาโกฯ ยา ชาติ ยา จ ชรามรณํ – อยํ นิสฺสโนฺทฯ

กถํ ทุวิโธ ปฏิจฺจสมุปฺปาโท? อวิชฺชา สงฺขารา ตณฺหา อุปาทานํ – อยํ สมุทโยฯ วิญฺญาณํ นามรูปํ สฬายตนํ ผโสฺส เวทนา ภโว ชาติ มรณญฺจ – อิทํ ทุกฺขํฯ ยํ ปน อวิชฺชานิโรธา สงฺขารนิโรโธ อิมานิ ตปฺปฏิปเกฺขน เทฺว สจฺจานิฯ ตสฺมา ปฏิจฺจสมุปฺปาโท เยน อากาเรน นิทฺทิโฎฺฐ, เตน เตน นิทฺทิสิตโพฺพฯ

ตถา พาวีสติ อินฺทฺริยานิฯ ทฺวาทส อินฺทฺริยานิ จกฺขุนฺทฺริยานิ จกฺขุนฺทฺริยํ เยน โทมนสฺสินฺทฺริยํ, อิทํ ทุกฺขํฯ ปุริสินฺทฺริยํ จ ทิฎฺฐิยา จ ตณฺหาปทฎฺฐานํฯ ยโต ปุริโส ปุริสกานํ ตํ เอวํ กาตพฺพตาฯ อถ อชฺฌตฺตํ สารชฺชติฯ อยํ อหํกาโร ตํ ยสา สารโตฺต พหิทฺธา ปริเยสติ, อยํ มมํกาโร เอวํ อิตฺถี, ตตฺถ สุขินฺทฺริยํ จ โสมนสฺสินฺทฺริยํ จ ปุริสินฺทฺริยสฺสานุวตฺตกา โหนฺติฯ ตสฺส อธิปฺปายปริปุณฺณา โลภธมฺมา กุสลมูเล ปวเฑฺฒนฺติฯ ตสฺส เจ อยมธิปฺปาโย น ปาริปูรึ คจฺฉติฯ ตสฺส ทุกฺขินฺทฺริยํ จ โทมนสฺสินฺทฺริยํ จ วตฺตติฯ โทโส จ อกุสลมูลํ ปวฑฺฒติฯ สเจ ปน อุเปกฺขา ภาเวติ อุเปกฺขินฺทฺริยสฺส อนุวตฺตกามา ภวติฯ อโมโห จ กุสลมูลํ ปวฑฺฒติฯ อิติ สตฺต อินฺทฺริยานิ กิเลสวตฺถุมุปาทาย อนเนฺวมานิ อวมานิ สพฺพสฺส เวทนา อิตฺถินฺทฺริยํ ปุริสินฺทฺริยํฯ ตตฺถ อฎฺฐ อินฺทฺริยานิ สทฺธินฺทฺริยํ ยาว อญฺญาตาวิโน อินฺทฺริยํ, อยํ ทุกฺขนิโรธคามินี ปฏิปทาฯ ทสนฺนํ ปญฺญินฺทฺริยานํ กามราคสฺส ปทฎฺฐานํฯ มนินฺทฺริยํ ภวราคสฺส ปทฎฺฐานํฯ ปญฺญินฺทฺริยานิ รูปราคสฺส ปทฎฺฐานํฯ อิตฺถินฺทฺริยํ จ ปุริสินฺทฺริยํ จ สตฺต ปญฺญตฺติยา ปทฎฺฐานํฯ ตตฺถ เยน เยน อินฺทฺริเยน ยุตฺตํ วา คาถาย โอตาเรตุํ สโกฺกติ, เตน เตน นิทฺทิสิตโพฺพฯ เอวํ ขเนฺธสุ ธาตูสุ อายตเนสุ สเจฺจสุ ปฏิจฺจสมุปฺปาเทสุ อยํ โอตรโณ หาโรฯ

๕๔. ตตฺถ กตโม โสธโน หาโร? โย คาถา เอเกน อารโมฺภ ภาสิสฺสนฺติฯ ตตฺถ เอกิสฺสา ภาสิตาย อวสิฎฺฐาสุ ภาสิตาสุ โส อโตฺถ น นิทฺทิสิตโพฺพฯ กึ การณํ? น หิ ตาว โส อโตฺถ ภาสิโต, โส อภาสิโต น สกฺกา นิทฺทิสิตุํฯ ยถา กึ อปฺปมาโท อมตํ ปทนฺติ คาถา อยเมกา คาถา นิทฺทิสิตพฺพาฯ กึ การณํ, อตฺถิกฺขาตาว อิมสฺส อารมฺภสฺส อนภาสิตํ?

> เอวํ [เอตํ (ปี.) ปสฺส ธ. ป. ๒๒] วิเสสโต ญตฺวา, อปฺปมาทมฺหิ ปณฺฑิตา;
> อปฺปมาเท ปโมทนฺติ, อริยานํ โคจเร รตาติฯ

อิทํ อภาสิตํฯ อิมิสฺสาปิ คาถาย ภาสิตาย อโตฺถ นิทฺทิสิตโพฺพฯ กึ การณํ, อตฺถิ ตตฺถ อวสิฎฺฐํ? เต ฌายิโน [ธ. ป. ๒๓] สาตติกา, นิจฺจํ ทฬฺหปรกฺกมาติ คาถา, เอวํ อิมา คาถาโย อุปธาริตา ยทา ภวนฺติ, ตทา อโตฺถ นิทฺทิสิตโพฺพฯ เอวํ อสฺสุตปุเพฺพสุ สุเตฺตสุ พฺยากรเณสุ วา เอกุเทฺทโส ภาสิโตฯ ยา วีมํสา ตุลนา อิทํ อตฺถิ กิจฺจํ, อิทํ สุตฺตํ ภาสิตํ ตสฺส เววจนํ นิทฺทิฎฺฐํ วา น วาติฯ ตตฺถ ยา วีมํสา, อยํ วุจฺจเต โสธโน หาโรฯ

๕๕. ตตฺถ กตโม อธิฎฺฐาโน หาโร? เอกตฺตตา จ เวมตฺตตา จฯ ตตฺถ กิตปญฺญตฺติ จ กิจฺจปญฺญตฺติ จฯ สา เอกตฺตตา จ เวมตฺตตา จ ยถา ปญฺญตฺติ เอกเววจเนน เวมตฺตตา ปชานาตีติ ปญฺญา, สา จ อาธิปเตยฺยเฎฺฐน ปญฺญตฺติฯ ยํ อโนมตฺติยเฎฺฐน ปญฺญตฺตนฺติฯ ตํ อโนมตฺติยเฎฺฐน ปญฺญาพลํฯ ตนฺภูตา โคจรตฺตวสา เสวสติ ตีสุ รตเนสุ อนุสฺสติ พุทฺธานุสฺสติ ธมฺมานุสฺสติ สงฺฆานุสฺสติ อวิปรีตานุสฺสรณตายฯ สมฺมาทิฎฺฐิ ธมฺมานํ ปวิจเยน ธมฺมวิจยสโมฺพชฺฌโงฺค อภินีหารโต อภิญฺญาติฯ สเงฺขเปน มคฺคา กา วตฺถุ อวิโกปนตาย เอกตฺตา, ยถา อุเณฺหน สํสฎฺฐํ อุโณฺหทกํ, สีเตน สํสฎฺฐํ สีโตทกํ ขาโรทกํ คุโฬฺหทกนฺติ, อิทํ เอกตฺตตา เวมตฺตตา จฯ

อตฺถิ ปุน ธมฺโม นานาธมฺมสงฺฆโต เอกโต ยถารูปํ จตฺตาโร วาเรตพฺพา, ตญฺจ รูปนฺติ เอกตฺตตาฯ ปถวีธาตุ อาโป เตโช วาโยธาตูติ เวมตฺตตาฯ เอวํ สพฺพา จตโสฺส ธาตุโย รูปนฺติ เอกตฺตตา, ปถวีธาตุ อาโป เตโช วาโยธาตูติ เวมตฺตตาฯ ปถวีธาตูติ ลกฺขณโต เอกตฺตตา, สํกิณฺณวตฺถุโต เวมตฺตตาฯ ยํ กิญฺจิ กกฺขฬลกฺขณํ, สพฺพํ ตํ ปถวีธาตูติ เอกตฺตตาฯ เกสา โลมา นขา ทนฺตา ฉวิ จมฺมนฺติ เวมตฺตตาฯ เอวํ สพฺพํ จตโสฺส ธาตุโย รูปนฺติ เอกตฺตํฯ สทฺทา คนฺธา รสา โผฏฺฐพฺพาติ เวมตฺตตาฯ

อตฺถิ ปุน ธมฺโม เวมตฺตตา อโญฺญ นามํ ลภติฯ ยถา กายานุปสฺสนาย นวสญฺญา วินีลกสญฺญา อุทฺธุมาตกสญฺญา, อยํ อสุภสญฺญา, ยา เอกตฺตตา อารมฺมณโต เวมตฺตโต, สา เอวํ สญฺญาเวทนาสุ อาทีนวํ สมนุปสฺสโต ตถาธิฏฺฐานํ สมาธินฺทฺริยํ จ สาเยว ธเมฺมสุ ตตฺถ สญฺญาภาวนา วีริยินฺทฺริยํ จ ธเมฺมสุ ธมฺมานุปสฺสนา จิเตฺต อตฺตสญฺญํ ปชหโต ปญฺญินฺทฺริยํ จ จิเตฺต จิตฺตานุปสฺสนาฯ (อิติ) [( ) นตฺถิ ปี. โปตฺถเก] โย โกจิ ญาณปจาโร สพฺพโส ปญฺญาย โคจโร ปญฺญา, อยํ เวมตฺตตา, ยถา กามราโค ภวราโค ทิฏฺฐิราโคติ เวมตฺตตา ตณฺหายฯ อิติ ยํ เอกตฺตตาย จ เวมตฺตตาย จ ญาณํ วีมํสนา ตุลนาฯ อยํ อธิฏฺฐาโน หาโรฯ

๕๖. ตตฺถ กตโม ปริกฺขาโร หาโร? สเหตุ สปฺปจฺจยํ โวทานญฺจ สํกิเลโส จ, ยํ ตทุภยํ ปริเยฏฺฐิ, ส ปริกฺขาโร หาโรฯ อิติ ธมฺมานํ สเหตุกานํ เหตุ ปริเยสิตโพฺพ, สปฺปจฺจยานํ ปจฺจโย ปริเยสิตโพฺพฯ

ตตฺถ กึ นานากรณํ, เหตุสฺส จ ปจฺจยสฺส จ? สภาโว เหตุ, ปรภาโว ปจฺจโยฯ ปรภาวสฺส ปจฺจโย เหตุปิ, สภาวสฺส เหตุยา ปรภาวสฺส กสฺสจิ ปจฺจโย อวุโตฺต เหตุ, วุโตฺต ปจฺจโยฯ อชฺฌตฺติโก เหตุ, พาหิโร ปจฺจโยฯ สภาโว เหตุ, ปรภาโว ปจฺจโยฯ นิพฺพตฺตโก เหตุ, ปฏิคฺคาหโก [ปริคฺคาหโก (ก.)] ปจฺจโยฯ เนวาสิโก เหตุ, อาคนฺตุโก ปจฺจโยฯ อสาธารโณ เหตุ, สาธารโณ ปจฺจโยฯ เอโกเยว เหตุ, อปราปโร ปจฺจโยฯ

เหตุสฺส อุปกรณํ สมุทาเนตโพฺพฯ สมุทานํ เหตุ, ตตฺถ ทุวิโธ เหตุฯ ทุวิโธ ปจฺจโย – สมนนฺตรปจฺจโย จ ปรมฺปรปจฺจโย จฯ เหตุปิ ทุวิโธ – สมนนฺตรเหตุ จ ปรมฺปรเหตุ จฯ ตตฺถ กตโม ปรมฺปรปจฺจโย? อวิชฺชา นามรูปสฺส ปรมฺปรปจฺจโย, วิญฺญาณํ สมนนฺตรปจฺจยตาย ปจฺจโยฯ ยทิ อาทิมฺหิ อวิชฺชานิโรโธ ภวติ นามรูปสฺส นิโรโธปิฯ ตตฺถ สมนนฺตรํ กึ การณํ ปรมฺปรปจฺจโย สมนนฺตรปจฺจโย สมุทฺทานิโต, อยํ ปจฺจยโตฯ ตตฺถ กตโม ปรมฺปรเหตุ? วิชานนฺตสฺส ปรมฺปรเหตุตาย เหตุ, อญฺญาภาโร สมนนฺตรเหตุตาย เหตุฯ ยสฺส หิ ยํ สมนนฺตรํ นิพฺพตฺตติ, โส ตสฺส เหตุปิ ชาตินิโรธา พหิ อาการนิโรโธ, อาการนิโรธา ทณฺฑนิโรโธ, ทณฺฑนิโรธา ขณฺฑนิโรโธฯ เอวํ เหตุปิ ทฺวิธา โส ตาหิ ปสฺสิตโพฺพฯ

ปฏิจฺจสมุปฺปาโท ยถา อวิชฺชาปจฺจโย ตสฺส ปุน กึปจฺจโย, อโยนิโส มนสิกาโรฯ โส กสฺส ปจฺจโย สงฺขารานํ, อิติ ปจฺจโย จ สมุปฺปนฺนํ จ ตสฺส โก เหตุ อวิชฺชาเยว ฯ ตถา หิ ปุริมา โกฏิ น ปญฺญายติฯ ตตฺถ อวิชฺชานุสโย อวิชฺชาปริยุฏฺฐานสฺส เหตุ ปุริมา เหตุ ปจฺฉา ปจฺจโย, สาปิ อวิชฺชาสงฺขารานํ ปจฺจโย จตูหิ การเณหิ สหชาตปจฺจยตาย สมนนฺตรปจฺจยตาย อภิสนฺทนปจฺจยตาย ปติฏฺฐานปจฺจยตายฯ

๕๗. กถํ สหชาตปจฺจยตาย อวิชฺชาสงฺขารานํ ปจฺจโย? ยํ จิตฺตํ ราคปริยุฏฺฐํ, ตตฺถ อวิชฺชาปริยุฏฺฐาเนน สพฺพํ ปญฺญาย โคจรํ หนฺติฯ ตตฺถ สงฺขารา ติปจฺจยฏฺฐิกา อทฺธาภูมิการมหตฺตสฺส [ลทฺธา ภูมิกรมหตฺตสฺส (ปี. ก.)] อยํ อวิชฺชาสหสมุปฺปนฺนํ วุทฺธึ วิรูฬฺหึ เวปุลฺล

ตมาปชฺชนฺตี จตูหิ การเณหิ ปญฺญา ปหียติฯ กตเมหิ จตูหิ? อนุสโย ปริยุฏฺฐานํ สํโยชนํ อุปาทานํฯ ตตฺถ อนุสโย ปริยุฏฺฐานํ ชาติ ปริยุฏฺฐิตา สํยุชฺชติ สํยุตฺตา อุปาทิยติ อุปาทานปจฺจยา ภโวฯ เอวํ เต สงฺขารา ติวิธา อุปฺปนฺนา ภูมิคตา นาสญฺญตฺถ อยํ มเคฺคน วินีตตฺตายาติ [วินิภตฺตาย (ปี.), วินิภตฺตตาย (ก.)] เต ถามคตา อปติวินีตาติปิ เต สงฺขาราติ วุจฺจติ, เอวํ สเหตุสมุปฺปนฺนเฏฺฐน อตฺถิ เมว ปจฺจยา สงฺขารานํ ปจฺจโย นิทฺทิฏฺฐํ อปเนตฺวา กุสลํ อกุสลํ กุสโล จ อกุสโล จ ปกฺขิปิตโพฺพ, วิปากธมฺมา อปเนตฺวา วจนียํ อวจนียํ วจนียญฺจ อวจนียญฺจ ปกฺขิปิตพฺพํ, ภวอเปวิริตฺตา, สพฺพสุตฺตํ ปริกฺขิปิตพฺพํฯ

ทส ตถาคตพลานิ จตฺตาริ เวสารชฺชานิ ปุญฺญานิ อนญฺญากตํ อวิชฺชา สมนนฺตรปจฺจยตาย สงฺขารานํ ปจฺจโย เยน จิเตฺตน สห สมุปฺปนฺนา อวิชฺชา ตสฺส จิตฺตสฺส สมนนฺตรจิตฺตํ สมุปฺปนฺนนฺติ, ตสฺส ยํ สมนนฺตรจิตฺตํ สมุปฺปนฺนนฺติ, ตสฺส ปจฺฉิมสฺส จิตฺตสฺส ปุริมจิตฺตํ เหตุปจฺจยตาย ปจฺจโย, เตน อวิชฺชา เหตุ เตน จิเตฺตน อุปาทานํ อโนกาสกตา ญาณํ น อุปฺปชฺชนฺติฯ ยา ตสฺส อปฺปมาทา ธาตุ อภิชฺฌาภิสนฺทิตา ตหิํ วิปลฺลาสา อุปฺปชฺชนฺติ “อสุเภ สุภ”นฺติ “ทุเกฺข สุข”นฺติ, ตตฺถ สงฺขารา อุปฺปชฺชนฺติ รตฺตา ทุฏฺฐา มูลสฺส เจตนา ราคปริยุฏฺฐาเนน พฺยาปาทปริยุฏฺฐาเนน อวิชฺชาปริยุฏฺฐาเนน ทิฏฺฐิวิปลฺลาโส วตฺถุนิเทฺทเส นิทฺทิสิตโพฺพ , ยํ วิปรีตจิโตฺต วิชานาติ อยํ จิตฺตวิปลฺลาโส, ยา วิปรีตสญฺญา อุปคฺคณฺหาติ อยํ สญฺญาวิปลฺลาโสฯ ยํ วิปรีตทิฏฺฐิ อภินิวิสติ อยํ ทิฏฺฐิวิปลฺลาโสฯ อฏฺฐ มิจฺฉตฺตานิ วฑฺฒนฺติ, ตีณิ อกุสลานิ อโยนิโส มนสิกาเร อุปฺปนฺนํ วิญฺญาณญฺจ วิชฺชญฺจ กโรนฺติฯ อิติ ปุพฺพาปรเนฺต อกุสลานาตริตโร สงฺขารา วุทฺธิํ เวปุลฺลตํ คจฺฉนฺติฯ เต จ มหตา จ อปฺปฏิวิหิตา โปโนภวิกา [โปโนพฺภวิกา (ก.)] สงฺขารา ภวนฺติฯ อิติ เอวํ อวิชฺชา สหชาตปจฺจยตาย สงฺขารานํ ปจฺจโย สมนนฺตรปจฺจยตาย จฯ

๕๘. กถํ อภิสนฺทนากาเรน อวิชฺชา สงฺขารานํ ปจฺจโย? สา อวิชฺชา เต สงฺขาเร อภิสเนฺนติ ปริปฺผรติฯ เสยฺยถาปิ นาม อุปฺปลํ วา ปทุมํ วา ตํ อุทเก วฑฺฒํ อสฺส, สีเตน วารินา อภิสนฺนํ ปริสนฺทนํ วุทฺธิํ วิรูฬฺหิํ เวปุลฺลตํ อาปชฺชติฯ เอวํ อภิสนฺทนเฏฺฐน อวิชฺชา สงฺขารานํ ปจฺจโยฯ

กถํ ปติฏฺฐหนเฏฺฐน อวิชฺชา สงฺขารานํ ปจฺจโย? เต สงฺขารา อวิชฺชายํ นิสฺสาย วุทฺธิํ วิรูฬฺหิํ เวปุลฺลตํ อาปชฺชนฺติฯ เสยฺยถาปิ นาม อุปฺปลํ วา ปทุมํ วา ปถวิํ นิสฺสาย ปถวิํ ปติฏฺฐาย วุทฺธิํ วิรูฬฺหิํ เวปุลฺลตํ อาปชฺชติฯ เอเต สงฺขารา อวิชฺชายํ ปติฏฺฐิตา อวิชฺชายํ นิสฺสาย วุทฺธิํ วิรูฬฺหิํ เวปุลฺลตํ คจฺฉนฺติฯ เอวํ ปติฏฺฐหนเฏฺฐน อวิชฺชา สงฺขารานํ ปจฺจโยฯ

ปุน ราคสหคตสฺส กมฺมสฺส วิปาเกน ปฏิสนฺธิมฺหิ ภโว นิพฺพตฺตติ, ตํ กมฺมสฺส [กามสฺส (ปี.)] สพฺพํ อภินิวิฏฺฐํ อญฺญาณวเสน โปโนภวิกา สงฺขาราติ วุจฺจนฺติ, เอวมฺปิ อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา อตฺถิฯ ปุน ปญฺจสุ เย จ เสกฺขา ปุคฺคลา, เย จ อสญฺญิสมาปตฺติํ สมาปนฺนา, เย จ ภวคตา, เย จ อโนฺตคตาเยว สํเสทชา, เย จ วา ปน อโญฺญ หิ โกจิ อนาคามิภูตา น เจเตนฺติ น จ ปเตฺถนฺติ, เตสํ กิํ ปจฺจยา สงฺขาราฯ ปุน ราคา อตฺถิ เตสํ สงฺขารานิ อุปาทานานิ จิตฺตมนุสฺสรนฺติเยว อวิปกฺกวิปากสมูหตา อสมุจฺฉินฺนปจฺจยา เตสํ ปุน จ คโต ภวติฯ เอวมฺปิ หิ อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขาราฯ ปุน สา เต น อุปาทานา นปิ สงฺขารา อตฺถิ, ปุน เตสํ สตฺต อนุสยา อสมูหตา อสมุจฺฉินฺนา ตทารมฺมณํ ภวติฯ วิญฺญาณสฺส ปติฏฺฐาย วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปํฯ เอวมฺปิ อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขาราฯ ปุน สา ยํ กิญฺจิ กมฺมํ อาจยคามิ สพฺพํ ตํ อวิชฺชาวเสน อภิสงฺขริยติ ตณฺหาวเสน จ อลฺลียติ อญฺญาณวเสน จ ตตฺถ อาทีนวมฺปิ น ชานาติฯ ตเทว วิญ

ญาณพีชํ ภวติ, สาเยว ตณฺหาสิเนโห ภวติฯ สาเยว อวิชฺชา สโมฺมโหติฯ เอวมฺปิ อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา วตฺตพฺพาฯ อิติ อิเมหิ อากาเรหิ อวิชฺชา สงฺขารานํ ปจฺจโยฯ

ตตฺถ อวิชฺชาย เหตุ อโยนิโส มนสิกาโร ปจฺจโย โหติฯ ตตฺถ อภิเจฺฉโท อยํ ตตฺถ ตติยํ พลํ [ผลํ (ปี.)] นิวตฺติ, อยํ ปฏิสนฺธิฯ ตตฺถ ปุนพฺภโว โย อเวเจฺฉโท อสมุคฺฆาตนเฏฺฐน อยํ อนุสโยฯ ยถา ปฏากํ วา สาฏกํ วา เทฺว ชนา ปีเฬสุ จ เอกา วา พลํ วา อสฺส นิวาฏเสฺสสุ, น ปน ปีเฬสุ โสเสยฺยฯ ตตฺถ ยํ สิเนหา อาโปธาตุ อนุปฺปุลนา โสเสตพฺพาฯ อุณฺหธาตุมาคมฺม สเจ ปุน ตํ อากาเส นิกฺขิเปยฺย ตํ อุสฺสาเวน เยภุยฺยตรํ สิเนหมาปเชฺชยฺย, น หิ อนาคมฺม เตโชธาตุํ ปริเสสํ คเจฺฉยฺยฯ เอวเมว ภวคฺคปรมาปิ สมาปตฺติ น อนุรูปสฺส สมุคฺฆาตาย สํวตฺตติฯ เต หิ อาลยนฺติ สมฺมสนฺติ, น จ ตณฺหาย ตณฺหาปหานํ คจฺฉนฺติฯ ตตฺถ โส อสมุคฺฆาโตฯ อวิชฺชาย อนุสโย จ จิตฺตสฺส สมฺปลิโพโธ, อิทํ ปริยุฏฺฐานํฯ ยถาภูตํ วิญฺญาณสฺส อปฺปฏิเวโธ อยํ อวิชฺชาอาสโว อวิชฺชาวิญฺญาณพีชํ ภวติฯ ยํ พีชํ โส เหตุ น สมุจฺฉิชฺชติ, อสมุจฺฉิชฺชโนฺต ปฏิสเนฺทหติฯ ปฏิสนฺทหโนฺต น สมุคฺฆาตํ คจฺฉติฯ อสมุคฺฆาตํ จิตฺตํ ปริโยนหติ, ปริโยนทฺธจิโตฺต ยถาภูตํ นปฺปชานาติ, อิติ สญฺญาณสฺส สาสวโตฺถ, อวิชฺชโตฺถ, เหตุอโตฺถ, อวเจฺฉทโตฺถ, อนิวตฺติอโตฺถ, ผลโตฺถ ปฏิสนฺธิอโตฺถ, ปุนพฺภวโตฺถ, อสมุคฺฆาตโตฺถ, อนุสยโตฺถ, ปริยุฏฺฐานโตฺถ, อปฺปฏิเวธนโตฺถฯ เอตฺตาวตา อวิชฺชาย เขตฺตํ นิทฺทิฏฺฐํ ภวติฯ อยํ วุจฺจเต ปริกฺขาโร นาม หาโรฯ

๕๙. ตตฺถ กตโม สมาโรปโน หาโร? อุคฺฆฏิตมฺหิ ตมฺหิ สนฺตเณฺจว จ นํ วิตฺถารํ ปน วตฺตพฺพํฯ วิตฺถารวิธํ จิตฺตญฺญา อยํ สมาโรปโน หาโรฯ ตตฺถ นามนิเทฺทโส อุปฺฆฏกา [อุคฺฆฏกา (ปี.)] วตฺถุนิเทฺทโส เววจนํ วตฺถุภูโต วิตฺถาโรฯ ยถา กึ, ยา ภิกฺขูนํ วตฺตโต [นิวตฺตโต (ปี.)] ปหาตโพฺพ, อยํ อุปฺฆฏนาฯ

ตตฺถ กตโม สมาโรปโน? กิญฺจิ น วตฺตพฺพํ, รูปราคํ วา นามวนฺตปหาตพฺพํ [นามมนฺตปหาตพฺพํ (ก.)]ฯ ยาว วิญฺญาณนฺติ วิตฺถาเรน กาตพฺพานิฯ อวิชฺชา ตา โอปเมฺมน ปญฺญาเปตพฺพา, อยํ สมาโรปโนฯ นิสฺสิตจิตฺตสฺส จ มตฺติโก จ นิสฺสโย ตณฺหา จ ทิฏฺฐิ จฯ ตตฺถ ทิฏฺฐิ อวิชฺชา ตณฺหา สงฺขาราฯ ตตฺถ ทิฏฺฐิปจฺจยา ตณฺหา อิเม อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขาราฯ ตตฺถ นิสฺสิตํ วิญฺญาณํ อิทํ สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ ยาว ชรามรณํ, อิทํ สํขิเตฺตน ภาสิเต อวสิฏฺฐํ ปโรปยติฯ

อนิสฺสิตสฺส [ปสฺส อุทา. ๗๔] จลิตํ นตฺถีติ ตสฺส เอวํ ทิฏฺฐิยา ตณฺหาย จ ปหานํ ตตฺถ ทิฏฺฐิอวิชฺชานิโรธาย ภูตํ วิญฺญาณํ สราคฏฺฐานิเยสุ ธเมฺมสุ ตํ ตํ ธมฺมํ อุเปจฺจ อญฺญํ ธมฺมํ ธาวติ มกฺกโฏปมตาย, อถ ขฺวสฺส ปริเตฺตสุ ธเมฺมสุ สราคฏฺฐานิเยสุ ฉนฺทราโค นตฺถิ กุโต ตโต จลนา, อธิมเตฺตสุ สเตฺตสุ จิตฺตํ นิเวสฺสยติ ตํ อปติฏฺฐิตํ วิญฺญาณํ อนาหารํ นิรุชฺฌติ วิญฺญาณนิโรธา นามรูปนิโรโธ ยาว ชรามรณนิโรโธฯ อยํ สมาโรปโนฯ

ตตฺถ ราควเสน วิญฺญาณสฺส จลิตํ สปริคฺคโห, ตสฺมึ จลิเต อสติ โย ปริกิเลโสปจาโร ติวิโธ อคฺคิ ปฏิปฺปสฺสโทฺธ ภวติฯ เตนาห จลิเต อสเนฺต ปสฺสทฺธิ โหติฯ ตตฺถ ยํ สมาโรปนา ปสฺสทฺธกาโย สุขํ เวเทติ, สุขิโน จิตฺตํ สมาธิยติฯ ยาว วิมุตฺติตมิติ ญาณทสฺสนํ ภวติฯ โส อาสวานํ ขยา จ วิมุตฺติ โน อุปฺปชฺชติฯ ตสฺส อุปฺปตฺติสฺส อาคติคติยา อสนฺติยา เนวิธ น หุรํ น อุภยมนฺตเรนฯ เอเสวโนฺต ทุกฺขสฺสาติ อนุปาทิเสสา นิพฺพานธาตุฯ อิทมสฺส สุตฺตสฺส มเชฺฌ สมาโรปิตํ ปฏิจฺจสมุปฺปาเท จ วิมุตฺติยํ จ โยโค น จ เอตํ ตสฺส สํขิเตฺตน ภาสิตสฺส วิตฺถาเรน อตฺถํ วิภชฺชนฺติฯ อยํ วุจฺจเต สมาโรปโน หาโรฯ น จ สํกิเลสภาคิเยน สุเตฺตน สํกิเลสภาคิโย

เย จ ธมฺมา สมาโรปยิตพฺพา นาเณฺญฯ เอวํ วาสนาภาคิเย นิเพฺพธภาคิเย, อยํ สมาโรปโน หาโรฯ อิเม โสฬส หาราฯ

สุวีรสฺส มหากจฺจายนสฺส ชมฺพุวนวาสิโน เปฏโกปเทเส

ปญฺจมา ภูมิฯ

๖. สุตฺตตฺถสมุจฺจยภูมิ

๖๐. พุทฺธานํ ภควนฺตานํ สาสนํ ติวิเธน สงฺคหํ คจฺฉติ, ขเนฺธสุ ธาตูสุ อายตเนสุ จฯ ตตฺถ ปญฺจกฺขนฺธา รูปกฺขโนฺธ ยาว วิญฺญาณกฺขโนฺธฯ ทส รูปอายตนานิ จกฺขุ รูปา จ ยาว กาโย โผฎฺฐพฺพา จ, อยํ รูปกฺขโนฺธฯ ตตฺถ ฉ เวทนากายา เวทนากฺขโนฺธ จกฺขุสมฺผสฺสชา เวทนา ยาว มโนสมฺผสฺสชา เวทนา, อยํ เวทนากฺขโนฺธฯ ตตฺถ ฉ สญฺญากายา สญฺญากฺขโนฺธ, รูปสญฺญา ยาว ธมฺมสญฺญา อิเม ฉ สญฺญากายา, อยํ สญฺญากฺขโนฺธฯ ตตฺถ ฉ เจตนากายา สงฺขารกฺขโนฺธ, รูปสเญฺจตนา ยาว ธมฺมสเญฺจตนา อิเม ฉ เจตนากายา, อยํ สงฺขารกฺขโนฺธฯ ตตฺถ ฉ วิญฺญาณกายา วิญฺญาณกฺขโนฺธ, จกฺขุวิญฺญาณํ ยาว มโนวิญฺญาณํ อิเม ฉ วิญฺญาณกายา, อยํ วิญฺญาณกฺขโนฺธฯ อิเม ปญฺจกฺขนฺธาฯ

เตสํ กา ปริญฺญา? อนิจฺจํ ทุกฺขํ สญฺญา อนตฺตาติ เอสา เอเตสํ ปริญฺญาฯ ตตฺถ กตโม ขนฺธโตฺถ? สมูหโตฺถ ขนฺธโตฺถ, ปุญฺชโตฺถ ขนฺธโตฺถ, ราสโตฺถ ขนฺธโตฺถฯ ตํ ยถา ทพฺพกฺขโนฺธ วนกฺขโนฺธ ทารุกฺขโนฺธ อคฺคิกฺขโนฺธ อุทกกฺขโนฺธ วายุกฺขโนฺธ อิติ เอวํ ขเนฺธสุ สพฺพสงฺคโหว เอวํ ขนฺธโตฺถฯ

ตตฺถ อฎฺฐารส ธาตุโย จกฺขุธาตุ รูปธาตุ จกฺขุวิญฺญาณธาตุ…เป…. มโนธาตุ ธมฺมธาตุ มโนวิญฺญาณธาตุฯ เอตาโย อฎฺฐารส ธาตุโยฯ ตาสํ ปริญฺญา อนิจฺจํ ทุกฺขํ สญฺญา อนตฺตาติ เอสา เอตาสํ ปริญฺญาฯ ตตฺถ โก ธาตุอโตฺถ? วุจฺจเต อวยวโตฺถ ธาตุอโตฺถฯ อวยโวติ จกฺขุโน ปสาโท จกฺขุธาตุฯ เอวํ ปญฺจสุ ธาตูสุ ปุน ราควฺวเจฺฉทโตฺถ ธาตุอโตฺถฯ ววจฺฉินฺนา หิ จกฺขุธาตุฯ เอวํ ปญฺจสุ ปุนราห เอกนฺติปกตฺยเตฺถน ธาตุอโตฺถติ วุจฺจเตฯ ตํ ยถา, ปกติยา อยํ ปุริโส ปิตฺติโก เสมฺหิโก วาติโก สนฺนิปาติโกติ เอวํ ปกติจกฺขุธาตุ ทสนฺนํ ปิยา จ สเพฺพสุ อินฺทฺริเยสุ…เป…. วิสภาคโตฺถ ธาตุอโตฺถฯ

ตตฺถ ทฺวาทสายตนานิ กตมานิ? ฉ อชฺฌตฺติกานิ ฉ พาหิรานิฯ จกฺขายตนํ ยาว มนายตนนฺติ อชฺฌตฺติกํ, รูปายตนํ ยาว ธมฺมายตนนฺติ พาหิรํฯ เอตานิ ทฺวาทส อายตนานิฯ เอเตสํ กา ปริญฺญา? อนิจฺจํ ทุกฺขํ สญฺญา อนตฺตาติ, เอสา เอเตสํ ปริญฺญาฯ อปิ จ ทฺวิธา ปริญฺญา ญาตปริญฺญา จ ปหานปริญฺญา จฯ ตตฺถ ญาตปริญฺญา นาม อนิจฺจํ ทุกฺขํ สญฺญา อนตฺตาติ, เอสา ญาตปริญฺญาฯ ปหานปริญฺญา ปน ฉนฺทราคปฺปหานา, เอสา ปหานปริญฺญาฯ ตตฺถ กตโม อายตนโตฺถ? วุจฺจเต อาการโตฺถ อายตนโตฺถฯ ยถา สุวณฺณากโร ทุพฺพณฺณากโร, ยถา ทฺวีหิ เตหิ อากาเรหิ เต เต คาวา อุตฺติฎฺฐนฺติฯ เอวํ เอเตหิ จิตฺตเจตสิกา คาวา อุตฺติฎฺฐนฺติ กมฺมกิเลสา ทุกฺขธมฺมา จฯ ปุนราห อายทานโตฺถ อายตนโตฺถฯ ยถา รโญฺญ อายทาเนหิ อาโย ภวติ, เอวํ อายทานโตฺถ อายตนโตฺถฯ

๖๑. จตฺตาริ อริยสจฺจานิ ทุกฺขํ สมุทโย นิโรโธ มโคฺค จฯ ทุกฺขํ ยถา สมาเสน ธมฺมาจริยํ มานสญฺจ, สมุทโย สมาเสน อวิชฺชา จ ตณฺหา จ, นิโรโธ สมาเสน วิชฺชา จ วิมุตฺติ จ, มโคฺค สมาเสน สมโถ จ วิปสฺสนา จฯ

ตตฺถ สตฺตตึส โพธิปกฺขิกา ธมฺมา กตเม? จตฺตาโร สติปฎฺฐานา ยาว อริโย อฎฺฐงฺคิโก มโคฺค, เอวเมเต สตฺตตึส โพธิปกฺขิกา ธมฺมาฯ เย ธมฺมา อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนานํ พุทฺธานํ ภควนฺตานํ ปเจฺจกพุทฺธานํ สาวกานํ จ นิพฺพานาย สํวตฺตนฺตีติ, โส มโคฺค จตฺตาโร สติปฎฺฐานาฯ กตเม จตฺตาโร? อิธ ภิกฺขุ กาเย กายานุปสฺสี วิหรติ, สมฺมปฺปธานํ…เป…. อิทฺธิปาทํ…เป.

… อินฺทฺริยานิ…เป.… พลานิ…เป.… ตตฺถ โก อินฺทฺริยโตฺถ? อินฺทโตฺถ อินฺทฺริยโตฺถ, อาธิปเตยฺยโตฺถ อินฺทฺริยโตฺถ, ปสาทโตฺถ อินฺทฺริยโตฺถ, อสาธารณํ กสฺส กิริยโตฺถ อินฺทฺริยโตฺถ อนวปริยโตฺถ พลโตฺถ, ถามโตฺถ พลโตฺถ, อุปาทายโตฺถ พลโตฺถ, อุปตฺถมฺภนโตฺถ พลโตฺถฯ

ตตฺถ กตเม สตฺต โพชฺฌงฺคา? สติสมฺโพชฺฌโงฺค ยาว อุเปกฺขาสมฺโพชฺฌโงฺคฯ ตตฺถ กตโม อฏฺฐงฺคิโก มโคฺค? สมฺมาทิฏฺฐิ ยาว สมฺมาสมาธิฯ ตตฺถ อฏฺฐงฺคิโก มโคฺคติ ขโนฺธ สีลกฺขโนฺธ จ สมาธิกฺขโนฺธ จ ปญฺญากฺขโนฺธ จฯ ตตฺถ ยา จ สมฺมาวาจา โย จ สมฺมากมฺมโนฺต โย จ สมฺมาอาชีโว, อยํ สีลกฺขโนฺธฯ ยา จ สมฺมาสติ โย จ สมฺมาวายาโม โย จ สมฺมาสมาธิ, อยํ สมาธิกฺขโนฺธฯ โย จ สมฺมาสงฺกโปฺป ยา จ สมฺมาทิฏฺฐิ, อยํ ปญฺญากฺขโนฺธฯ เอวํ ตาโย ติโสฺส สิกฺขาฯ เอวํ ตีหากาเรหิ ทส ปทานิ…เป.…ฯ

ตตฺถ โยคาวจโร สีลกฺขเนฺธ ฐิโต โทสํ อกุสลํ น อุปาทิยติ, โทสานุสยํ สมูหนติ, โทสสลฺลํ อุทฺธรติ, ทุกฺขเวทนํ ปริชานาติ, กามธาตุํ สมติกฺกมติฯ สมาธิกฺขเนฺธ ฐิโต โลภํ อกุสลํ น อุปาทิยติ, ราคานุสยํ สมูหนติ, โลภสลฺลํ อุทฺธรติ, สุขเวทนํ ปริชานาติ, รูปธาตุํ สมติกฺกมติฯ ปญฺญากฺขเนฺธ ฐิโต โมหํ อกุสลํ น อุปาทิยติ, อวิชฺชานุสยํ สมูหนติ, โมหสลฺลํ ทิฏฺฐิสลฺลญฺจ อุทฺธรติ, อทุกฺขมสุขเวทนํ ปริชานาติ, อรูปธาตุํ สมติกฺกมติฯ อิติ ตีหิ ขเนฺธหิ ตีณิ อกุสลมูลานิ น อุปาทิยติ, จตฺตาริ สลฺลานิ อุทฺธรติ, ติโสฺส เวทนา ปริชานาติ, เตธาตุกํ สมติกฺกมติฯ

๖๒. ตตฺถ กตมา อวิชฺชา? ยํ จตูสุ อริยสเจฺจสุ อญฺญาณนฺติ วิตฺถาเรน ยถา โส ปาณสเชฺชสุ กถํกถา กาตพฺพํฯ ตตฺถ กตมํ วิญฺญาณํ? ฉ วิญฺญาณกายา เวทนา สญฺญา เจตนา ผโสฺส มนสิกาโร, อิทํ นามํฯ ตตฺถ กตมํ รูปํ? จาตุมหาภูติกํ จตุนฺนํ มหาภูตานํ อุปาทายรูปสฺส ปญฺญตฺติํฯ อิติ ปุริมกญฺจ นามํ อิทญฺจ รูปํ ตทุภยํ นามรูปนฺติ วุจฺจติฯ ตตฺถ ฉฬายตนนฺติ ฉ อชฺฌตฺติกานิ อายตนานิ, จกฺขุ อชฺฌตฺติกํ อายตนํ ยาว มโน อชฺฌตฺติกํ อายตนํฯ ผโสฺสติ ฉ ผสฺสกายา จกฺขุสมฺผโสฺส ยาว มโนสมฺผโสฺสติ ผโสฺสฯ ฉ เวทนากายา เวทนาฯ ตณฺหาติ ฉ ตณฺหากายา ตณฺหาฯ อุปาทานนฺติ จตฺตาริ อุปาทานานิ กามุปาทานํ ทิฏฺฐุปาทานํ สีลพฺพตุปาทานํ อตฺตวาทุปาทานนฺติ อุปาทานํฯ ภโวติ ตโย ภวา กามภโว รูปภโว อรูปภโวฯ ตตฺถ กตมา ชาติ? ยา ปฐมํ ขนฺธานํ ปฐมํ ธาตูนํ ปฐมํ อายตนานํ อุปฺปตฺติ ชาติ สญฺชาติ โอกฺกนฺติ อภินิพฺพตฺติ ขนฺธานํ ปาตุภาโว, อยํ ชาติฯ ตตฺถ กตมา ชรา? ชรา นาม ยํ ตํ ขณฺฑิจฺจํ ปาลิจฺจํ วลิตฺตจตา ปวิวิตฺตํ จตุนฺนํ มหาภูตานํ วิวณฺณตํ ภโคฺค ตํ ชรา หียนา ปหียนา อายุโน หานิ สํหานิ อินฺทฺริยานํ ปริเภโท อุปนาโห ปริปาโก, อยํ ชราฯ ตตฺถ กตมํ มรณํ? มรณํ นาม ยํ ตสฺมิํ ตสฺมิํ สตฺตนิกาเย เตสํ เตสํ สตฺตานํ จุติ จวนตา มรณํ กาลงฺกิริยา อุทฺธุมาตกานํ เภโท กายสฺส ชีวิตินฺทฺริยสฺส อุปเจฺฉโท, อิทํ มรณํฯ อิติ ปุริมิกา จ ชรา อิทญฺจ มรณํ ตทุภยํ ชรามรณํฯ

ตตฺถ อนฺธการติมิสา ยถาภูตํ อปฺปชานนลกฺขณา อวิชฺชา สงฺขารานํ ปทฏฺฐานํ หฯ อภิสงฺขรณลกฺขณา สงขารา, อุปจยปุนพฺภวาภิโรปนปจฺจุปฏฺฐานาฯ เต วิญฺญาณสฺส ปทฏฺฐานํฯ วตฺถุ สวิญฺญตฺติลกฺขณํ วิญฺญาณํ, ตํ นามรูปสฺส ปทฏฺฐานํฯ อเนกสนฺนิสฺสยลกฺขณํ นามรูปํ, ตํ สฬายตนสฺส ปทฏฺฐานํฯ อินฺทฺริยววตฺถาปนลกฺขณํ สฬายตนํ, ตํ ผสฺสสฺส ปทฏฺฐานํ ฯ สนฺนิปาตลกฺขโณ ผโสฺส, โส เวทนาย ปทฏฺฐานํฯ อนุภวนลกฺขณา เวทนา, สา ตณฺหาย ปทฏฺฐานํฯ อโชฺฌสานลกฺขณา ตณฺหา, สา อุปาทานสฺส ปทฏฺฐานํฯ อาทานปริหนนลกฺขณํ อุปาทานํ, ตํ ภวสฺส ปทฏฺฐานํ ฯ นานาคติวิเกฺขปลกฺขโณ ภโว, โส ชาติยา ปทฏฺฐานํฯ ขนฺธานํ ปาตุภาวลกฺขณา ชาติ, สา ชราย ปทฏฺฐานํฯ อุปนยปริปากลกฺขณา ชรา, สา มรณสฺส ปทฏฺ

ฐานํฯ อายุกฺขยชีวิตอุปโรธลกฺขณํ มรณํ, ตํ ทุกฺขสฺส ปทฏฺฐานํฯ กายสมฺปีฬนลกฺขณํ ทุกฺขํ, ตํ โทมนสฺสสฺส ปทฏฺฐานํฯ จิตฺตสมฺปีฬนลกฺขณํ โทมนสฺสํ, ตํ โสกสฺส ปทฏฺฐานํฯ โสจนลกฺขโณ โสโก, โส ปริเทวสฺส ปทฏฺฐานํฯ วจีนิจฺฉารณลกฺขโณ ปริเทโว, โส อุปายาสสฺส ปทฏฺฐานํฯ เย อายาสา เต อุปายาสาฯ

นว ปทานิ ยตฺถ สโพฺพ อกุสลปโกฺข สงฺคหํ สโมสรณํ คจฺฉติฯ กตมานิ นว ปทานิ? เทฺว มูลกิเลสา, ตีณิ อกุสลมูลานิ, จตฺตาโร วิปลฺลาสาฯ ตตฺถ เทฺว มูลกิเลสา อวิชฺชา จ ภวตณฺหา จ, ตีณิ อกุสลมูลานิ โลโภ โทโส โมโห จฯ จตฺตาโร วิปลฺลาสา [อ. นิ. ๔.๔๙] – ‘‘อนิเจฺจ นิจฺจ’’นฺติ สญฺญาวิปลฺลาโส จิตฺตวิปลฺลาโส ทิฏฺฐิวิปลฺลาโส, ‘‘ทุเกฺข สุข’’นฺติ สญฺญาวิปลฺลาโส จิตฺตวิปลฺลาโส ทิฏฺฐิวิปลฺลาโส, ‘‘อนตฺตนิ อตฺตา’’ติ สญฺญาวิปลฺลาโส จิตฺตวิปลฺลาโส ทิฏฺฐิวิปลฺลาโส, ‘‘อสุเภ สุภ’’นฺติ สญฺญาวิปลฺลาโส จิตฺตวิปลฺลาโส ทิฏฺฐิวิปลฺลาโสฯ

๖๓. ตตฺถ อวิชฺชา นาม จตูสุ อริยสเจฺจสุ ยถาภูตํ อญฺญาณํ, อยํ อวิชฺชาฯ ภวตณฺหา นาม โย ภเวสุ ราโค สาราโค อิจฺฉา มุจฺฉา ปตฺถนา นนฺที อโชฺฌสานํ อปริจฺจาโค, อยํ ภวตณฺหาฯ

ตตฺถ กตโม โลโภ อกุสลมูลํ?

โลโภ นาม โส เตสุ เตสุ ปรวตฺถูสุ ปรทเพฺพสุ ปรฏฺฐาเนสุ ปรสาปเตเยฺยสุ ปรปริคฺคหิเตสุ โลโภ ลุพฺภนา อิจฺฉา มุจฺฉา ปตฺถนา นนฺที อโชฺฌสานํ อปริจฺจาโค, อยํ โลโภ อกุสลมูลํฯ กเสฺสตํ มูลํ? โลโภ โลภชสฺส อกุสลสฺส กายกมฺมสฺส วจีกมฺมสฺส มโนกมฺมสฺส จ, ตถา ยถา ตํสมฺปยุตฺตานํ จิตฺตเจตสิกานํ ธมฺมานํ มูลํฯ

ตตฺถ กตโม โทโส อกุสลมูลํ?

โส สเตฺตสุ อาฆาโต อกฺขนฺติ อปฺปจฺจโย พฺยาปาโท ปโทโส อนตฺถกามตา เจตโส ปฏิฆาโต, อยํ โทโส อกุสลมูลํฯ

กเสฺสตํ มูลํ?

โทสชสฺส กายกมฺมสฺส วจีกมฺมสฺส มโนกมฺมสฺส สมฺปยุตฺตานญฺจ จิตฺตเจตสิกานํ ธมฺมานํ มูลํฯ

ตตฺถ กตโม โมโห อกุสลมูลํ?

ยํ จตูสุ อริยสเจฺจสุ อนภิสมโย อสมฺปฎิเวโธ...

กเสฺสตํ มูลํ?

โมหชสฺส อกุสลสฺส กายกมฺมสฺส วจีกมฺมสฺส มโนกมฺมสฺส จ ตํสมฺปยุตฺตกานญฺจ จิตฺตเจตสิกานํ ธมฺมานํ มูลํฯ

ตตฺถ วิปลฺลาสา ชานิตพฺพา, วิปลฺลาสานํ วตฺถุ ชานิตพฺพํฯ ยํ วิปลฺลาสํ สิยา, ตํ ชานิตพฺพํฯ ตตฺถ เอโก วิปลฺลาโส ตีณิ วิปลฺลาสานิ จตฺตาริ วิปลฺลาสวตฺถูนิฯ กตโม เอโก วิปลฺลาโส จ, เยน ปฏิปเกฺขน วิปลฺลาสิตํ คณฺหาติ?

‘‘อนิเจฺจ นิจฺจ’’นฺติ, ‘‘ทุเกฺข สุข’’นฺติ, ‘‘อนตฺตนิ อตฺตา’’ติ, ‘‘อสุเภ สุภ’’นฺติ, อยํ เอโก วิปลฺลาโสฯ

กตมานิ จตฺตาริ วิปลฺลาสวตฺถูนิ?

กาโย เวทนา จิตฺตํ ธมฺมา จฯ อิมานิ จตฺตาริ วิปลฺลาสวตฺถูนิฯ

กตมานิ ตีณิ วิปลฺลาสานิ?

สญฺญา จิตฺตํ ทิฎฺฐิ จฯ อิมานิ ตีณิ วิปลฺลาสานิฯ

ตตฺถ มนาปิเก วตฺถุมฺหิ อินฺทฺริยวเสฺถ วณฺณายตเน วา โย นิมิตฺตสฺส อุคฺคาโห, อยํ สญฺญาวิปลฺลาโสฯ ตตฺถ วิปรีตจิตฺตสฺส วตฺถุมฺหิ สติ วิญฺญตฺติ, อยํ จิตฺตวิปลฺลาโสฯ ตตฺถ วิปรีตจิตฺตสฺส ตมฺหิ รูเป ‘‘อสุเภ สุภ’’นฺติ ยา ขนฺติ รุจิ อุเปกฺขนา นิจฺฉโย ทิฎฺฐิ นิทสฺสนํ สนฺตีรณา, อยํ ทิฎฺฐิวิปลฺลาโสฯ ตตฺถ วตฺถุเภเทน กาเยสุ ทฺวาทส วิปลฺลาสา ภวนฺติฯ ตโย กาเย ตโย เวทนาย ตโย จิเตฺต ตโย ธเมฺม, จตฺตาโร สญฺญาวิปลฺลาสา จตฺตาโร จิตฺตวิปลฺลาสา จตฺตาโร ทิฎฺฐิวิปลฺลาสา, อายตนูปจยโต จกฺขุวิญฺญาณสญฺญาสมงฺคิสฺส รูเปสุ ทฺวาทส วิปลฺลาสา ยาว มโน สญฺญาสมงฺคิสฺส, ธเมฺมสุ ทฺวาทส วิปลฺลาสา ฉ ทฺวาทสกา จตฺตาริ วิปลฺลาสา ภวนฺติฯ อารมฺมณนานตฺตโต หิ อปริมิตสเงฺขยฺยานํ สตฺตานํ [อตฺตานํ (ก.)] อปริมิตมสเงฺขยฺยา วิปลฺลาสา ภวนฺติ หีนุกฺกฎฺฐมชฺฌิมตายฯ

๖๔. ตตฺถ ปญฺจกฺขนฺธา จตฺตาริ อตฺตภาววตฺถูนิ ภวนฺติฯ โย รูปกฺขโนฺธ, โส กาโย อตฺตภาววตฺถุฯ โย เวทนากฺขโนฺธ, โส เวทนา อตฺตภาววตฺถุฯ โย สญฺญากฺขโนฺธ จ สงฺขารกฺขโนฺธ จ, เต ธมฺมา อตฺตภาววตฺถุฯ โย วิญฺญาณกฺขโนฺธ, โส จิตฺตํ อตฺตภาววตฺถุฯ อิติ ปญฺจกฺขนฺธา จตฺตาริ อตฺตภาววตฺถูนิฯ ตตฺถ กาเย ‘‘อสุเภ สุภ’’นฺติ วิปลฺลาโส ภวติฯ เอวํ เวทนาสุ…เป…. จิเตฺต…เป…. ธเมฺมสุ จ อตฺตวิปลฺลาโส ภวติฯ ตตฺถ จตุนฺนํ วิปลฺลาสานํ สมุคฺฆาตนตฺถํ ภควา จตฺตาโร สติปฎฺฐาเน เทเสติ ปญฺญเปติ กาเย กายานุปสฺสี วิหรโต ‘‘อสุเภ สุภ’’นฺติ วิปลฺลาสํ สมุคฺฆาเตติ, เอวํ เวทนาสุ, จิเตฺต, ธเมฺมสุ จ กาตพฺพํฯ

ตตฺถ อนฺธการติมิสา อปฺปฎิเวธลกฺขณา อวิชฺชา, ตสฺสา วิปลฺลาสปทฎฺฐานํฯ อโชฺฌสานลกฺขณา ตณฺหา, ตสฺสา ปิยรูปสาตรูปํ ปทฎฺฐานํฯ อตฺตาสยวญฺจนาลกฺขโณ โลโภ, ตสฺส อทินฺนาทานํ ปทฎฺฐานํฯ อิธ วิวาทลกฺขโณ โทโส, ตสฺส ปาณาติปาโต ปทฎฺฐานํฯ วตฺถุวิปฺปฎิปตฺติลกฺขโณ โมโห, ตสฺส มิจฺฉาปฎิปตฺติ ปทฎฺฐานํฯ สงฺขตานํ ธมฺมานํ อวินาสคฺคหณลกฺขณา นิจฺจสญฺญา, ตสฺสา สพฺพสงฺขารา ปทฎฺฐานํฯ สาสวผโสฺสปคมนลกฺขณา สุขสญฺญา, ตสฺสา มมงฺกาโร ปทฎฺฐานํฯ ธเมฺมสุ อุปคมนลกฺขณา อตฺตสญฺญา , ตสฺสา อหงฺกาโร ปทฎฺฐานํฯ วณฺณสงฺคหณลกฺขณา สุภสญฺญา, ตสฺสา อินฺทฺริยอสํวโร ปทฎฺฐานํฯ เอเตหิ นวหิ ปเทหิ อุทฺทิเฎฺฐหิ สโพฺพ อกุสลปโกฺข นิทฺทิโฎฺฐ ภวติ, โส จ โข พหุสฺสุเตน สกฺกา ชานิตุํ โน อปฺปสฺสุเตน, ปญฺญวตา โน ทุปฺปเญฺญน, ยุเตฺตน โน อยุเตฺตนฯ

นว ปทานิ กุสลานิ ยตฺถ สพฺเพ กุสลปกฺขา สงฺคหํ สโมสรณํ คจฺฉนฺติฯ กตมานิ นว ปทานิ? สมโถ วิปสฺสนา อโลโภ อโทโส อโมโห อนิจฺจสญฺญา ทุกฺขสญฺญา อนตฺตสญฺญา อสุภสญฺญา จฯ

ตตฺถ กตโม สมโถ? ยา จิตฺตสฺส ฐิติ สณฺฐิติ อวฏฺฐิติ ฐานํ ปฏฺฐานํ อุปฏฺฐานํ สมาธิ สมาธานํ อวิกฺเขโป อวิปฺปฏิสาโร วูปสโม มานโส เอกคฺคํ จิตฺตสฺส, อยํ สมโถฯ

ตตฺถ กตมา วิปสฺสนา? ขนฺเธสุ วา ธาตูสุ วา อายตเนสุ วา นามรูเปสุ วา ปฏิจฺจสมุปฺปาเทสุ วา ปฏิจฺจสมุปฺปนฺเนสุ วา ธมฺเมสุ ทุกฺเขสุ วา สมุทเยสุ วา นิโรเธ วา มคฺเค วา กุสลากุสเลสุ วา ธมฺเมสุ สาวชฺชอนวชฺเชสุ วา กณฺหสุกฺกสุ วา เสวิตพฺพอเสวิตเพฺพสุ วา โส ยถาภูตํ วิจโย ปวิจโย วีมํสา ปรวีมํสา คาหนา อคฺคาหนา ปริคฺคาหนา จิเตฺตน ปริจิตนา ตุลนา อุปปริกฺขา ญาณํ วิชฺชา วา จกฺขุ พุทฺธิ เมธา ปญฺญา โอภาโส อาโลโก อาภา ปภา ขโคฺค นาราโจ [นารโชฺช (ปี. ก.)] ธมฺมวิจยสโมฺพชฺฌโงฺค สมฺมาทิฏฺฐิ มคฺคงฺคํ, อยํ วิปสฺสนาฯ เตเนสา วิปสฺสนา อิติ วุจฺจติ วิวิธา วา เอสา วิปสฺสนาติ, ตสฺมา เอสา วิปสฺสนาติ วุจฺจติฯ ทุวิธา เจสา หิ วิปสฺสนา ธมฺมวิปสฺสนาติ วุจฺจติ, ทฺวิธา อิมาย ปสฺสติ สุภญฺจ อสุภญฺจ กณฺหญฺจ สุกฺกญฺจ เสวิตพฺพญฺจ อเสวิตพฺพญฺจ กมฺมญฺจ วิปากญฺจ พนฺธญฺจ วิโมกฺขญฺจ อาจยญฺจ อปจยญฺจ ปวตฺติญฺจ นิวตฺติญฺจ สํกิเลสญฺจ โวทานญฺจ, เอวํ วิปสฺสนาติ วุจฺจติฯ อถ วา วิอิติ อุปสโคฺค ปสฺสนาติ อโตฺถ ตสฺมา วิปสฺสนาติ วุจฺจเต, อยํ วิปสฺสนาฯ

๖๕. ตตฺถ เทฺว โรคา สตฺตานํ อวิชฺชา จ ภวตณฺหา จ, เอเตสํ ทฺวินฺนํ โรคานํ นิฆาตาย ภควตา เทฺว เภสชฺชานิ วุตฺตานิ สมโถ จ วิปสฺสนา จฯ อิมานิ เทฺว เภสชฺชานิ ปฏิเสเวโนฺต เทฺว อโรเค สจฺฉิกโรติ ราควิราคํ เจโตวิมุตฺตึ อวิชฺชาวิราคญฺจ ปญฺญาวิมุตฺติํฯ ตตฺถ ตณฺหาโรคสฺส สมโถ เภสชฺชํ, ราควิราคา เจโตวิมุตฺติ อโรคํฯ อวิชฺชาโรคสฺส วิปสฺสนาเภสชฺชํ อวิชฺชาวิราคา ปญฺญาวิมุตฺติ อโรคํฯ เอวญฺหิ ภควา จาห, ‘‘เทฺว ธมฺมา ปริเญฺญยฺยา [ปสฺส ที. นิ. ๓.๓๕๒] นามญฺจ รูปญฺจ, เทฺว ธมฺมา ปหาตพฺพา อวิชฺชา จ ภวตณฺหา จ, เทฺว ธมฺมา ภาเวตพฺพา สมโถ จ วิปสฺสนา จ, เทฺว ธมฺมา สจฺฉิกาตพฺพา วิชฺชา จ วิมุตฺติ จา’’ติฯ ตตฺถ สมถํ ภาเวโนฺต รูปํ ปริชานาติ, รูปํ ปริชานโนฺต ตณฺหํ ปชหติ, ตณฺหํ ปชหโนฺต ราควิราคา เจโตวิมุตฺติํ สจฺฉิกโรติ, วิปสฺสนํ ภาเวโนฺต นามํ ปริชานาติ, นามํ ปริชานโนฺต อวิชฺชํ ปชหติ, อวิชฺชํ ปชหโนฺต อวิชฺชาวิราคา ปญฺญาวิมุตฺติํ สจฺฉิกโรติฯ ยทา ภิกฺขุโน เทฺว ธมฺมา ปริญฺญาตา ภวนฺติ นามญฺจ รูปญฺจ, ตถาสฺส เทฺว ธมฺมา ปหีนา ภวนฺติ อวิชฺชา จ ภวตณฺหา จฯ เทฺว ธมฺมา ภาวิตา ภวนฺติ สมโถ จ วิปสฺสนา จ, เทฺว ธมฺมา สจฺฉิกาตพฺพา ภวนฺติ วิชฺชา จ วิมุตฺติ จฯ เอตฺตาวตา ภิกฺขุ กตกิโจฺจ ภวติฯ เอสา โสปาทิเสสา นิพฺพานธาตุฯ ตสฺส อายุปริยาทานา ชีวิตินฺทฺริยสฺส อุปโรธา อิทญฺจ ทุกฺขํ นิรุชฺฌติ, อญฺญญฺจ ทุกฺขํ น อุปฺปชฺชติฯ ตตฺถ โย อิเมสํ ขนฺธานํ ธาตุอายตนานํ นิโรโธ วูปสโม อเญฺญสญฺจ ขนฺธธาตุอายตนานํ อปฺปฏิสนฺธิ อปาตุภาโว, อยํ อนุปาทิเสสา นิพฺพานธาตุฯ

ตตฺถ กตมํ อโลโภ กุสลมูลํ? ยํธาตุโก อโลโภ อลุพฺภนา อลุพฺภิตตฺตํ อนิจฺฉา อปตฺถนา อกนฺตา อนโชฺฌสานํฯ อยํ อโลโภ กุสลมูลํฯ กเสฺสตํ มูลํ? อโลภชสฺส กุสลสฺส กายกมฺมสฺส วจีกมฺมสฺส มโนกมฺมสฺส ตํสมฺปยุตฺตานญฺจ จิตฺตเจตสิกานํ ธมฺมานํ มูลํฯ อถ วา อริโย อฏฺฐงฺคิโก มโคฺค กุสลนฺติ วุจฺจติ, โส ติณฺณํ มคฺคงฺคานํ มูลํฯ กตเมสํ ติณฺณํ, สมฺมาสงฺกปฺปสฺส สมฺมาวายามสฺส สมฺมาสมาธิสฺส จ อิเมสํ มูลนฺติ, ตสฺมา กุสลมูลนฺติ วุจฺจติฯ

ตตฺถ กตมํ อโทโส กุสลมูลํ? ยา สเตฺตสุ วา สงฺขาเรสุ วา อนฆาโต อปฺปฏิฆาโต อพฺยาปตฺติ อพฺยาปาโท อโทโส เมตฺตา เมตฺตายนา อตฺถกามตา หิตกามตา เจตโส ปสาโท, อยํ อโทโส กุสลมูลํฯ กเสฺสตํ มูลํ? อโทสชสฺส กุสลสฺส กายกมฺมสฺส วจีกมฺมสฺส มโนกมฺมสฺส ตํสมฺปยุตฺตานญฺจ จิตฺตเจตสิกานํ ธมฺมานํ มูลํฯ อถ วา ติณฺณํ มคฺคงฺคานํ มูลํฯ กตเมสํ ติณฺณํ? สมฺมาวาจาย สมฺมากมฺมนฺตสฺส สมฺมาอาชีวสฺส จ อิเมสํ ติณฺณํ มคฺคงฺคานํ มูลํ, ตสฺมา กุสลมูลนฺติ วุจฺจติฯ

ตตฺถ กตมํ อโมโห กุสลมูลํ? ยํ จตูสุ อริยสเจฺจสุ ยถาภูตํ ญาณทสฺสนํ อภิสมโย สมฺมา จ ปจฺจาคโม ปฏิเวโธ อโมโห อสมฺมุยฺหนา อสโมฺมโห วิชฺชาปกาโส อาโลโก อนาวรณํ เสกฺขานํ กุสลานํ ธมฺมานํ, อยํ อโมโห กุสลมูลํฯ กเสฺสตํ มูลํ? อโมหชสฺส กุสลสฺส กายกมฺมสฺส วจีกมฺมสฺส มโนกมฺมสฺส ตํสมฺปยุตฺตานญฺจ จิตฺตเจตสิกานํ ธมฺมานํ มูลํฯ อถ วา ทฺวินฺนํ มคฺคงฺคานํ เอตํ มูลํฯ กตเมสํ ทฺวินฺนํ? สมฺมาทิฏฺฐิยา จ สมฺมาสติยา จ อิเมสํ ทฺวินฺนํ มคฺคงฺคานํ มูลํ, ตสฺมา กุสลมูลนฺติ วุจฺจติฯ เอวํ อิเมสํ ตีหิ กุสลมูเลหิ อฏฺฐงฺคิโก มโคฺค โยเชตโพฺพฯ

๖๖. ตตฺถ กตมา อนิจฺจสญฺญา? ‘‘สเพฺพ สงฺขารา อุปฺปาทวยธมฺมิโน’’ติ จ ยา สญฺญา สญฺชานนา ววตฺถปนา อุคฺคาโห, อยํ อนิจฺจสญฺญาฯ ตสฺสา โก นิสฺสโนฺท? อนิจฺจสญฺญาย ภาวิตาย พหุลีกตาย อฏฺฐสุ โลกธเมฺมสุ จิตฺตํ นานุสนฺธติ น สนฺธติ น สณฺฐหติ, อุเปกฺขา วา ปฏิกฺกูลตา วา สณฺฐหติ, อยมสฺสา นิสฺสโนฺทฯ

ตตฺถ กตมา ทุกฺขสญฺญา? ‘‘สเพฺพ สงฺขารา ทุกฺขา’’ติ ยา สญฺญา สญฺชานนา ววตฺถปนา อุคฺคาโห, อยํ ทุกฺขสญฺญาฯ ตสฺสา โก นิสฺสโนฺท? ทุกฺขสญฺญาย ภาวิตาย พหุลีกตาย อาลเสฺส สํปมาเท วิมฺหเย จ จิตฺตํ นานุสนฺธติ น สนฺธติ น สณฺฐหติ, อุเปกฺขา วา ปฏิกฺกูลตา วา สณฺฐหติ, อยมสฺสา นิสฺสโนฺทฯ

ตตฺถ กตมา อนตฺตสญฺญา? ‘‘สเพฺพสุ ธเมฺมสุ อนตฺตา’’ติ ยา สญฺญา สญฺชานนา ววตฺถปนา อุคฺคาโห, อยํ อนตฺตสญฺญาฯ ตสฺสา โก นิสฺสโนฺท, อนตฺตสญฺญาย ภาวิตาย พหุลีกตาย อหงฺกาโร จิตฺตํ นานุสนฺธติ น สนฺธติ, มมงฺกาโร น สณฺฐหติ, อุเปกฺขา วา ปฏิกฺกูลตา วา สณฺฐหติ, อยมสฺสา นิสฺสโนฺทฯ

ตตฺถ กตมา อสุภสญฺญา? ‘‘สตฺต สงฺขารา อสุภา’’ติ ยา สญฺญา สญฺชานนา ววตฺถปนา อุคฺคาโห, อยํ อสุภสญฺญาฯ ตสฺสา โก นิสฺสโนฺท? อสุภสญฺญาย ภาวิตาย พหุลีกตาย สุภนิมิเตฺต จิตฺตํ นานุสนฺธติ น สนฺธติ น สณฺฐหติ, อุเปกฺขา วา ปฏิกฺกูลตา วา สณฺฐหติ, อยมสฺสา นิสฺสโนฺทฯ

ตตฺถ ปญฺจนฺนํ ขนฺธานํ ปริญฺญา ภควตา เทสิตา, โย ตตฺถ อสุภสญฺญา รูปกฺขนฺธสฺส ปริญฺญตฺตํ, ทุกฺขสญฺญา เวทนากฺขนฺธสฺส ปริญฺญตฺตํ, อนตฺตสญฺญา สญฺญากฺขนฺธสฺส สงฺขารกฺขนฺธสฺส ปริญฺญตฺตํ, อนิจฺจสญฺญา วิญฺญาณกฺขนฺธสฺส ปริญฺญตฺตํฯ ตตฺถ สมเถน ตณฺหํ สมุคฺฆาเตติ, วิปสฺสนา อวิชฺชํ สมุคฺฆาเตติ, อโทเสน โทสํ สมุคฺฆาเตติ, อโมเหน โมหํ สมุคฺฆาเตติ, อนิจฺจสญฺญาย นิจฺจสญฺญํ สมุคฺฆาเตติ, ทุกฺขสญฺญาย สุขสญฺญํ สมุคฺฆาเตติ, อนตฺตสญฺญาย อตฺตสญฺญํ สมุคฺฆาเตติ, อสุภสญฺญาย สุภสญฺญํ สมุคฺฆาเตติฯ

จิตฺตวิเกฺขปปฏิสํหรณลกฺขโณ สมโถ, ตสฺส ฌานานิ ปทฏฺฐานํฯ สพฺพธมฺมํ ยถาภูตํ ปฏิเวธลกฺขณา วิปสฺสนา, ตสฺสา สพฺพเนยฺยํ ปทฏฺฐานํฯ อิจฺฉาปฏิสํหรณลกฺขโณ อโลโภ,

ตสฺส อทินฺนาทานา เวรมณี ปทฏฺฐานํฯ อพฺยาปาทลกฺขโณ อโทโส, ตสฺส ปาณาติปาตา เวรมณี ปทฏฺฐานํฯ วตฺถุอปฺปฏิหตลกฺขโณ อโมโห, ตสฺส สมฺมาปฏิปตฺติ ปทฏฺฐานํฯ สงฺขตานํ ธมฺมานํ วินาสคฺคหณลกฺขณา อนิจฺจสญฺญา, ตสฺสา อุทยพฺพโย ปทฏฺฐานํฯ สาสวผสฺสสญฺชานนลกฺขณา ทุกฺขสญฺญา, ตสฺสา เวทนา ปทฏฺฐานํฯ สพฺพธมฺมอนุปคมนลกฺขณา อนตฺตสญฺญา, ตสฺสา ธมฺมสญฺญา ปทฏฺฐานํฯ วินีลกวิปุพฺพกอุทฺธุมาตกสมุคฺคหณลกฺขณา อสุภสญฺญา, ตสฺสา นิพฺพิทา ปทฏฺฐานํฯ อิเมสุ นวสุ ปเทสุ อุปทิฏฺฐสุ สโพฺพ กุสลปโกฺข อุปทิโฏฺฐ ภวติ, โส จ พหุสฺสุเตน สกฺกา ชานิตุํ โน อปฺปสฺสุเตน, ปญฺญวตา โน ทุปฺปเญฺญน, ยุเตฺตน โน อยุเตฺตนาติฯ

๖๗. ตตฺถ นิจฺจสญฺญาธิมุตฺตสฺส อปราปรํ จิตฺตํ ปณาเมโนฺต สติมปจฺจเวกฺขโต อนิจฺจสญฺญา น อุปฺปฏฺฐาติ, ปญฺจสุ กามคุเณสุ สุขสฺสาทาธิมุตฺตสฺส อิริยาปถสฺส อคติมปจฺจเวกฺขโต ทุกฺขสญฺญา น อุปฺปฏฺฐาติ, ขนฺธธาตุอายตเนสุ อตฺตาธิมุตฺตสฺส นานาธาตุอเนกธาตุวินิโพฺภคมปจฺจเวกฺขโต อนตฺตสญฺญา น อุปฺปฏฺฐาติ, วณฺณสณฺฐานาภิรตสฺส กาเย สุภาธิมุตฺตสฺส จ วิปฺปฏิจฺฉนฺนา อสุภสญฺญา น อุปฺปฏฺฐาติฯ

อวิปฺปฏิสารลกฺขณา สทฺธา, สทฺทหนา ปจฺจุปฏฺฐานํฯ ตสฺส จตฺตาริ โสตาปตฺติยงฺคานิ ปทฏฺฐานํฯ เอวญฺหิ วุตฺตํ ภควตา [ปสฺส สํยุตฺตนิกาเย] สทฺธินฺทฺริยํ ภิกฺขเว, กุหิํ ทฏฺฐพฺพํ, จตูสุ โสตาปตฺติยเงฺคสุ กุสเลสุ ธเมฺมสุฯ

สูราอปฏิเกฺขปนลกฺขณํ วีริยินฺทฺริยํ, วีริยินฺทฺริยารโมฺภ ปจฺจุปฏฺฐานํฯ ตสฺส อตีตา จตฺตาโร สมฺมปฺปธานา ปทฏฺฐานํฯ ยถา วุตฺตํ ภควตา [ปสฺส สํยุตฺตนิกาเย] วีริยินฺทฺริยํ, ภิกฺขเว, กุหิํ ทฏฺฐพฺพํ, จตูสุ สมฺมปฺปธาเนสุฯ

สติ สรณลกฺขณา, อสโมฺมหปจฺจุปฏฺฐานาฯ ตสฺส อตีตา จตฺตาโร สติปฏฺฐานา ปทฏฺฐานํฯ ยถา วุตฺตํ ภควตา สตินฺทฺริยํ ภิกฺขเว, กุหิํ ทฏฺฐพฺพํ, จตูสุ สติปฏฺฐาเนสุฯ

เอกคฺคลกฺขโณ สมาธิ, อวิเกฺขปปจฺจุปฏฺฐาโน, ตสฺส จตฺตาริ ฌานานิ ปทฏฺฐานํฯ ยถา วุตฺตํ ภควตา สมาธินฺทฺริยํ, ภิกฺขเว, กุหิํ ทฏฺฐพฺพํ, จตูสุ ฌาเนสุฯ

ปชานนลกฺขณา ปญฺญา, ภูตตฺถสนฺตีรณา ปจฺจุปฏฺฐานา, ตสฺส จตฺตาริ อริยสจฺจานิ ปทฏฺฐานํฯ ยถา วุตฺตํ ภควตา [ปสฺส สํยุตฺตนิกาเย] ปญฺญินฺทฺริยํ, ภิกฺขเว, กุหิํ ทฏฺฐพฺพํ, จตูสุ อริยสเจฺจสุฯ

จตฺตาริ จกฺกานิ [ปสฺส อ. นิ. ๔.๓๑] ปติรูปเทสวาโส จกฺกํ, สปฺปุริสูปนิสฺสโย จกฺกํ, อตฺตสมฺมาปณิธานํ จกฺกํ, ปุเพฺพ กตปุญฺญตา จกฺกํฯ ตตฺถ อริยสนฺนิสฺสยลกฺขโณ ปติรูปเทสวาโส, โส สปฺปุริสูปนิสฺสยสฺส ปทฏฺฐานํฯ อริยสนฺนิสฺสยลกฺขโณ สปฺปุริสูปนิสฺสโย, โส อตฺตสมฺมาปณิธานสฺส ปทฏฺฐานํฯ สมฺมาปฏิปตฺติลกฺขณํ อตฺตสมฺมาปณิธานํ, ตํ ปุญฺญานํ ปทฏฺฐานํฯ กุสลธโมฺมปจยลกฺขณํ ปุญฺญํ, ตํ สพฺพสมฺปตฺตีนํ ปทฏฺฐานํฯ

เอกาทสสีลมูลกา ธมฺมา สีลวโต อวิปฺปฏิสาโร ภวติ…เป.… โส วิมุตฺติญาณทสฺสนํ ‘‘นาปรํ อิตฺถตฺตายา’’ติ ปชานนาฯ ตตฺถ เวรมณิลกฺขณํ สีลํ, ตํ อวิปฺปฏิสารสฺส ปทฏฺฐานํฯ นอตฺตานุวาทลกฺขโณ อวิปฺปฏิสาโร, โส ปาโมชฺชสฺส ปทฏฺฐานํฯ อภิปฺปโมทนลกฺขณํ ปาโมชฺชํ, ตํ ปีติยา ปทฏฺฐานํฯ อตฺตมนลกฺขณา ปีติ , สา ปสฺสทฺธิยา ปทฏฺฐานํฯ กมฺมนิ

ยลกฺขณา ปสฺสทฺธิ, สา สุขสฺส ปทฏฺฐานํฯ อพฺยาปาทลกฺขณํ สุขํ, ตํ สมาธิโน ปทฏฺฐานํฯ อวิเกฺขปนลกฺขโณ สมาธิ, โส ยถาภูตญาณทสฺสนสฺส ปทฏฺฐานํฯ อวิปรีตสนฺตีรณลกฺขณา ปญฺญา, สา นิพฺพิทาย ปทฏฺฐานํ อนาลยนลกฺขณา นิพฺพิทา, สา วิราคสฺส ปทฏฺฐานํฯ อสํกิเลสลกฺขโณ วิราโค, โส วิมุตฺติยา ปทฏฺฐานํฯ อกุสลธมฺมวิเวกลกฺขณา วิมุตฺติ, สา วิมุตฺติโน โวทานสฺส ปทฏฺฐานํฯ

๖๘. จตโสฺส อริยภูมิโย จตฺตาริ สามญฺญผลานิฯ ตตฺถ โย ยถาภูตํ ปชานาติ, เอสา ทสฺสนภูมิฯ โสตาปตฺติผลญฺจ โส ยถาภูตํ ปชานิตฺวา นิพฺพินฺทติ, อิทํ ตนุกามราคสฺส ปทฏฺฐานํ พฺยาปาทานํฯ สกทาคามิผลญฺจ สณฺหํ วิรชฺชติ, อยํ ราควิราคา เจโตวิมุตฺติฯ อนาคามิผลญฺจ ยํ อวิชฺชาวิราคา วิมุจฺจติ, อยํ กตาภูมิฯ อรหตฺตญฺจ สามญฺญผลานีติ โก วจนโตฺถ, อริโย อฏฺฐงฺคิโก มโคฺค สามญฺญํ, ตเสฺสตานิ ผลานิ สามญฺญผลานีติ วุจฺจติฯ กิสฺส พฺรหฺมญฺญผลานีติ วุจฺจเนฺต? พฺรหฺมญฺญอริโย อฏฺฐงฺคิโก มโคฺค, ตสฺส ตานิ ผลานีติ พฺรหฺมญฺญผลานีติ วุจฺจเนฺตฯ

ตตฺถ โสตาปโนฺน กถํ โหติ? สห สจฺจาภิสมยา อริยสาวกสฺส ตีณิ สํโยชนานิ ปหียนฺติ สกฺกายทิฏฺฐิ วิจิกิจฺฉา สีลพฺพตปรามาโส จ, อิเมสํ ติณฺณํ สํโยชนานํ ปหานา ปริกฺขยา อริยสาวโก โหติ โสตาปโนฺน อวินิปาตธโมฺม ยาว ทุกฺขสฺสนฺตํ กโรติฯ

ตตฺถ กตมา สกฺกายทิฏฺฐิ? อสฺสุตวา พาโล ปุถุชฺชโน ยาว อริยธเมฺม อโกวิโท, โส รูปํ อตฺตโต สมนุปสฺสติ ยาว วิญฺญาณสฺมิํ อตฺตานํ, โส อิเมสุ ปญฺจสุ ขเนฺธสุ อตฺตคฺคาโห วา อตฺตนิยคฺคาโห วา เอโสหมสฺมิ เอกสฺมิํ วสวตฺติโก [อวตฺติโต (ปี. ก.)] ปกฺขิโตฺต อนุคฺคโห อนุสยโนฺต องฺคมงฺคนฺติ ปรติฯ ยา ตถาภูตสฺส ขนฺติ รุจิ เปกฺขนา อาการปริวิตโกฺก ทิฏฺฐินิชฺฌายนา อภิปฺปสนฺนา, อยํ วุจฺจเต สกฺกายทิฏฺฐีติฯ

ตตฺถ ปญฺจ ทิฏฺฐิโย อุเจฺฉทํ ภชนฺติฯ กตมาโย ปญฺจ? รูปํ อตฺตโต สมนุปสฺสติ, ยาว วิญฺญาณํ อตฺตโต สมนุปสฺสติ, อิมาโย ปญฺจ อุเจฺฉทํ ภชนฺติ, อวเสสาโย ปนฺนรส สสฺสตํ ภชนฺติฯ อิติ สกฺกายทิฏฺฐิปหานา ทฺวาสฏฺฐิทิฏฺฐิคตานิ ปหียนฺติฯ ปหานา อุเจฺฉทํ สสฺสตญฺจ น ภชติฯ อิติ อุเจฺฉทสสฺสตปฺปหานา อริยสาวกสฺส น กิญฺจิ ทิฏฺฐิคตํ ภวติ, อญฺญา วา โลกุตฺตราย สมฺมาทิฏฺฐิยาฯ กถํ ปน สกฺกายทิฏฺฐิ น ภวติ? อิธ อริยสาวโก สุตวา โหติ, สโพฺพ สุกฺกปโกฺข กาตโพฺพ, ยาว อริยธเมฺมสุ โกวิโท รูปํ อนตฺตโต สมนุปสฺสติ, ยาว วิญฺญาณํ...เป.... เอวมสฺส สมนุปสฺสนฺตสฺส สกฺกายทิฏฺฐิ น ภวติฯ

กถํ วิจิกิจฺฉา น ภวติ? อิธ อริยสาวโก พุเทฺธ น กงฺขติ, น วิจิกิจฺฉติ อภิปฺปสีทติ, อิติปิ โส ภควาติ สพฺพํฯ ธเมฺม น กงฺขติ น วิจิกิจฺฉติ สพฺพํฯ ยาว ตณฺหกฺขโย วิราโค นิโรโธ นิพฺพานนฺติ, อิมินา ทุติเยน อากงฺขิเยน ธเมฺมน สมนฺนาคโต โหติฯ สเงฺฆ น กงฺขติ...เป.... ยาว ปูชาเทวานญฺจ มนุสฺสานญฺจาติ, อิมินา ตติเยน อากงฺขิเยน ธเมฺมน สมนฺนาคโต โหติฯ

สเพฺพ สงฺขารา ทุกฺขาติ น กงฺขติ น วิจิกิจฺฉติ อธิมุจฺจติ อภิปฺปสีทติฯ ตณฺหา ทุกฺขสมุทโยติ น กงฺขติ น วิจิกิจฺฉติฯ ตณฺหานิโรธา ทุกฺขนิโรโธติ น กงฺขติ น วิจิกิจฺฉติฯ อริโย อฏฺฐงฺคิโก มโคฺค ทุกฺขนิโรธคามินี ปฏิปทาติ น กงฺขติ น วิจิกิจฺฉติ อธิมุจฺจติ อภิปฺปสีทติฯ ยาว พุเทฺธ วา ธเมฺม วา สเงฺฆ วา ทุเกฺข วา สมุทเย วา นิโรเธ วา มเคฺค วา กงฺขายนา วิมติ วิจิกิจฺฉา เทฺวธาปถา อาสปฺปนา [อปฺปนา (ปี. ก.) ธ. ส. ๑๐๐๘ นิเกฺขปกเณฺฑ ปสฺสิตพฺพํ] ปริสปฺ

ปนา อนวฏฺฐานํ อธิฏฺฐาคมนํ [อนิฏฺฐาคมนํ (ก.)] อเนกํโส อเนกํสิกตา, เต ตสฺส ปหีนา ภวนฺติ ปณฺณฺนา อุจฺฉินฺนมูลา ตาลาวตฺถุกตา อนภาวํกตา อายตึ อนุปฺปาทธมฺมาฯ

๖๙. ตตฺถ สีลพฺพตปรามาโส ทฺวิธา – สีลสฺส วา สุทฺธสฺส วาฯ ตตฺถ สีลสฺส สีลพฺพตปรามาโส อิมินาหํ สีเลน วา วเตน วา ตเปน วา พฺรหฺมจริเยน วา เทโว วา ภวิสฺสามิ เทวญฺญตโร วา ตตฺถ กโปตปาทาหิ อจฺฉราหิ สทฺธึ กีฬิสฺสามิ รมิสฺสามิ ปริจริสฺสามีติฯ ยถาภูตทสฺสนนฺติ รุจิวิมุตฺติ ราโค ราคปริวตฺตกา ทิฏฺฐิรูปนา ปสฺสนา อสนฺตุสฺสิตสฺส สีลพฺพตปรามาโสฯ ตตฺถ กตโม สุทฺธสฺส สีลพฺพตปรามาโส? อิเธกโจฺจ สีลํ ปรามสติ, สีเลน สุชฺฌติ, สีเลน นียติ, สีเลน มุจฺจติ, สุขํ วีติกฺกมติ, ทุกฺขํ วีติกฺกมติ, สุขทุกฺขํ วีติกฺกมติ อนุปาปุณาติ อุปริเมนฯ ตทุภยํ สีลวตํ ปรามสติ ตทุภเยน สีลวเตน สุชฺฌนฺติ มุจฺจนฺติ นียนฺติ, สุขํ วีติกฺกมนฺติ, ทุกฺขํ วีติกฺกมนฺติ, สุขทุกฺขํ วีติกฺกมนฺติ, อนุปาปุณนฺตีติ อวิสุจิกรํ ธมฺมํ อวิมุตฺติกรํ ธมฺมํ วิสุจิโต วิมุตฺติโต ปจฺจาคจฺฉนฺตสฺส ยา ตถาภูตสฺส ขนฺติ รุจิ มุตฺติ เปกฺขนา อาการปริวิตโกฺก ทิฏฺฐินิชฺฌายนา ปสฺสนา, อยํ สุทฺธสฺส สีลพฺพตปรามาโสฯ เอเต อุโภ ปรามาสา อริยสาวกสฺส ปหีนา ภวนฺติ ยาว อายตึ อนุปฺปาทธมฺมา, โส สีลวา ภวติ อริยกเนฺตหิ สีเลหิ สมนฺนาคโต อกฺขเณฺฑหิ ยาว อุปสมสํวตฺตนิเกหิฯ อิเมสํ ติณฺณํ สํโยชนานํ ปหานา สุตวา อริยสาวโก ภวติ โสตาปโนฺน อวินิปาตธโมฺม, สพฺพํฯ

สหสจฺจาภิสมยา, อิติ โก วจนโตฺถ? จตฺตาโร อภิสมยา, ปริญฺญาภิสมโย ปหานาภิสมโย สจฺฉิกิริยาภิสมโย ภาวนาภิสมโยฯ

ตตฺถ อริยสาวโก ทุกฺขํ ปริญฺญาภิสมเยน อภิสเมติ, สมุทยํ ปหานาภิสมเยน อภิสเมติ, นิโรธํ สจฺฉิกิริยาภิสมเยน อภิสเมติ, มคฺคํ ภาวนาภิสมเยน อภิสเมติฯ กึ การณํ? ทุกฺขสฺส ปริญฺญาภิสมโย, สมุทยสฺส ปหานาภิสมโย, นิโรธสฺส สจฺฉิกิริยาภิสมโย, มคฺคสฺส ภาวนาภิสมโยฯ สมถวิปสฺสนาย กถํ อภิสเมติ? อารมฺมเณ จิตฺตํ อุปนิพเนฺธตฺวา ปญฺจกฺขเนฺธ ทุกฺขโต ปสฺสติฯ ตตฺถ โย อุปนิพโนฺธ, อยํ สมโถฯ ยา ปริโยคาหนา, อยํ วิปสฺสนาฯ ปญฺจกฺขเนฺธ ทุกฺขาติ ปสฺสโต โย ปญฺจกฺขเนฺธสุ อาลโย นิกนฺติ อุปคมนํ อโชฺฌสานา อิจฺฉา มุจฺฉา ปณิธิ ปตฺถนา ปหียติฯ ตตฺถ ปญฺจกฺขนฺธา ทุกฺขํฯ โย ตตฺถ อาลโย นิกนฺติ อุปคมนํ อโชฺฌสานํ อิจฺฉา มุจฺฉา ปณิธิ ปตฺถนา, อยํ สมุทโยฯ ยํ ตสฺส ปหานํ, โส นิโรโธ สมโถ วิปสฺสนา จ มโคฺค, เอวํ เตสํ จตุนฺนํ อริยสจฺจานํ เอกกาเล เอกกฺขเณ เอกจิเตฺต อปุพฺพํ อจริมํ อภิสมโย ภวติฯ เตนาห ภควา ‘‘สหสจฺจาภิสมยา อริยสาวกสฺส ตีณิ สํโยชนานิ ปหียนฺตี’’ติฯ

๗๐. ตตฺถ สมถวิปสฺสนา ยุคนทฺธา วตฺตมานา เอกกาเล เอกกฺขเณ เอกจิเตฺต จตฺตาริ กิจฺจานิ กโรติ, ทุกฺขํ ปริญฺญาภิสมเยน อภิสเมติ, ยาว มคฺคํ ภาวนาภิสมเยน อภิสเมติฯ กึ การณา? ทุกฺขํ ปริญฺญาภิสมโย, ยาว มคฺคํ ภาวนาภิสมโยฯ เอวํ ทิฏฺฐโนฺต ยถา นาวา ชลํ คจฺฉนฺตี จตฺตาริ กิจฺจานิ กโรติ, ปาริมํ ตีรํ ปาเปติ, โอริมํ ตีรํ ชหติ, ภารํ วหติ, โสตํ ฉินฺทติ; เอวเมว สมถวิปสฺสนา ยุคนทฺธา วตฺตมานา เอกกาเล เอกกฺขเณ เอกจิเตฺต จตฺตาริ กิจฺจานิ กโรติ , ทุกฺขํ ปริญฺญาภิสมเยน อภิสเมติ, ยาว มคฺคํ ภาวนาภิสมเยน อภิสเมติฯ ยถา วา สูริโย อุทยโนฺต เอกกาเล อปุพฺพํ อจริมํ จตฺตาริ กิจฺจานิ กโรติ, อนฺธการํ วิธมติ, อาโลกํ ปาตุกโรติ, รูปํ นิทสฺสียติ, สีตํ ปริยาทิยติ; เอวเมว สมถวิปสฺสนา ยุคนทฺธา วตฺตมานา เอกกาเล…เป.… ยถา ปทีโป ชลโนฺต เอกกาเล อปุพฺพํ อจริมํ จตฺตาริ กิจฺจานิ กโรติ, อนฺธการํ วิธมติ, อาโลกํ ปาตุกโรติ, รูปํ นิทสฺสียติ, อุปาทานํ ปริยาทิยติ; เอวเมว สมถวิปสฺสนา ยุคนทฺธา วตฺตมานา เอกกาเล…เป.…ฯ

ยทา อริยสาวโก โสตาปนฺโน ภวติ อวินิปาตธมฺโม นิยโต ยาว ทุกฺขสฺสนฺตํ กโรติ, อยํ ทสฺสนภูมิฯ โสตาปตฺติผลญฺจ โสตาปตฺติผเล ฐิโต อุตฺตริ สมถวิปสฺสนํ ภาเวนฺโต ยุคนทฺธา วตฺตมานา กามราคพฺยาปาทานํ เยภุเยฺยน ปหานา อริยสาวโก โหติฯ สกทาคามิ ปรินิฏฺฐิตตฺตา สกิเทว อิมํ โลกํ อาคนฺตฺวา ทุกฺขสฺสนฺตํ กโรติ, อยํ ตนุภูมิฯ

สกทาคามิผลญฺจ โย สกทาคามิผเล ฐิโต วิปสฺสนํ ภาเวนฺโต กามราคพฺยาปาเท สานุสเย อนวเสสํ ปชหติ, กามราคพฺยาปาเทสุ อนวเสสํ ปหีเนสุ ปโญฺจรมฺภาคิยานิ สํโยชนานิ ปหีนานิ ภวนฺติ สกฺกายทิฏฺฐิ สีลพฺพตปรามาโส วิจิกิจฺฉา กามจฺฉนฺโท พฺยาปาโท จ, อิเมสํ ปญฺจนฺนํ โอรมฺภาคิยานํ สํโยชนานํ ปหานา [ปหานาย (ปี. ก.)] อริยสาวโก โหติ อนาคามี ตตฺถ ปรินิพฺพายี อนาวตฺติธมฺโม ตสฺมา โลกา, อยํ วีตราคภูมิฯ

อนาคามิผลญฺจ อนาคามิผเล ฐิโต อุตฺตริ สมถวิปสฺสนํ ภาเวนฺโต ปญฺจ อุทฺธมฺภาคิยานิ สํโยชนานิ ปชหติ รูปราคอรูปราคมานอุทฺธจฺจอวิชฺชญฺจฯ อิเมสํ ปญฺจนฺนํ อุทฺธมฺภาคิยานํ สํโยชนานํ ปหานา อริยสาวโก อรหา ภวติ, ขีณาสโว วุสิตวา สมฺมทญฺญา [สมฺปชโญฺญ (ปี. ก.)] วิมุโตฺต ปริกฺขีณภวสํโยชโน อนุปฺปตฺตสทโตฺถ, อยํ กตาภูมิฯ

อรหโนฺตว อยํ โสปาทิเสสา นิพฺพานธาตุฯ ตสฺส อายุกฺขยา ชีวิตินฺทฺริยาปโรธา อิทญฺจ ทุกฺขํ นิรุชฺฌติ, อญฺญญฺจ ทุกฺขํ น อุปฺปชฺชติฯ โย อิมสฺส ทุกฺขสฺส นิโรโธ วูปสโม, อญฺญสฺส จ อปาตุภาโว, อยํ อนุปาทิเสสา นิพฺพานธาตุฯ อิมา เทฺว นิพฺพานธาตุโยฯ อิติ สจฺจานิ วุตฺตานิฯ สจฺจาภิสมโย วุโตฺต, กิเลสววตฺถานํ วุตฺตํ, ปหานํ วุตฺตํ, ภูมิโย วุตฺตา, ผลานิ วุตฺตานิ, นิพฺพานธาตุโย วุตฺตาฯ เอวมิเมสุ วุเตฺตสุ สพฺพโพธิ วุตฺตา ภวติฯ เอตฺถ โยโค กรณีโยฯ

๗๑. ตตฺถ กตมาโย นว อนุปุพฺพสมาปตฺติโย? จตฺตาริ ฌานานิ จตโสฺส จ อรูปสมาปตฺติโย นิโรธสมาปตฺติ จฯ ตตฺถ จตฺตาริ ฌานานิ กตมานิ? อิธ, ภิกฺขเว, [ปสฺส ทีฆนิกาเย] ภิกฺขุ วิวิเจฺจว กาเมหีติ วิตฺถาเรน กาตพฺพานิฯ ตตฺถ กตมา จตฺตาโร อรูปสมาปตฺติโย? วิราคิโน วตวตฺตโพฺพ, ยาว นิโรธสมาปตฺติ วิตฺถาเรน กาตพฺพาฯ อิมาโย นว อนุปุพฺพสมาปตฺติโยฯ

ตตฺถ กตมํ ปฐมํ ฌานํ? ปญฺจงฺควิปฺปยุตฺตํ ปญฺจงฺคสมนฺนาคตํฯ กตเมหิ ปญฺจหิ องฺเคหิ วิปฺปยุตฺตํ? ปญฺจหิ นีวรเณหิฯ ตตฺถ กตมานิ ปญฺจ นีวรณานิ? กามจฺฉนฺทติ วิตฺถาเรตโพฺพฯ ตตฺถ กตโม กามจฺฉโนฺท? โย ปญฺจสุ กามคุเณสุ ฉนฺทราโค เปมํ นิกนฺติ อโชฺฌสานํ อิจฺฉา มุจฺฉา ปตฺถนา อปริจฺจาโค อนุสโย ปริยุฏฺฐานํ, อยํ กามจฺฉนฺทนีวรณํฯ ตตฺถ กตมํ พฺยาปาทนีวรณํ? โย สเตฺตสุ สงฺขาเรสุ จ อาฆาโต…เป.… ยถา โทเส ตถา นิโอฏฺฐานา, อยํ พฺยาปาโท นีวรณํฯ ตตฺถ กตมํ มิทฺธํ? ยา จิตฺตสฺส ชฬตา จิตฺตสฺส ครุตฺตํ จิตฺตสฺส อกมฺมนียตา จิตฺตสฺส นิเกฺขโป นิทฺทายนา ปจลิกตา ปจลายนา ปจลายนํ, อิทํ มิทฺธํฯ ตตฺถ กตมํ ถินํ [ถีนํ (ปี.)]? ยา กายสฺส ถินตา ชฬตา กายสฺส ครุตฺตา กายสฺส อปฺปสฺสทฺธิ, อิทํ ถินํฯ อิติ อิทญฺจ ถินํ ปุริมกญฺจ มิทฺธํ ตทุภยํ ถินมิทฺธนีวรณนฺติ วุจฺจติฯ ตตฺถ กตมํ อุทฺธจฺจํ? โย อวูปสโม จิตฺตสฺส, อิทํ อุทฺธจฺจํฯ ตตฺถ กตมํ กุกฺกุจฺจํ? โย เจตโส วิเลโข อลญฺจนา วิลญฺจนา หทยเลโข วิปฺปฏิสาโร, อิทํ กุกฺกุจฺจํฯ อิติ อิทญฺจ กุกฺกุจฺจํ ปุริมกญฺจ อุทฺธจฺจํ ตทุภยํ อุทฺธจฺจกุกฺกุจฺจนีวรณนฺติ วุจฺจติฯ ตตฺถ กตมํ วิจิกิจฺฉานีวรณํ? โย พุเทฺธ วา ธเมฺม วา สเงฺฆ วา…เป.… อยํ วิจิกิจฺฉาฯ อปิ จ โข ปน ปญฺจ วิจิกิจฺฉาโย สมนนฺตรายิกา เทสนนฺตรายิกา สมาปตฺตนฺตรายิกา มคฺคนฺตรายิกา สคฺคนฺตรายิกา, อิมาโย ปญฺจ วิจิกิจฺฉาโย ฯ อิธ ปน สมาปตฺตนฺตรายิกา วิจิกิจฺฉา อธิเปฺปตาฯ อิเม ปญฺจ นีวรณาฯ

ตตฺถ นีวรณานีติ โก วจนโตฺถ, กุโต นิวารยนฺตีติ? สพฺพโต กุสลปกฺขิกา นิวารยนฺติฯ กถํ [กึ กํ (ปี. ก.)] นิวารยนฺติ? กามจฺฉโนฺท อสุภโต นิวารยติ, พฺยาปาโท เมตฺตาย [เมตฺตโต (ปี.)] นิวารยติ, ถินํ ปสฺสทฺธิโต นิวารยติ, มิทฺธํ วีริยารมฺภโต นิวารยติ, อุทฺธจฺจํ สมถโต นิวารยติ, กุกฺกุจฺจํ อวิปฺปฏิสารโต นิวารยติ, วิจิกิจฺฉา ปญฺญาโต ปฏิจฺจสมุปฺปาทโต นิวารยติฯ

อปโร ปริยาโยฯ กามจฺฉโนฺท อโลภโต กุสลมูลโต นิวารยติ, พฺยาปาโท อโทสโต นิวารยติ, ถินมิทฺธํ สมาธิโต นิวารยติ, อุทฺธจฺจกุกฺกุจฺจํ สติปฏฺฐาเนหิ นิวารยติ, วิจิกิจฺฉา อโมหโต กุสลมูลโต นิวารยติฯ

อปโร ปริยาโยฯ ตโย วิหารา ทิพฺพวิหาโร พฺรหฺมวิหาโร อริยวิหาโรฯ ทิพฺพวิหาโร จตฺตาริ ฌานานิ, พฺรหฺมวิหาโร จตฺตาริ อปฺปมาณานิ, อริยวิหาโร สตฺตตึส โพธิปกฺขิยา ธมฺมาฯ ตตฺถ กามจฺฉโนฺท อุทฺธจฺจํ กุกฺกุจฺจญฺจ ทิพฺพวิหารํ นิวารยติ, พฺยาปาโท พฺรหฺมวิหารํ นิวารยติ, ถินมิทฺธํ วิจิกิจฺฉา จ อริยวิหารํ นิวารยติฯ

อปโร ปริยาโยฯ กามจฺฉโนฺท พฺยาปาโท อุทฺธจฺจกุกฺกุจฺจญฺจ สมถํ นิวารยนฺติ, ถินมิทฺธํ วิจิกิจฺฉา จ วิปสฺสนํ นิวารยนฺติ, อโต นีวรณนฺติ วุจฺจเนฺตฯ อิเมหิ ปญฺจหิ อเงฺคหิ วิปฺปยุตฺตํ ปฐมํ ฌานํฯ

กตเมหิ ปญฺจหิ อเงฺคหิ สมฺปยุตฺตํ ปฐมํ ฌานํ? วิตกฺกวิจาเรหิ ปีติยา สุเขน จ จิเตฺตกคฺคตาย จฯ อิเมสํ ปญฺจนฺนํ องฺคานํ อุปฺปาทปฏิลาภสมนฺนาคโม สจฺฉิกิริยํ ปฐมํ ฌานํ ปฏิลทฺธนฺติ วุจฺจติฯ อิมานิ ปญฺจ องฺคานิ อุปฺปาเทตฺวา วิหรตีติ, เตน วุจฺจเต ปฐมํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรตีติ ทิเพฺพน วิหาเรนฯ

ตตฺถ ทุติยํ ฌานํ จตุรงฺคสมนฺนาคตํ ปีติสุเขน จิเตฺตกคฺคตาย อชฺฌตฺตํ สมฺปสาทเนน อิมานิ จตฺตาริ องฺคานิ อุปฺปาเทตฺวา สมฺปาเทตฺวา วิหรติ, เตน วุจฺจติ ทุติยํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรตีติฯ

ตตฺถ ปญฺจงฺคสมนฺนาคตํ ตติยํ ฌานํ สติยา สมฺปชเญฺญ สุเขน จิเตฺตกคฺคตาย อุเปกฺขาย อิมานิ ปญฺจงฺคานิ อุปฺปาเทตฺวา สมฺปาเทตฺวา วิหรติ, เตน วุจฺจติ ตติยํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรตีติฯ

ตตฺถ จตุตฺถํ ฌานํ จตุรงฺคสมนฺนาคตํ อุเปกฺขาย สติปาริสุทฺธิยา อทุกฺขมสุขาย เวทนาย จิเตฺตกคฺคตา จ, อิเมหิ จตูหเงฺคหิ สมนฺนาคตํ จตุตฺถํ ฌานํฯ อิติ อิเมสํ จตุนฺนํ องฺคานํ อุปฺปาโท ปฏิลาโภ สมนฺนาคโม สจฺฉิกิริยา จตุตฺถํ ฌานํ ปฏิลทฺธนฺติ วุจฺจติฯ อิมานิ จตฺตาริ ฌานานิ อุปฺปาเทตฺวา สมฺปาเทตฺวา อุปสมฺปชฺช วิหรติ, เตน วุจฺจติ ทิเพฺพน วิหาเรน วิหรตีติฯ

ตตฺถ กตโม อนิจฺจโฎฺฐ? ปีฬนโฎฺฐ อนิจฺจโฎฺฐ ปภงฺคโฎฺฐ สมฺปาปนโฎฺฐ วิเวกโฎฺฐ อนิจฺจโฎฺฐ, อยํ อนิจฺจโฎฺฐฯ

ตตฺถ กตโม ทุกฺขโฎฺฐ? ปีฬนโฎฺฐ ทุกฺขโฎฺฐ สมฺปีฬนโฎฺฐ สํเวคโฎฺฐ พฺยาธินโฎฺฐ, อยํ ทุกฺขโฎฺฐฯ

ตตฺถ กตโม สุญฺญโฎฺฐ? อนุปลิโตฺต สุญฺญโฎฺฐ, อสมฺภาชนโฎฺฐ คตปโฎฺฐ [อปฺปโฎฺฐ (ปี.)] วิวฎฺฎโฎฺฐ, อยํ สุญฺญโฎฺฐฯ

ตตฺถ กตโม อนตฺตโภฺฐ? อนิสฺสริยโภฺฐ อนตฺตโภฺฐ, อวสวตฺตนโภฺฐ, อกามการิโภฺฐ ปริวิทโภฺฐ, อยํ อนตฺตโภฺฐติฯ

สุตฺตตฺถสมฺจฺจโย นาม สํวตฺติสนฺติกา เปฏกภูมิ สมตฺตาฯ

๗. หารสมฺปาตภูมิ

๗๒. ฌานํ วิราโคฯ จตฺตาริ ฌานานิ วิตฺถาเรน กาตพฺพานิฯ ตานิ ทุวิธานิ; โพชฺฌงฺควิปฺปยุตฺตานิ จ โพชฺฌงฺคสมฺปยุตฺตานิ จฯ ตตฺถ โพชฺฌงฺควิปฺปยุตฺตานิ พาหิรกานิ, โพชฺฌงฺคสมฺปยุตฺตานิ อริยปุคฺคลานิฯ ตตฺถ เยน ฉ ปุคฺคลมูลานิ เตสํ นิกฺขิเปตฺวา ราคจริโต, โทสจริโต, โมหจริโต, ราคโทสจริโต, ราคโมหจริโต, โทสโมหจริโต, สมภาคจริโต, อิติ อิเมสํ ปุคฺคลานํ ฌานํ สมาปชฺชิตานํ ปญฺจ นีวรณานิ ปฏิปกฺโข เตสํ ปฏิฆาตาย ยถา อสมโตฺถ ตีณิ อกุสลมูลานิ นิคฺคณฺหาติฯ โลเภน อกุสลมูเลน อภิชฺฌา จ อุทฺธจฺจญฺจ อุปฺปิลวตํ อโลเภน กุสลมูเลน นิคฺคณฺหาติ, กุกฺกุจฺจญฺจ วิจิกิจฺฉา จ โมหปกฺโข, ตํ อโมเหน นิคฺคณฺหาติฯ โทโส จ ถินมิทฺธญฺจ โทสปกฺโข, ตํ อโทเสน นิคฺคณฺหาติฯ

ตตฺถ อโลภสฺส ปาริปูริยา เนกฺขมฺมวิตกฺกํ วิตเกฺกติฯ ตตฺถ อโทสสฺส ปาริปูริยา อพฺยาปาทวิตกฺกํ วิตเกฺกติฯ ตตฺถ อโมหสฺส ปาริปูริยา อวิหิํสาวิตกฺกํ วิตเกฺกติฯ ตตฺถ อโลภสฺส ปาริปูริยา วิวิโตฺต โหติ กาเมหิฯ ตตฺถ อโทสสฺส ปาริปูริยา อโมหสฺส ปาริปูริยา จ วิวิโตฺต โหติ ปาปเกหิ อกุสเลหิ ธเมฺมหิ, สวิตกฺกํ สวิจารํ วิเวกชํ ปีติสุขํ ปฐมํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรติฯ

วิตกฺกาติ ตโย วิตกฺกา – เนกฺขมฺมวิตโกฺก อพฺยาปาทวิตโกฺก อวิหิํสาวิตโกฺกฯ ตตฺถ ปฐมาภินิปาโต วิตโกฺก, ปฏิลทฺธสฺส วิจรณํ วิจาโรฯ ยถา ปุริโส ทูรโต ปุริสํ ปสฺสติ อาคจฺฉนฺตํ, น จ ตาว ชานาติ เอโส อิตฺถีติ วา ปุริโสติ วา ยทา ตุ ปฏิลภติ อิตฺถีติ วา ปุริโสติ วา เอวํ วโณฺณติ วา เอวํ สณฺฐาโนติ วา อิเม วิตกฺกยโนฺต อุตฺตริ อุปปริกฺขนฺติ กิํ นุ โข อยํ สีลวา อุทาหุ ทุสฺสีโล อโฑฺฒ วา ทุคฺคโตติ วาฯ เอวํ วิจาโร วิตเกฺก อเปฺปติ, วิจาโร จริยติ จ อนุวตฺตติ จฯ ยถา ปกฺขี ปุพฺพํ อายูหติ ปจฺฉา นายูหติ ยถา อายูหนา เอวํ วิตโกฺก, ยถา ปกฺขานํ ปสารณํ เอวํ วิจาโร อนุปาลติ วิตเกฺกติ วิจรติ วิจาเรติฯ วิตกฺกยติ วิตเกฺกติ, อนุวิจรติ วิจาเรติฯ กามสญฺญาย ปฏิปโกฺข วิตโกฺก, พฺยาปาทสญฺญาย วิหิํสสญฺญาย จ ปฏิปโกฺข วิจาโรฯ วิตกฺกานํ กมฺมํ อกุสลสฺส อมนสิกาโร, วิจารานํ กมฺมํ เชฏฺฐานํ สํวารณาฯ ยถา ปลิโก ตุณฺหิโก สชฺฌายํ กโรติ เอวํ วิตโกฺก, ยถา ตํเยว อนุปสฺสติ เอวํ วิจาโรฯ ยถา อปริญฺญา เอวํ วิตโกฺกฯ ยถา ปริญฺญา เอวํ วิจาโรฯ นิรุตฺติปฏิสมฺภิทายญฺจ ปฏิภานปฏิสมฺภิทายญฺจ วิตโกฺก, ธมฺมปฏิสมฺภิทายญฺจ อตฺถปฏิสมฺภิทายญฺจ วิจาโรฯ กลฺลิตา โกสลฺลตฺตํ จิตฺตสฺส วิตโกฺก, อภินีหารโกสลฺลํ จิตฺตสฺส วิจาโร ฯ อิทํ กุสลํ อิทํ อกุสลํ อิทํ ภาเวตพฺพํ อิทํ ปหาตพฺพํ อิทํ สจฺฉิกาตพฺพนฺติ วิตโกฺก, ยถา ปหานญฺจ ภาวนา จ สจฺฉิกิริยา จ เอวํ วิจาโรฯ อิเมสุ วิตกฺกวิจาเรสุ ฐิตสฺส ทุวิธํ ทุกฺขํ น อุปฺปชฺชติ กายิกญฺจ เจตสิกญฺจ; ทุวิธํ สุขํ อุปฺปชฺชติ กายิกญฺจ เจตสิกญฺจฯ อิติ วิตกฺกชนิตํ เจตสิกํ สุขํ ปีติ กายิกํ สุขํ กายิโกเยวฯ ยา ตตฺถ จิตฺตสฺส เอกคฺคตา, อยํ สมาธิฯ อิติ ปฐมํ ฌานํ ปญฺจงฺควิปฺปหีนํ ปญฺจงฺคสมนฺนาคตํฯ

เตสํเยว วิตกฺกวิจารานํ อภิกฺขณํ อาเสวนาย ตสฺส ตโปฺปณมานสํ โหติฯ ตสฺส วิตกฺกวิจารา โอฬาริกา ขายนฺติฯ ยญฺจ ปีติสุขญฺจ เนกฺขมฺมญฺจ โอฬาริกํ ภวติฯ อปิ จ สมาธิชา ปีติรติ จ ชายติฯ ตสฺส วิจารารมฺมณํฯ เตสํ วูปสมา อชฺฌตฺตํ เจโต สมฺปสีทติฯ เย วิตกฺกวิจารา เทฺว ธมฺมานุสฺสริตพฺพาฯ ปจฺจุปฺปนฺนา ทรณิตพฺพํฯ เตสํ วูปสมา เอโกทิภาวํ จิเตฺตกคฺคตํ โหติฯ ตสฺส เอโกทิภาเวน ปีติ ปาริปูริํ คจฺฉติฯ ยา ปีติ, ตํ โสมนสฺสินฺทฺริยํ, ยํ สุขํ, ตํ สุขินฺทฺริยํฯ ยา จิเตฺตกคฺคตา, อยํ สมาธิฯ ตํ ทุติยํ ฌานํ จตุรงฺคสมนฺนาคตํฯ โส ปีติยา วิราคา ยาติ โอชหิ ชลฺลสหคตํฯ

๗๓. ตตฺถ โสมนสฺสจิตฺตมุปาทานนฺติ จ โส ตํ วิจินนฺโต อุเปกฺขเมว มนสิกโรติฯ โส ปีติยา วิราคา อุเปกฺขโก วิหรติฯ ยถา จ ปีติยา สุขมานิตํ, ตํ กาเยน ปฏิสํเวเทติ สมฺปชาโน วิหรติฯ เยน สติสมฺปชญฺญูน อุเปกฺขาปาริปูรึ คจฺฉติฯ อิทํ ตติยํ ฌานํ จตุรงฺคสมนฺนาคตํฯ

ตถา กายิกสฺส สุขสฺส ปหานาย ปฐเม ฌาเน โสมนสฺสินฺทฺริยํ นิรุชฺฌติฯ ทุติเย ฌาเน ทุกฺขินฺทฺริยํ นิรุชฺฌติฯ โส สุขสฺส จ ปหานา ทุกฺขสฺส จ ปหานา ปุเพฺพว โสมนสฺสโทมนสฺสานํ อตฺถงฺคมา อทุกฺขมสุขํ อุเปกฺขาสติปาริสุทฺธึ จตุตฺถํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ ฯ ตตฺถ จ ตูหิ อินฺทฺริเยหิ อุเปกฺขา ปสาทา โหติ, ทุกฺขินฺทฺริเยน โทมนสฺสินฺทฺริเยน สุขินฺทฺริเยน โสมนสฺสินฺทฺริเยน จฯ เตสํ นิโรธา อุเปกฺขาสมฺปชญฺญํ โหติ, ตตฺถ สุขินฺทฺริเยน โสมนสฺสินฺทฺริเยน จ อสติ โหติ, เตสํ นิโรธา สติมา โหติ, ทุกฺขินฺทฺริเยน โทมนสฺสินฺทฺริเยน จ อสมฺปชญฺญํ, เตสํ นิโรธา สมฺปชญฺญํ โหติ, อิติ อุเปกฺขาย จ สญฺญา, สโต สมฺปชาโน จิเตฺตกคฺคตา จ อิทํ วุจฺจเต จ จตุตฺถํ ฌานํฯ

ตตฺถ โย ราคจริโต ปุคฺคโล ตสฺส สุขินฺทฺริยญฺจ โสมนสฺสินฺทฺริยญฺจ; โย โทสจริโต ปุคฺคโล ตสฺส ทุกฺขินฺทฺริยญฺจ โทมนสฺสินฺทฺริยญฺจ; โย โมหจริโต ปุคฺคโล ตสฺส อสติ จ อสมฺปชญฺญญฺจฯ

ตตฺถ ราคจริตสฺส ปุคฺคลสฺส ตติเย ฌาเน จตุเตฺถ จ อนุนโย นิรุชฺฌติ, โทสจริตสฺส ปฐเม ฌาเน ทุติเย จ ปฏิฆํ นิรุชฺฌติ, โมหจริตสฺส ปุคฺคลสฺส ปฐเม ฌาเน ทุติเย จ อสมฺปชญฺญํ นิรุชฺฌติฯ ตติเย ฌาเน จตุเตฺถ จ อสติ นิรุชฺฌติ, เอวเมว เตสํ ติณฺณํ ปุคฺคลานํ จตฺตาริ ฌานานิ โวทานํ คมิสฺสนฺติฯ

ตตฺถ ราคโทสจริตสฺส ปุคฺคลสฺส อสมฺปชญฺญญฺจ อนุนโย จ ปฏิฆญฺจ, เตน หานภาคิยํ [ปหานภาคิยํ (ปี. ก.)] ฌานํ โหติฯ ตตฺถ ราคโมหจริตสฺส ปุคฺคลสฺส อนุนยตฺตํ จ อาทีนวํ ทสฺสิตา, ตํ ตสฺส หานภาคิยํ ฌานํ โหติฯ ตตฺถ โทสโมหจริตสฺส ปุคฺคลสฺส ปฏิโฆ จ อสติ จ อสมฺปชญฺญญฺจ อาทีนวํ ทสฺสิตา เตน ตสฺส หานภาคิยํ ฌานํ โหติฯ

ตตฺถ ราคโทสโมหสมภาคจริตสฺส ปุคฺคลสฺส วิเสสภาคิยํ ฌานํ โหติ, อิมานิ จตฺตาริ ฌานานิ สตฺตสุ ปุคฺคเลสุ นิทฺทิสิตพฺพานิฯ จตูสุ จ สมาธีสุ ฉนฺทสมาธินา ปฐมํ ฌานํ, วีริยสมาธินา ทุติยํ ฌานํ, จิตฺตสมาธินา ตติยํ ฌานํ, วีมํสาสมาธินา จตุตฺถํ ฌานํฯ อปฺปณิหิเตน ปฐมํ ฌานํ, สุญฺญตาย ทุติยํ ฌานํ, อนิมิเตฺตน ตติยํ ฌานํ, อานาปานสฺสติยา จตุตฺถํ ฌานํฯ กามวิตกฺกพฺยาปาทานญฺจ ตํ ตํ วูปสเมน ปฐมํ ฌานํ โหติ, วิตกฺกวิจารานํ วูปสเมน ทุติยํ ฌานํ, สุขินฺทฺริยโสมนสฺสินฺทฺริยานํ วูปสเมน ตติยํ ฌานํ, กายสงฺขารานํ วูปสเมน จตุตฺถํ ฌานญฺจฯ จาคาธิฏฺฐาเนน ปฐมํ ฌานํ, สจฺจาธิฏฺฐาเนน ทุติยํ ฌานํ, ปญฺญาธิฏฺฐาเนน ตติยํ ฌานํ, อุปสมาธิฏฺฐาเนน จตุตฺถํ ฌานํฯ อิมานิ จตฺตาริ ฌานานิ สเงฺขปนิเทฺทเสน นิทฺทิฏฺฐานิ, ตตฺถ สมาธินฺทฺริยํ ปาริปูรึ คจฺฉติฯ อนฺวตฺตนกานิ จตฺตาริ, ตตฺถ โย ปฐมํ ฌานํ นิสฺสาย อาสวกฺขยํ ปาปุณาติ, โส สุขาย ปฏิปทาย ทนฺธาภิญฺญาย โทมนสฺสินฺทฺริยปฏิปเกฺขนฯ โย ทุติยํ ฌานํ นิสฺสาย อาสวานํ ขยํ ปาปุณาติ, โส สุขาย ปฏิปทาย ขิปฺปาภิญฺญาย ทุกฺขินฺทฺริยปฏิปเกฺขนฯ โย ตติยํ ฌานํ นิสฺสาย อาสวานํ ขยํ ปาปุณาติ, โส สุขาย ปฏิปทาย ทนฺธาภิญฺญาย โสมนสฺสินฺทฺริยปฏิปเกฺขนฯ โย จตุตฺถํ ฌานํ นิสฺสาย อาสวานํ ขยํ ปาปุณาติ, โส สุขาย ปฏิปทาย ขิปฺปาภิญฺญาย สุขินฺทฺริยปฏิปเกฺขน คโตฯ

ปกิณฺณกนิเทฺทโสฯ

๗๔. ยานิ จตฺตาริ ฌานานิ, เตสํ ฌานานํ อิมานิ องฺคานิ, เตสํ องฺคานํ สมูโห [สโมฺมโห (ปี. ก.)] อสฺส องฺคา, อยํ ฌานภูมิ โก วิเสโสติ อสฺส วิเสโสฯ อิเม สมฺภารา เตหิ อยํ สมุทาคโม, ตสฺส สมุทาคมสฺส อยํ อุปนิสา, ตาย อุปนิสาย อยํ ภาวนาฯ ตสฺสา ภาวนาย อยํ อาทีนโวฯ เตน อยํ ปริหานิฯ กสฺส ปริหานีติ ตทุปคชฺฌายิโน [ตทุปกชฺฌายิโน (ปี. ก.)]ฯ ตํ ยถา ภณิตํ ปจฺจเวกฺขโนฺต อยํ วิเสโสฯ เตน วิเสเสน อยํ อสฺสาโท, โส กสฺส อสฺสาโท อฌานิยา ฌายิโน, ตสฺสา อฌานิยา ฌายิโน, อิทํ กลฺลิตา โกสเลฺล ฐิตชฺฌานํ อโนมทฺทิยตํ คจฺฉติ ฌานพลํ, ฌานพเล ฐิตสฺส อยํ ปารมิปฺปตฺตสฺส อิมานิ ฌานงฺคานิ อนาวิลสงฺกโปฺป ปฐเม ฌาเน ฌานงฺคานิ ภาวีฯ โส ปีติ ตทนุสาริตฺตาว ปฐเม ฌาเน ฌานงฺคํ ตสฺสงฺคุโน จ ธมฺมา ตทภิสนฺนิตาย จฯ ปีติ ทุติเย ฌาเน ฌานงฺคธมฺมตา โข ปน ตถา ปวตฺตสฺส สหคตํ ฌานงฺคธมฺมํ สสุขตาย อชฺฌตฺตํ สมฺปสาโท ทุติเย ฌาเน ฌานงฺคํ มโนสมฺปสาทนตาย ตทภิสนฺนิตาย จฯ ปีติ ทุติเย ฌาเน ฌานงฺคํ อชฺฌตฺตํ สมฺปสาทนํ สมาธิตา [สมาธิกา (ปี.)] ปีติ ทุติเย ฌาเน ฌานงฺคํ, เจตโส เอโกทิภาโว ทุติเย ฌาเน ฌานงฺคํ, อุเปกฺขา ผสฺสตา ตติเย ฌาเน ฌานงฺคํ, สุขํ ตสฺส องฺคนฺติ จฯ เจตโส เอโกทิภาโว จตุเตฺถ ฌาเน ฌานงฺคํ, อุเปกฺขา อทุกฺขมสุขา จตุเตฺถ ฌาเน ฌานงฺคํ, อภินิสาภูมิ อุเปกฺขาสติปาริสุทฺธิ จตุเตฺถ ฌาเน ฌานงฺคํฯ สติปาริสุทฺธิ จ อเนกชฺฌาภูมีสุ ฌานงฺคสมายุตฺตา ปีติ เจตโส เอโกทิภาโว จตุเตฺถ ฌาเน ฌานงฺคํฯ

ตตฺถ กตมา ฌานภูมิ? สวิตเกฺก สวิจาเร วิเวกา อนุคตา ปฐเม ฌาเน ฌานภูมิฯ อวิตเกฺก อวิจาเร อชฺฌตฺตํ สมฺปสาทนํ ชนิตํ ปีติมนุคตา ทุติเย ฌาเน ฌานภูมิฯ สุขสาตสโมหิตา สปฺปีติกา ตติเย ฌาเน ฌานภูมิฯ ตสฺส สุขทุกฺขสหคตา อภินีหารสหคตา จตุเตฺถ ฌาเน ฌานภูมิฯ อปฺปมาณสหคตา สตฺตารมฺมณา ปฐเม ฌาเน ฌานภูมิฯ อภิภูมิอายตนสหคตา รูปสญฺญีสุ ทุติเย ฌาเน ฌานภูมิฯ วิโมกฺขสหคตานํ วิโมเกฺขสุ ตติเย ฌาเน ฌานภูมิฯ อนุปสฺสนาสหคตา กายสงฺขารา สมฺมา จตุตฺถสฺส ฌานสฺส ภูมิฯ

๗๕. ตตฺถ กตเม ฌานวิเสสา? วิวิเจฺจว กาเมหิ วิวิจฺจ ปาปเกหิ อกุสเลหิ ธเมฺมหิ จิตฺตเจตสิกสหคตา กามธาตุสมติกฺกมนตาปิ, อยํ ฌานวิเสโสฯ อวิตกฺกา เจว อวิจารา จ สปฺปีติกาย สติสหคตาย ปีติสหคตา สญฺญามนสิการา สมุทาจรนฺติฯ อยํ ฌานวิเสโสฯ อวิตกฺกาย ภูมิยา อวิจาเรเยว สติ อนุคตา อุเปกฺขาสหคตา มนสิการา สมุทาจรนฺติฯ ตทนุธมฺมตาย จ สติ สณฺฒหติ [สนฺทหติ (ปี.)]ฯ ตญฺจ ภูมึ อุปสมฺปชฺช วิหรติ, อยํ ฌานวิเสโสฯ สติปาริสุทฺธิสหคตา สญฺญามนสิการา สมุทาจรนฺติ, ตญฺจ ภูมึ อุปสมฺปชฺช วิหรติ, อยํ ฌานวิเสโสฯ วิญฺญาณญฺจายตนสหคตาย ภูมิยํ อากิญฺจญฺญายตนสหคตา สญฺญามนสิการา สมุทาจรนฺติ, ตญฺจ ภูมึ อุปสมฺปชฺช วิหรติ, อยํ ฌานวิเสโสฯ

ฌานสมฺภารา เนกฺขมฺมวิตโกฺก สมฺภาโร กามวิตกฺกวิโนทนาธิปฺปายตาฯ อพฺยาปาทวิตโกฺก สมฺภาโร พฺยาปาทวิตกฺกปฏิวิโนทนาธิปฺปายตาฯ อวิหึสาวิตโกฺก สมฺภาโร วิหึสาวิตกฺกปฏิวิโนทนาธิปฺปายตาฯ อินฺทฺริเยสุ คุตฺตทฺวารตา อปฺปิจฺฉตา สมฺภาโร ปริสุทฺธาชีโว จตุนฺนํ สมาปตฺตีนํ สมฺภาโร อกมฺมสฺส วิหาริตาฯ มคฺคสมฺภาโร สมาปตฺติปชฺชนตาฯ ผลสมฺภาโร ฌานนิพฺพตฺติตาย ฌานสมุทาคโมฯ กุสลเหตุ ยํ ฌานํ สมุทยํ คจฺฉนฺติ โก จ [โกจิ (ก.)] น กุโตจิ เนกฺขมฺมปฺปตฺตา สมุทาคจฺฉนฺติฯ อาลมฺพนิโรธสมาธิ สโนฺต สมุทาคจฺฉนฺติฯ อวีติกฺกนฺตา สมุทาคจฺฉนฺติฯ สุขินฺทฺริยํ โสมนสฺสินฺทฺริยํ ปหานาย เต จ อพฺยาปชฺชตาย สมุทาคจฺฉนฺติฯ ตํ ปน สนฺธาย สมุทาคจฺฉนฺติฯ อปริทาหนาย สมุทาคจฺฉนฺติฯ อยํ ญาณสมุทาคโมฯ

๗๖. ตตฺถ กตมา อุปนิสา? กลฺยาณมิตฺตตา ฌานสฺส อุปนิสาฯ กลฺยาณสมฺปวงฺกตา ฌานสฺส อุปนิสาฯ อินฺทฺริเยสุ คุตฺตทฺวารตา ฌานสฺส อุปนิสาฯ อสนฺตุฏฺฐิตา กุสเลสุ ธมฺเมสุ ฌานสฺส อุปนิสาฯ สทฺธมฺมสฺสวนํ ฌานสฺส อุปนิสาฯ สํเวชนิเย ฐาเน สํวิคฺคสฺส โยนิโส ปธานํฯ อยํ ฌาโนปนิสาฯ

ตตฺถ กตมา ภาวนา? เมตฺตาเสวนา อพฺยาปาทวิตกฺกภาวนาฯ กรุณาเสวนา อวิหึสาวิตกฺกภาวนาฯ มุทิตาภาวนา ปีติสุขสมฺปชญฺญา การิตาฯ อุเปกฺขาภาวนา ปสฺสวตา อุเปกฺขาภาวนา อปสฺสวตา อุเปกฺขา จ อชฺฌุเปกฺขา จ, อสุภสญฺญาภาวนา ทุกฺขาปฏิปทา ทนฺธาภิญฺญา ภวสนฺธาภิญฺญา ภวสนฺธานํ, สา ฉพฺพิธา ภาวนา ภาวิตา พหุลีกตา อนุฏฺฐิตา วตฺถุกตา ยานีกตา ปริจิตา สุสมารทฺธาฯ อยํ ภาวนาฯ

เอวํ ภาวยนฺตสฺส อยํ อาทีนโวฯ ปฐเม ฌาเน สงฺขารสมนฺนาคโต เอโส ธมฺโม อสฺสุโต สาสโวฯ สเจ เอส ธมฺโม อยํ สีโล อาสนฺนปฏิปกฺโข จ เอส ธมฺโม กาโม ปติจาโร ปติวิจาโร สมาปตฺตีนํ จ สโฟฺพฟาริโก เอส ธมฺโม วิตกฺกวิจาโร จฯ ตตฺถ จิตฺตํ โขเภนฺติ, กาโย เจตฺถ กิลมติ, กายมฺหิ เจตฺถ กิลเนฺต จิตฺตํ วิหญฺญติฯ อนภินีหารกฺขโมว อภิญฺญานํ อิเม อาทีนวา ปฐเม ฌาเนฯ

ทุติเย ฌาเน อิเม อาทีนวา ปีติผรณสหคโต จ เอโส ธมฺโม, น สมุทาจารเสฺสติ จิตฺตํฯ อโสธยํ อุปคโม เจส ธมฺโม อุปคมิปริสฺสโย [อุปคมิปริจโย (ปี.)] โทมนสฺสปจฺจตฺถิโก เจส ธมฺโมฯ ตตฺถ ตตฺถ ยุตฺตีนํ ปีติ ปรชฺชโต เจส ธมฺโม ทุกฺกรํ โหติ, อวตฺตสนฺตาสภูมิปริวชฺชยโนฺต จตูสุ ทุกฺขตาสุ เอส ธมฺโม อนุวิทฺธาปนสทฺธาย [อนุวิทฺธา ปสฺสติยา (ปี.)] ทุกฺขตาย จ น ปลิโพธทุกฺขตาย จ อภิญฺญาทุกฺขตาย จ โรคทุกฺขตาย จ, อิเม อาทีนวา ทุติเย ฌาเนฯ

ตตฺถ กตเม อาทีนวา ตติเย ฌาเน? อุเปกฺขาสุขสหคตาย ตตฺถ สาตาวีนํ ปญฺจนฺนํ อุเปกฺขาสุขํ ปริวตฺติโต เอส ธมฺโม เตน นิจฺจสญฺญิตานญฺจ ยํ โหติฯ ทุโกฺขปนิยํ สุขํ จิตฺตสฺส สโงฺขภตํ อุปาทาย สุขทุกฺขาย คโต สวติฯ สุขทุกฺขานุกตญฺจ อุปาทาย อนภิหารกฺขมํ จิตฺตํ โหติฯ อภิญฺญาย สจฺฉิกิริยาสุ สเพฺพปิ เจเต ธมฺมา ตีสุ ฌานสมาปตฺตีสุ จตูหิ จ ทุกฺขตาหิ อนุวิทฺธานํ สา ภยา ทุกฺขตาย ปลิโพธทุกฺขตาย จ อภิญฺญาย ทุกฺขตาย จ อิเม อาทีนวา ตติเย ฌาเนฯ

ตตฺถ กตเม อาทีนวา จตุเตฺถ ฌาเน? อากิญฺจญฺญาสมาปตฺติกา เต ธมฺมานุสมาปตฺติกา เอติสฺสา จ ภูมิยํ สาตานํ พาลปุถุชฺชนานํ อเนกวิธานิ ทิฏฺฐิคตานิ อุปฺปชฺชนฺติฯ โอฬาริกา สุขุเมหิ จ รูปสญฺญาหิ อนุวิธานิ เอตานิ ฌานานิ สทา อนุทยเมตฺตาฌานกลานุทนุกลาย สาธารณา, ทุกฺกรา จ สเพฺพ จตฺตาโร มหาสมฺภารา สมุทาคตานิ จ เอตานิ ฌานานิ อญฺญมญฺญํ นิสฺสาย สมุทาคจฺฉนฺติฯ เอตฺถ สมุทาคตา จ เอเต ธมฺมา น สมตฺตา โหนฺติฯ อสมุคฺคหิตนิมิตฺตา จ เอเต ธมฺมา ปริหายนฺติฯ นิรุชฺฌนฺติ จ เอเต ธมฺมา น อุปาทิยนฺติ นิรุชฺฌงฺคานิ จ, เอเตสํ ธมฺมานํ ฌานานิ นิมิตฺตานิ น ฌานนิมิตฺตสญฺญา โวกิรติฯ อปฺปฏิลทฺธปุพฺพา จ ฌายีวเสน จ ภวติ [ฌายี จ วเสน จ ภวติ (ปี. ก.)]ฯ อิเมหิ อาทีนเวหิ อยํ ฌานปริหานิฯ

๗๗. นิโรธสมาปตฺติยา อปฏิสงฺขาย อวเสสสญฺญิโน อากิญฺจญฺญายตนสหคตา สญฺญามนสิการา สมุทาจรนฺติ, โส นิโรธสมาปตฺติโต ปริหายติฯ อาเนญฺชสญฺญิโน อสญฺญายตนํ สมาปนฺนสฺส อากิญฺจญฺญายตนสหคตา มนสิการา สมุทาจรนฺติ, ตญฺจ ภูมึ น ปชานาติ, โส ตโต ปริหายติฯ อากิญฺจญฺญายตนํ สมาปนฺนสฺส วิญฺญาณญฺจายตนสญฺญา

มนสิการา สมุทาจรนฺติ, ตญฺจ ภูมึ น ปชานาติ, โส ตโต ปริหายติฯ วิญฺญาณญฺจายตนํ สมาปนฺนสฺส รูปสญฺญาสหคตาฯ วิตฺถาเรน…เป…. ยาว ปฐเม ฌาเน กามสญฺญาสหคตา กาตพฺพาฯ สกสฺส [สา ตสฺส (ปี. ก.)] ปริหายติ, กลงฺกชฺฌาเน กลงฺกํ ฌายติ, ปริสมนฺตโต ฌายติ, ภินฺทนฺโต ฌายติ, น สชฺฌายติ, อายูหนฺโต ฌายติ, กิญฺจิ จ นิปริจิโต ฌายติฯ อติวิธาวนฺโต ฌายติ, อติมญฺญนฺโต ฌายติ, กายสงฺขาเร อปฺปฏิสมฺภาเร ฌายติ, ปริยุฏฺฐานสฺส นิสฺสรณํ อชานนฺโต ฌายติ, นีวรณาภิภูโต ฌายติ, อสฺสาปตฺติมนสิกโรนฺโต ฌานสฺส อสฺสาโท กามราคปริยุฏฺฐานํ ปหานํ ฌานสฺส อสฺสาโท กามราคเหตูนํ ธมฺมานํ อุทยนฺติ, นิรุชฺฌงฺคานิ เอเตสํ ธมฺมานํ ฌานานิ อุปริมา สุขุเปกฺขา กามกมฺมกิเลสานํ ปหานํ อสฺสาโท, เอวํ โข ปุน ฌานสฺส อสฺสาโท มหาสํวาสมปฺปีฬิเต โลกสํนิวาเส อสโมฺพโธกาสา วิคเมสฺสมิทํ ฌานปฺปหานาฯ อยํ ปลิโรธมฺปลิโรธโลกสนฺนิวาเส เอสนิธมิทํ ฌานํ อนมตคฺคสํสารสมาปนฺนานํ สตฺตานํ สํสารปฺปหานนา อานิสํโส, ยมิทํ ฌานสฺส อสฺสาโท กายสฺส อฌานิยฌายิโน ภวติฯ อฌานิยฌานิยฌายีหิ อปรามสนฺโต อฌานิยฌายิตํ ฌายติ, ยานิ กลงฺกชฺฌายิโน ปทานิ, ตานิ อนุธิตานิ ปฏิปเกฺขฯ

๗๘. ตตฺถ กตมํ ฌานโกสลฺลํ? สมาปตฺติโกสลฺลํ ฌานโกสลฺลํ, ฌานวิเสสโกสลฺลํ ฌานโกสลฺลํ, ฌานนฺตริกโกสลฺลํ ฌานโกสลฺลํ, สมาปตฺติวุฏฺฐานโกสลฺลํ ฌานโกสลฺลํ, ฌาเน สภาวโกสลฺลํ ฌานโกสลฺลํ, ฌาเน อาทีนวโกสลฺลํ ฌานโกสลฺลํ, ฌาเน นิสฺสรณโกสลฺลํ ฌานโกสลฺลํ, ฌานผเลน อุปาทาย โกสลฺลํ, ฌานผเลน ปฏิสงฺขานผเล อปริหานธมฺมตา นิพฺพตฺติฌาเน จ กีฬิตาปิ วิเสสภาคิยํ ฌานํ ปฏิลพฺภติฯ อิทํ ปนสฺสาติ ภวหาริตา จ อารมฺมณานิมิตฺตคฺคาโห อนภินีหารพลํ, จิเตฺตกคฺคตา นิมิตฺตาสุ คติสหิตา สมถพเลน อสํสีทนญฺจ ฌาเน มคฺคผลํ สมถํ ปวเตฺต สมาธิโน อุเปกฺขาปลิปฺพฺพาปรนิมิตฺตาสโย ปคฺคาหิโน [มคฺคาหิโน (ปี.)] สติพลํ ตํ ปวตฺติตานญฺจ วิปสฺสนานํ สมญฺญาพเลฯ

ตตฺถ กตมา ฌานปารมิตา? สุปารมิตา เมตฺตา กาเมสุ สตฺตา กามสงฺคสตฺตาติ [อุทา. ๖๓ อุทาเน ปสฺสิตพฺพํ] ยมฺหิ สุเตฺต เทสนาย โวหาเรน เทฺว สจฺจานิ นิทฺทิฏฺฐานิ, ทุกฺขญฺจ สมุทโย จ, วิจเยน หาเรน เย สํโยชนีเยสุ ธเมฺมสุ วชฺชํ น ปสฺสนฺติ, เต โอฆํ ตริสฺสนฺตีติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติฯ น ตริสฺสนฺตีติ อตฺถิ เอสา ยุตฺติ จ วิจโย จ อิทํ นุ กิสฺส ปทฏฺฐานํ, กาเมสุ สตฺตาติ ปญฺจ กามคุณา, ตํ กามตณฺหาย ปทฏฺฐานํฯ สํโยชเน วชฺชมปสฺสมานาติ อวิชฺชาย ปทฏฺฐานํ, น หิ ชาตุ สํโยชนสงฺคสตฺตา โอฆํ ตเรยฺยุํ วิปุลํ มหนฺตนฺติ อุปาทานสฺส ปทฏฺฐานํฯ กาเมสุ สตฺตาติ กามา ทฺวิธา – วตฺถุกามา จ กิเลสกามา จ, ตตฺถ กิเลสกามา กามตณฺหา กามตณฺหาย ยุตฺตา ภวนฺติ รูปตณฺหา ภวตณฺหา ลกฺขเณน หาเรน, สํโยชเน วชฺชมปสฺสมานาติ สํโยชนสฺสฯ โย ตตฺถ ฉนฺทราโค ตสฺส กึ ปทฏฺฐานํ? สุขา เวทนา เทฺว จ อินฺทฺริยานิ – สุขินฺทฺริยญฺจ โสมนสฺสินฺทฺริยญฺจฯ อิติ สุขาย เวทนาย คหิตาย ตโยปิ เวทนา คหิตา โหนฺติฯ เวทนากฺขเนฺธ คหิเต สเพฺพ ปญฺจกฺขนฺธา คหิตา โหนฺติฯ รูปสทฺทคนฺธรสโผฏฺฐพฺพา คหิตา, วตฺถุกาเมสุ คหิเตสุ สพฺพานิ ฉ พาหิรานิ อายตนานิ คหิตานิ โหนฺติฯ อชฺฌตฺติกพาหิเรสุ อายตเนสุ โย สโต, อยํ วุจฺจเต ลกฺขโณ หาโร, ตตฺถ โย โอฬาริกมฺหิ กิเลเส อชฺฌาวสิโต สพฺพกิเลเสสุ โย น ตโต สุขุมตเรสุ น วีตราโค ภวติฯ ตตฺถ พาหิรสํโยชนํ มมนฺติ อชฺฌตฺตสํโยชนํ อหนฺติฯ ตตฺถ ภควโต โก อธิปฺปาโย? เย โอฆํ ตริตุกามา เต สํโยชนีเยสุ ธเมฺมสุ อาทีนวานุปสฺสิโน วิหริสฺสนฺตีติ อยเมตฺถ ภควโต อธิปฺปาโยฯ กาเมสุ สตฺตาติ เยสุ จ สตฺตา เยน จ สตฺตา เยสญฺจ สตฺตา อยํ จตุพฺพิโธ อากาโร สเพฺพสํ หารภาคิโยฯ

๗๙. ตตฺถ กตมานิ ตีณิ วิปลฺลาสานิ ปทฏฺฐานานิ จ? จิตฺตวิปลฺลาสสฺส ทิฏฺฐิวิปลฺลาสสฺส สญฺญาวิปลฺลาสสฺส ตโย วิปลฺลาสา ตีณิ อกุสลมูลานิ ปทฏฺฐานํฯ ตีณิ อกุสลมูลานิ หีนปฺปณีตการิยกมฺมสฺส ปทฏฺฐานํฯ จตุนฺนญฺจ อุปาทานานํ โทโส อกุสลมูลํ ทิสฺสติฯ หีนปฺปณีตการิยกมฺมสฺส ปทฏฺฐานํฯ ยถา มาตุยา วา ปิตุโน วา อญฺญตรสฺส วา ปุน อุฬารสฺส ภิกฺขุโน อภยํ เทติฯ ตตฺถ อโญฺญ มิจฺฉา ปฏิปชฺเชยฺย กาเยน วา วาจาย วาฯ ตตฺถ โส พฺยาปาทมุปาทาย เตสํ อุฬารานํ รกฺขาวรณคุตฺติยา อนุปาลยโนฺต โย อุฬารานํ อภยํ เทติฯ เตสํ อภเยทิเนฺน โย ตตฺถ มิจฺฉา ปฏิปชฺเชยฺยฯ ตตฺถ โส พฺยาปาทํ อุปาทายโนฺต โทสชํ กมฺมํ กโรติฯ โย ตตฺถ อสาธุ อินฺทฺริยา นีวรณํ ยํ เตสํ อภยํ ทกฺขิณโต สญฺญํ อิทํ ปณีตํ การณํ มยา ปุน ตตฺถ มิจฺฉาปฏิปตฺติ อยํ พฺยาปาโท หีนคมิวกมฺมํ โลโภ โมโห จ อิมานิ นีวรณานิ วจนานิ ตานิ จตฺตาริ อุปาทานานิ เตหิ จตูหิ อุปาทาเนหิ โย โส อุปาทาโน อิตฺถี วา ปุริโส วา เตสํ ปญฺจกฺขนฺธานํ เตเยว อุปาทาโน สมุทโย อิทํ ทุกฺขญฺจ สมุทโย จ โสเยว เทสนาหาโรฯ

ตตฺถ กาเมสุ เย น ปชฺชนฺติ, เต อาทีนวานุปสฺสนาย ปชฺชนฺติฯ อิติสฺสา กามธาตุยา นิกฺขมิตุกามตา, อยํ วุจฺจติ เนกฺขมฺมจฺฉโนฺทฯ โย ตตฺถ อนภิสงฺขารานํ กิญฺจิ วิโสเธติ ตสฺส ธาวรา วา, อยํ อพฺยาปาทจฺฉโนฺทฯ กิญฺจิ วิหิํสติ, อยํ วิหิํสาฉโนฺทฯ อิติ เนกฺขมฺมาภินีหตา ตโย ฉนฺทา – เนกฺขมฺมจฺฉโนฺท อพฺยาปาทจฺฉโนฺท อวิหิํสาฉโนฺทฯ ตตฺถ เนกฺขมฺมจฺฉโนฺท อโลโภ; อพฺยาปาทจฺฉโนฺท อโทโส; อวิหิํสาฉโนฺท อโมโหฯ อิมานิ ตีณิ กุสลมูลานิ อฏฺฐสุ สมฺปเตฺตสุ ปรหิตานิ, เตสํเยว จตุนฺนํ อุปาทานานํ นิโรธาย สํวตฺตนฺติฯ สเจ วา ปุน กมฺมํ กเรยฺย กณฺหํ วา สุกฺกํ วา ตสฺส วิปากหานาย สํวตฺตนฺติฯ อิทํ กมฺมํ อกณฺหํ อสุกฺกํ กมฺมกฺขยาย สํวตฺตติฯ ตตฺถ โย ติณฺณํ อกุสลมูลานํ นิโรโธ, อยํ นิโรโธฯ โสเยว มโคฺค ตตฺถ ปฏิปทานิ อิมานิ เทฺว สจฺจานิ อิมานิ จตฺตาริ สจฺจานิ อาวโฏฺฏ หาโรฯ

กาเมสุ สตฺตาติ เย เสกฺขา, เต เอเกเนวากาเรน สตฺตาฯ เย ปุถุชฺชนา, เต ทฺวีหากาเรหิ สตฺตา, ตสฺสายํ ปโญฺห วิภชฺชพฺยากรณีโย วตฺตโพฺพฯ กิญฺจาปิ โสตาปโนฺน ปฏิเสวนาย, โน จ โข อภินิเวเส สโตฺต โย หิ อปจยาย ปทหติ, น อุปจยายฯ เสโกฺข หิ กิเลสวเสน กาเม ปฏิเสวติฯ ปุถุชฺชโน ปน กิเลสสมุฏฺฐานาย กาเม ปฏิเสวติฯ ตตฺถ กาเมสุ สตฺตานํ จตุโอฆํ ตริสฺสตีติ วิภชฺชพฺยากรณีโย, อยํ วิภตฺติฯ

๘๐. ปริวตฺตโนติ กาเม เย เนว สชฺชนฺติ น จ สํโยชเนหิ สํยุตฺตา, เต โอฆํ ตริสฺสนฺติ วิปุลํ มหนฺตนฺติฯ อยํ สุตฺตสฺส ปฏิปโกฺขฯ

เววจนนฺติ โย กาเมสุ สโตฺต โย จ ตตฺถ กามานํ คุโณ, ตตฺถ วิโส สโตฺตฯ เยปิ กามานํ อาหารา ธมฺมา, ตตฺถ วิโส สโตฺตฯ ตตฺถิมํ กามานํ เววจนํ ปาโก รโช สลฺลํ คโณฺฑ อีติ อุปทฺทโวติฯ ยานิ วา ปน อญฺญานิ เววจนานิ ตตฺถ วิโส สโตฺตติ เววจนํฯ สโตฺต พโนฺธ มุจฺฉิโต คธิโต อโชฺฌสิโต กาเม อชฺฌาปนฺนา ปริมุโตฺต ตพฺพหุลวิหารีติฯ ยานิ วา ปน อญฺญานิ เววจนานิ, อยํ เววจโน นามฯ กามปฺปจารปญฺญตฺติยา กิเลสโคจรปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺตา จิตฺตนฺติ เววจนํฯ สโตฺต ตพฺพหุลวิหารีติ ยานิ วา ปน อญฺญานิฯ อิเม กามปฺปจารปญฺญตฺติยา กิเลสโคจร ปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺตา, พีชปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺตา, สงฺขารา สํโยชนปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺตา, อุปาทานํ เหตุปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺตํ, ปุคฺคโล ปุถุปญฺญตฺติยา ปญฺญโตฺตฯ

โอตรโณติ อิมาย ปฏิจฺจสมุปฺปาโท ทุกฺขญฺจ สมุทโย จฯ เย กิเลสา เย สงฺขารา สํโยชนานิ จ ปญฺจสุ ขเนฺธสุ สงฺขารกฺขโนฺธ ธมฺมายตเนสุ อกุสลา ธมฺมายตนานิ อินฺทฺริเยสุ สุขินฺทฺริยญฺจ, โสมนสฺสินฺทฺริยญฺจ, อยํ อินฺทฺริโยตรโณฯ

โสธโนติ เอตฺตโกฯ เอเสว อารโมฺภ นิทฺทิสิตโพฺพ สุตฺตโตฺถฯ

อธิฏฺฐาโนติ อิเม ธมฺมา อตฺถิ เอกตฺตตาย ปญฺญตฺตา อตฺถิ เวมตฺตตายฯ เย สญฺญา พาหิโร กาเม, เต เวมตฺตตาย ปญฺญตฺตาฯ ปญฺจสุ กามคุเณสุ สตฺตาติ ปริยุฏฺฐานวิปลฺลาสา เวมตฺตตาย ปญฺญตฺตา โอฆํ ตเรยฺยุํฯ วิปุลํ มหนฺตนฺติ อวิชฺชา เอกตฺตตาย ปญฺญตฺตาฯ

ปริกฺขาโรติ ตสฺส โก เหตุ โก ปจฺจโย? อารมฺมณปจฺจยตาย ปจฺจโยฯ อโยนิโส จ มนสิกาโร สนฺนิสฺสยสฺส ปจฺจยตาย ปจฺจโยฯ อวิชฺชา สมนนฺตรปจฺจยตาย ปจฺจโยฯ ราคานุสโย เหตุปจฺจยตาย ปจฺจโยฯ อยํ เหตุ, อยํ ปจฺจโยฯ

สมาโรปโน ปจฺจโยติ เย กาเมสุ สตฺตา สุคตา สุรูปาติ อยํ กามธาตุยา ฉนฺท ราโค เต อปุญฺญมยา สงฺขาราฯ เต กึ ปจฺจยา? อวิชฺชา ปจฺจยาฯ เต กิสฺส ปจฺจยา? วิญฺญาณสฺส ปจฺจยาฯ อิติ อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขาราฯ สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ ยาว ชรามรณํ เอวเมตสฺส เกวลสฺส มหโต ทุกฺขกฺขนฺธสฺส สมุทโย โหติ เอกํ สุตฺตํ คตํฯ ปญฺจนีวรณิกํ สุตฺตํ กาตพฺพํฯ

๘๑. ตตฺถ กตโม เทสนาหาโร นาม? ยา จ อภิชฺฌา โย จ พฺยาปาโท ยญฺจ อุทฺธจฺจํ, อยํ ตณฺหาฯ ยญฺจ ถินมิทฺธํ, ยญฺจ กุกฺกุจฺจํ ยา จ วิจิกิจฺฉา, อยํ ทิฏฺฐิฯ ยา ปน กายสฺส อกมฺมนิยตา กิญฺจาปิ ตํ มิทฺธํ โน ตุ สภาวกิเลสตาย กิเลโส, อิติ ยา จ จิตฺตสลฺลียนา ยา จ กายากมฺมนิยตา, อยํ ปโกฺขปกิเลโส น ตุ สภาวกิเลโสฯ ตตฺถ อตฺตสญฺญานุปจิตฺตํ กิลมโถ กุกฺกุจฺจานุปจิตฺตํ ถินํ ยา จิตฺตสฺส ลียนา, อิติ อิเม ปญฺจ นีวรณา จตฺตาริ นีวรณานิ สภาวกิเลสา ถินมิทฺธํ นีวรณปโกฺขปกิเลโสฯ ยถา จตฺตาโร อาสวา สภาวอาสวตาย อาสวา โน ตุ จิตฺตสาสวตาย อาสวาฯ สภาวตาย อาสวาฯ ปเกฺข อาสวตาย อาสวาฯ อถ ปนาห สุตฺตนฺตํ เยน เต สมฺปยุตฺตา วา วิปฺปยุตฺตา วา อาสวา, เตเยว เอเต วตฺตพฺพา สาสวา วา อนาสวา วาฯ

ตตฺถ กตโม วิจโยฯ อภิชฺฌา กามตณฺหา รูปตณฺหา ภวตณฺหาฯ ยํ วา ปน กิญฺจิ อโชฺฌสานคตํ สาสวา อภิชฺฌิตสฺส เมตฺตานุปสฺสิย โย อนตฺถํ จรติฯ ตตฺถ โย พฺยาปาทํ อุปฺปาเทติ, อจริ จริสฺสตีติฯ เอวํ นว อาฆาตวตฺถูนิ กตฺตพฺพานิ, ตเสฺสวํ พฺยาปาทานุปสฺสิสฺส กิเลโส โย ปริทาโห กายกิลมโถ อกมฺมนิยตา มิทฺธํฯ จิตฺตานุปสฺสิสฺส ปฏิฆาเตน ขิยนา, อิทํ ถินมิทฺธํฯ ตตฺถ อธิกรณอวูปสโม, อิทํ อุทฺธจฺจํฯ ยํ กึ กสถมีติ [กรถมีติ (ปี. ก.)] อิทํ กุกฺกุจฺจํฯ ยํ ยถา อิทํ สนฺตีรณํ, อยํ วิจิกิจฺฉาฯ ตตฺถ อวิชฺชา จ ตณฺหา จ อตฺถิ, อิทํ ปริยุฏฺฐานํฯ อาวรณํ นีวรณํ ฉทนํ อุปกฺกิเลโส จ อตฺถิ, อิทํ กามจฺฉนฺท กามราคปริยุฏฺฐานสฺส ปทฏฺฐานํฯ พฺยาปาโท พฺยาปาทปริยุฏฺฐานสฺส ปทฏฺฐานํฯ ถินมิทฺธํ ถินมิทฺธปริยุฏฺฐานสฺส ปทฏฺฐานํฯ อุทฺธจฺจกุกฺกุจฺจํ อวิชฺชาปริยุฏฺฐานสฺส ปทฏฺฐานํฯ วิจิกิจฺฉา วิจิกิจฺฉาปริยุฏฺฐานสฺส ปทฏฺฐานํฯ กามราคปริยุฏฺฐานํ อนุสยสํโยชนสฺส ปทฏฺฐานํฯ พฺยาปาทปริยุฏฺฐานํ ปฏิฆสํโยชนสฺส ปทฏฺฐานํฯ ถินมิทฺธปริยุฏฺฐานํ มานสํโยชนสฺส ปทฏฺฐานํฯ อวิชฺชาปริยุฏฺฐานญฺจ วิจิกิจฺฉาปริยุฏฺฐานญฺจ ทิฏฺฐิสํโยชนสฺส ปทฏฺฐานํฯ

ตตฺถ กตโม ลกฺขโณ หาโร? กามราคปริยุฏฺฐาเน วุเตฺต สพฺพานิ ปริยุฏฺฐานานิ วุตฺตานิ โหนฺตีติฯ สํโยชเนสุ วุเตฺตสุ สพฺพสํโยชนานิ วุตฺตานิ โหนฺติฯ อยํ ลกฺขโณ หาโรฯ

๘๒. ตตฺถ กตโม จตุพฺยูโห หาโร? เย อิเม ปญฺจ นีวรณา ฌานปฏิปโกฺข โส ทุกฺขสมุทโยฯ ยํ ผลํ, อิทํ ทุกฺขํฯ ตตฺถ กามจฺฉนฺทสฺส เนกฺขมฺมวิตโกฺก ปฏิปโกฺข; พฺยาปาทสฺส อพฺยาปาทวิตโกฺก ปฏิปโกฺข; ติณฺณํ นีวรณานํ อวิหึสาวิตโกฺก ปฏิปโกฺขฯ อิติ อิเม ตโย วิตกฺกาฯ

เนกฺขมฺมวิตกฺโก สมาธิกฺขนฺธํ ภชติฯ อพฺยาปาทวิตกฺโก สีลกฺขนฺธํ ภชติฯ อวิหิํสาวิตกฺโก ปญฺญากฺขนฺธํ ภชติฯ อิเม ตโย ขนฺธาฯ อริโย อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค นีวรณปฺปหานาย สํวตฺตติฯ ยํ นีวรณปฺปหานํ, อยํ นิโรโธฯ อิมานิ จตฺตาริ สจฺจานิฯ อยํ จตุพฺยูโห หาโรฯ

ตตฺถ กตโม อาวฏฺโฏ หาโร? ปญฺจ นีวรณานิ ทส ภวนฺติฯ ยทปิ อชฺฌตฺตํ สารชฺชติ , ตทปิ นีวรณํฯ ยทปิ พหิทฺธา สารชฺชติ, ตทปิ นีวรณํ, เอวํ ยาว วิจิกิจฺฉา อิเม ทส นีวรณาฯ อชฺฌตฺตพหิทฺธา กิเลสา อิมานิ เทฺว สํโยชนานิ อชฺฌตฺตสํโยชนญฺจ พหิทฺธาสํโยชนญฺจฯ ตตฺถ อหนฺติ อชฺฌตฺตํ, มมนฺติ พหิทฺธาฯ สกฺกายทิฏฺฐิ อชฺฌตฺตํ, เอกสฏฺฐิ ทิฏฺฐิคตานิ พหิทฺธาฯ โย อชฺฌตฺตํ ฉนฺทราโค รูเปสุ อวีตราโค ภวติ อวีตจฺฉนฺโทฯ เอวํ ยาว วิญฺญาเณ, อยํ อชฺฌตฺตา ตณฺหาฯ ยํ ฉสุ พาหิเรสุ อายตเนสุ ตีสุ จ ภเวสุ อโชฺฌสานํ, อยํ พหิทฺธา ตณฺหาฯ อิมานิ เทฺว สจฺจานิ สํโยชนานิ สํโยชนียา จ ธมฺมาฯ ตตฺถ สํโยชเนสุ ธเมฺมสุ ยา นิพฺพิทานุปสฺสนา จ, อยํ มคฺโคฯ ยํ สํโยชนปฺปหานํ, อยํ นิโรโธฯ อยํ อาวฏฺโฏ หาโรฯ

ตตฺถ กตโม วิภตฺติหาโร? สํโยชนนฺติ น เอตํ เอกํเสนฯ มานสํโยชนํ ทิฏฺฐิภาคิยนฺติ น ตํ เอกํเสน อทิฏฺฐมานํ นิสฺสายมานํ น ปชหติฯ โย ปญฺจ อุทฺธมฺภาคิโย มาโน กิญฺจาปิ โส ทิฏฺฐิปเกฺข สิยาฯ น ตุ โอรมฺภาคิยํ สํโยชนํ ตสฺส ปหานาย สํวตฺตตีติฯ โย จ อหํการํ น ปวิโทฺธยํ ปนสฺส เอวํ โหติฯ กทาสุ นามาหํ ตํ สนฺตํ อายตนํ สจฺฉิกตฺวา อุปสมฺปชฺช วิหริสฺสามิ, ยํ อริยา สนฺตํ อายตนํ อุปสมฺปชฺช วิหริสฺสนฺตีติ, อยํ อภิชฺฌา น จ ตํ นีวรณํฯ อตฺถิ ปน อรหโต กายกิเลสมิทฺธญฺจ โอกฺกมติ น จ ตํ นีวรณํ ตสฺส ถินมิทฺธํ นีวรณนฺติฯ น เอกํเสนฯ อยํ วิภตฺติหาโรฯ

ปริวตฺตโนติ ปญฺจ นีวรณา ปญฺจงฺคิเกน ฌาเนน ปหานํ คจฺฉนฺติฯ อยํ เตสํ ปฏิปโกฺข นีวรโณ อสุภสฺส ปหีนาติ น อญฺญานุมินิตพฺพํ, ปรมตฺถมชฺฌตฺตํ, อยํ ปริวตฺตนาฯ

ตตฺถ กตโม เววจโน? กามจฺฉโนฺท ฉนฺทราโค เปมํ นิกนฺตีติ เววจนํฯ นีวรณํ ฉทนํ อุปกฺกิเลโส ปริยุฏฺฐานนฺติ เววจนํฯ

ปญฺญตฺตีติ อวิชฺชาปจฺจยา กิจฺจปญฺญตฺติยา [ปจฺจาปญฺญตฺติยา (ก.)] ปญฺญตฺติ, พฺยาปาโท วิเกฺขปปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺติ, ถินมิทฺธํ อสมุคฺฆาตปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺติฯ เอวํ สเพฺพปิ เอเต ปญฺจ นีวรณา อิมมฺหิ สุเตฺต วิเกฺขปปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺติฯ

ตตฺถ กตโม โอตรโณ? อิเม ปญฺจ นีวรณา อวิชฺชา จ ตณฺหา จ ตตฺถ อวิชฺชามูลา นีวรณาฯ ยา ตณฺหา อิเม สงฺขารา, เต อวิชฺชาปจฺจยา อิเม เทฺว ธมฺมา ปญฺจสุ ขเนฺธสุ สงฺขารกฺขนฺธปริยาปนฺนา, อายตเนสุ ธมฺมายตนํ, ธาตูสุ ธมฺมธาตุ, อินฺทฺริเยสุ อิเมสํ ธมฺมานํ ปทฏฺฐานํ สุขินฺทฺริยสฺส จ โสมนสฺสินฺทฺริยสฺส จ อิตฺถินฺทฺริยสฺส จ ปุริสินฺทฺริยสฺส จฯ

ตตฺถ กตโม โสธโน หาโร? อิทํ สุตฺตํ ยถา อารพฺภ นิกฺขิตฺตํ โส อโตฺถ ภาสิโต อิเมหิ ปญฺจหิ ปเทหิฯ

ตตฺถ กามจฺฉโนฺท จ พฺยาปาโท จ วิจิกิจฺฉา จ น เอกตฺตตาย ปญฺญตฺตา, กามาติ น เอกตฺตตาย ปญฺญตฺตา, อถ ขลุ เวมตฺตตาย ปญฺญตฺตาฯ อยํ อธิฏฺฐาโน หาโรฯ

ตตฺถ กตโม ปริกฺขาโร? กามจฺฉนฺทสฺส อโยนิโส มนสิกาโร สุภารมฺมณปจฺจโย; สุภนิมิตฺตญฺจ เหตุฯ พฺยาปาทสฺส อโยนิโส มนสิกาโร อาฆาตวตฺถูนิ จ ปจฺจโย; ปฏิฆานุสโย เหตุฯ ถิ

นมิทฺธสฺส ปฏิสํหาโร ปจฺจโย; ปวตฺติยา กิลมถา จลนา ตญฺจ เหตุฯ อุทฺธจฺจกุกฺกุจฺจสฺส รชนียํ อารมฺมณิยํ อสฺสาทิยากินฺทฺริยํ ตาว อปริปุณฺณญฺจ ญาณํ ปจฺจโย; กามสญฺญา จ ทิฏฺฐิอนุสโย จ เหตุฯ วิจิกิจฺฉาย นว มานวิธา อารมฺมณํ มานานุสโย, โสว ปจฺจโย; วิจิกิจฺฉานุสโย เหตุฯ เอเต ปญฺจ ธมฺมา สเหตุ สปฺปจฺจยา อุปฺปชฺชนฺติฯ

ตตฺถ กตโม สมาโรปโน หาโร? อิเม ปญฺจ นีวรณา จตฺตาโรปิ เอเต อาสวา คณฺฑาปิ [ตณฺหาปิ (ปี.)] เอเต สลฺลาปิ เอเต อุปาทานานิ เอเตฯ เตสุ เอว พาหิเรสุ ธเมฺมสุ สํกิเลสภาคิยํ สุตฺตนฺติ ปญฺญตฺตึ คจฺฉติฯ อยํ สมาโรปโน หาโรฯ

นิทฺทิฏฺฐํ สํกิเลสิกภาคิยํ สุตฺตํฯ

๘๓. มโนปุพฺพงฺคมา ธมฺมาติ คาถาฯ

ตตฺถ กตโม เทสนา หาโร? อิมมฺหิ สุเตฺต โก อโตฺถ ขนฺธววตฺถาเนน วิญฺญาณกฺขนฺธํ เทเสติ, ธาตุววตฺถาเนน มโนวิญฺญาณธาตุํ, อายตนววตฺถาเนน มนายตนํ, อินฺทฺริยววตฺถาเนน มนินฺทฺริยํฯ ตสฺส กึ ปุพฺพงฺคมา ธมฺมา? สํขิเตฺตน ฉ ธมฺมา ปุพฺพงฺคมา ธมฺมา กุสลมูลานิ จ อกุสลมูลานิ จ อนิมิตฺตํ อิมมฺหิ สุเตฺต กุสลมูลํ เทสิตํฯ ตตฺถ กตมา มโนปุพฺพงฺคมา ธมฺมา? มโน เตสํ ปุพฺพงฺคมํ, ยถาปิ พลสฺส ราชา ปุพฺพงฺคโม, เอวเมว ธมฺมานํ มโนปุพฺพงฺคมาฯ ตตฺถ ติวิธานํ ปุพฺพงฺคมานํ เนกฺขมฺมจฺฉเนฺทน อพฺยาปาทจฺฉเนฺทน อวิหึสาฉเนฺทนฯ อโลภสฺส เนกฺขมฺมจฺฉเนฺทน ปุพฺพงฺคมาฯ อโทสสฺส อพฺยาปาทจฺฉเนฺทน ปุพฺพงฺคมาฯ อโมหสฺส อวิหึสาฉเนฺทน ปุพฺพงฺคมาฯ ตตฺถ **มโนเสฏฺฐา**ติ มนสา อิเม ธมฺมา อุสฺสฏฺา มเนน วา นิมฺมิตาฯ มโนว อิเมสํ ธมฺมานํ เสโฏฺฐติ มโนว อิเมสํ ธมฺมานํ เสฏฺฐเชโฏฺฐติ มโนว อิเมสํ ธมฺมานํ อาธิปจฺจํ กโรตีติ มโนเสฏฺฐาฯ **มโนชวา**ติ ยตฺถ มโน คจฺฉติฯ ตตฺถ อิเม ธมฺมา คจฺฉนฺตีติ มโนชวาฯ ยถา วาโต สีฆํ คจฺฉติ อโญฺญ วา โกจิ สีฆํ คามโก วุจฺจเต วาตชโวติ ปกฺขิคามิโกติ, เอวเมว อิเม ธมฺมา มเนน สมฺปชายมานา คจฺฉนฺติ, ตตฺถ อิเม ธมฺมา คจฺฉนฺตีติ มโนชวาติฯ เตติวิธา ฉนฺทสมฺุทานิตา อนาวิลตา จ สงฺกโปฺปฯ สตฺตวิธา จ กายิกํ สุจริตํ วาจสิกํ สุจริตํ, เตทส กุสลกมฺมปถาฯ ตตฺถ **มนสา เจ ปสเนฺนนา**ติ มโนกมฺมํฯ **ภาสติ วา**ติ วจีกมฺมํฯ **กโรติ วา**ติ กายกมฺมํฯ อิเมหิ อิมสฺมึ สุเตฺต ทส กุสลกมฺมปถา ปรมาปิ สนฺตา สีลวตา ปรมาฯ โส ภวติ วิวตฺติยํ น โลกนิยฺยานาย วาสนาภาคิยํ สุตฺตํ ภวติฯ อยํ เทสนาฯ

ตตฺถ กตโม วิจโย หาโร? มโนปุพฺพงฺคมา ธมฺมาติ กุสลมูลานิ จ อฏฺฐงฺคสมฺมตฺตานิฯ อิทํ สุตฺตํฯ

ยุตฺตีติ ทสนฺนํ กุสลกมฺมปถานํ โย วิปาโก, โส สุขเวทนีโย อพฺยาปาทสฺสงฺคมาโนฯ **ฉายาว อนปายินี**ติ อนุคจฺฉติ อตฺถิ เอสา ยุตฺติฯ

ปทฏฺฐานนฺติ อฏฺฐารสนฺนํ มโนปวิจารานํ ปทฏฺฐานํฯ มโนปุพฺพงฺคมา ธมฺมาติ สพฺพกุสลปกฺขสฺส อิเม ธมฺมา ปทฏฺฐานํฯ **มนสา เจ ปสเนฺนนา**ติ โย เจตโส ปสาโท, อิทํ สทฺธินฺทฺริยสฺส ปทฏฺฐานํฯ **ภาสติ วา**ติ สมฺมาวาจายฯ **กโรติ วา**ติ สมฺมากมฺมนฺตสฺส จ สมฺมาวายามสฺส จ ปทฏฺฐานํฯ

ลกฺขโณติ อิติ ปุพฺพงฺคมา ธมฺมาติ เวทนาปุพฺพงฺคมาปิ เอเต, สญฺญาปุพฺพงฺคมาปิ เอเต, สงฺขารปุพฺพงฺคมาปิ เอเตฯ เย เกจิ ธมฺมา สหชาตา สเพฺพ ปุพฺพงฺคมา เอเตสํ ธมฺ

มานํฯ **ตโต นํ สุขมเนฺวตี**ติ โสมนสฺสมปิ นํ อเนฺวติ ยํ สุสุขจฺฉายา ตทาปิ นํ สุขํ ตทปิ อเนฺว ติฯ

๘๔. ตตฺถ กตโม จตุพฺยูโห หาโร? มโนปุพฺพงฺคมาติ น อิทํ เอกาทิวจนํฯ กึ การณา? ส เพฺพ เยว อิเม ฉวิญฺญาณกายา, อิมมฺหิ ภควโต โก อธิปฺปาโย? เย สุเขน อตฺถิกา, เต มนํ ป สาเทนฺตีติ อยํ อิมมฺหิ สุเตฺต ภควโต อธิปฺปาโยฯ อโตฺถ ปุเพฺพเยว นิทฺทิโฎฺฐฯ

ยานิ หิ กุสลมูลานิ, ตานิ อฎฺฐานิสํสมตฺตา เหตุ, อยํ อฎฺฐงฺคิโก มโคฺคฯ ทส ฐานานิ เท สนาเหตูนิ เทสนาปจฺจยา นิเทฺทสนา จฯ ตตฺถ ยํ มเญฺญ ทุเกฺขน สห นามรูปํ วิญฺญาณสจฺจนฺ ติ อเงฺคน กุสลมูลํ ปหียติ, อยํ อปฺปหีนภูมิยํ สมุทโยฯ ยํ เตสํ ปหานา, อยํ นิโรโธฯ อิมานิ จตฺ ตาริ สจฺจานิฯ อยํ อาวโฎฺฎ หาโรฯ

วิภตฺตีติ –

> มโนปุพฺพงฺคมา ธมฺมา, มโนเสฎฺฐา มโนมยา;
> มนสา เจ ปสเนฺนน, ภาสติ วา กโรติ วา;
> ตโต นํ สุขมเนฺวติ, ฉายาว อนปายินีติฯ

ตํ น เอกํเสน สมณสฺส วา พฺราหฺมณสฺส วา ปน โหติฯ ตสฺส วา มิจฺฉาทิฎฺฐิกสฺส สกส เตฺถ จิตฺตํ ปสาเทติ, เตน จ ปสเนฺนน จิเตฺตน ภาสติ พฺยากโรติ น ตํ สุขมเนฺวติ น ฉายาว อนุ คามินี, ทุกฺขเมว ตํ อเนฺวติฯ ยถา วหนฺตํ จกฺกํ ปทมเนฺวติ, อิทํ ตํ วิภชฺชพฺยากรณียํฯ มนสา เจ ปสเนฺนน กายกมฺมํ วจีกมฺมํ สุขเวทนียนฺติ สมคฺคเต สุขเวทนียํ มิจฺฉคฺคเต ทุกฺขเวทนียํ, อยํ วิภตฺติฯ

ตตฺถ กตโม ปริวตฺตโน หาโร? มโนปุพฺพงฺคมา ธมฺมาติ ยํ มนสา ปทุเฎฺฐน ภาสติ วา ก โรติ วา ทุกฺขมสฺสานุคามินี, เอตานิเยว เทฺว สุตฺตานิ ภาสิตานิ เอส เอว จ ปฎิปโกฺขฯ เวว จนนฺติ ยทิทํ มโนจิตฺตํ วิญฺญาณํ มนินฺทฺริยํ มโนวิญฺญาณธาตุฯ

ปญฺญตฺตีติ มโนปุพฺพงฺคมา ธมฺมาติ อยํ มโน กิญฺจิ ปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺตํฯ ธมฺมาติ กุ สลกมฺมปถปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺตํฯ มโนเสฎฺฐาติ วิสิฎฺฐปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺตํฯ มโนชวาติ สหปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺตํฯ จิตฺตนฺติ เนกฺขมฺมปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺตํฯ มนสา เจ ปสเนฺนนาติ สทฺธินฺทฺริยปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺตํฯ มนสา เจ ปสเนฺนนาติ อนาวิลสงฺกปฺปทุติยชฺฌานปญฺญตฺ ติยา ปญฺญตฺตํ ฯ มนสา เจ ปสเนฺนนาติ อสฺสทฺธานํ ปฎิปกฺขปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺตํฯ ภาสติ วาติ สมฺมาวาจาปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺตํฯ กโรติ วาติ สมฺมากมฺมนฺตปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺตํฯ ตโต นํ สุขมเนฺวตีติ ฌานสมาธานํฯ อินฺทฺริเยสุ มนินฺทฺริยํฯ ปฎิจฺจสมุปฺปาเท วิญฺญาณํฯ มโน ปุพฺพงฺคมา ธมฺมาติ เมตฺตา จ มุทฺตา จ ฌาเนสุ ทุติยํ ฌานํ ตติยญฺจฯ ขเนฺธสุ สงฺขารกฺขนฺธ ปริยาปโนฺนฯ ธาตูสุ ธมฺมธาตุ, อายตเนสุ ธมฺมายตนํฯ ยํ กุสลํ อินฺทฺริเยสุ สุขินฺทฺริยญฺจ โสม นสฺสินฺทฺริยญฺจ ปทฎฺฐานํฯ อิเมสํ ธมฺมานํ ปฎิจฺจสมุปฺปนฺนานํ ผสฺสปจฺจยา สุขเวทนีโย ผโสฺส สุขเวทนา มโนปวิจาเรสุ โสมนสฺสวิจาโร ฉตฺตึเสสุ ปฐมปเทสุ ฉ โสมนสฺสเนกฺขมฺมสฺสิตาฯ อิติ อยํ โอตรโณ หาโรฯ

ตตฺถ กตโม โสธโน หาโร? ยํ อตฺถํ อารพฺภ อิทํ สุตฺตํ ภาสิตํฯ โส อโตฺถ นิยุโตฺต เอ ตมตฺถํ อารพฺภ สุตฺตํฯ อยํ โสธโน หาโรฯ

๘๕. ตตฺถ กตโม อธิฏฺฐาโน หาโร? มโนปุพฺพงฺคมา ธมฺมาติ เววจนปญฺญตฺติ, น เอกตฺตปญฺญตฺติฯ ธมฺมาติ เอกโต น เววจนปญฺญตฺติฯ มนสา เจ ปสนฺนนาติ โส ปสาโท ทฺวิโธ อชฺฌตฺตญฺจ อพฺยาปาทาวิกฺขมฺภนพหิทฺธา จ โอกปฺปนโตฯ โส อชฺฌตฺตปสาโท ทฺวิโธฯ สมุคฺฆาตปสาโท จ วิกฺขมฺภนปสาโท จ พฺยาปาทปริยุฏฺฐานํฯ วิฆาโต น มูลปสาโท ชาตมูลมฺปิ วาฯ ปสาโท สพฺยาปาทํ วิฆาเตนฯ ตโต นํ สุขมเนฺวตีติ สุขํ กายิกญฺจ เจตสิกญฺจ อปฺปิยวิปฺปโยโคปิ ปิยสมฺปโยโคปิ เนกฺขมฺมสุขมฺปิ ปุถุชฺชนสุขมฺปิ ปีติสโมฺพชฺฌงฺคมฺปิ เจตสิกํ สุขํ ฯ ยมฺปิ ปสฺสทฺธกาโย สุขํ เวเทติ, ตมฺปิ กายิกํ สุขํ โพชฺฌงฺคา จ เจตสิกํ สุขํฯ ยมฺปิ ปสฺสทฺธกาโย สุขํ เวเทสิ, ตมฺปิ ตญฺจ สุขปทฏฺฐานํ ปญฺญตฺติยา ยถาวุตฺตํ ตํ อปรามฏฺฐํ กุสลานํ ธมฺมานํฯ อเนฺวตีติ อปฺปนา สนฺทิสฺสติ น จายํ วา ปตฺตภูโต อเนฺวติฯ ตทิทํ สุตฺตํ ทฺวีหิ อากาเรหิ อธิฏฺฐาตพฺพํฯ เหตุนา จ โย ปสนฺนมานโส วิปาเกน จ โย ทุกฺขเวทนีโยฯ

ปริกฺขาโรติ ภควา ปญฺจสเตน ภิกฺขุสเงฺฆน นครํ ปวิสติ ราชคหํฯ ตตฺถ มนุสฺโส ปุคฺคโล ภควนฺตํ ปริวิสติ, ตสฺส ปสาโท อุปฺปโนฺน กุสลมูลปุพฺพโยคาวจโรปิฯ โส อเญฺญสญฺจ อกฺขาติ, อิทํ วาจํ ภาสติ ลาภา เตสํ, เยสํ นิเวสนํ ภควา ปวิสติ, อมฺหากมฺปิ ยทิ ภเวยฺย มยมฺปิ ภควโต สํปสาทํ ลจฺฉมฺหาติฯ เยน ภควา เตนญฺชลิํ ปณาเมตฺวา ‘‘นโม ภควโต นโม ภควโต’’ติ อพฺยาปาทมาโน เอกมเนฺต อฏฺฐาสิฯ ตทนนฺตเร ภควา อิมํ สุตฺตํ อภาสิตฺถ ‘‘มโนปุพฺพงฺคมา ธมฺมา’’ติฯ สพฺพํ สุตฺตํ ตถา ยํ ปเรสํ ภาสติ อิทํ วาจากมฺมํฯ ยํ อญฺชลิํ ปณาเมติ, อิทํ กายกมฺมํฯ โย มโนปสาโท, อิทํ มโนกมฺมํฯ ตตฺถ ยํ ปเรสํ ปกาเสติ ภาสติ วณฺณํฯ เยสํ ภควา นิเวสนํ คจฺฉตีติฯ สพฺพํ ตสฺส อโลโภ กุสลมูลํฯ ยํ ภควติ เมตฺตจิโตฺต, ตสฺส อโทโส กุสลมูลํ ฯ ยํ อญฺชลิํ ปณาเมติ มานญฺจ นิคฺคณฺหาติ, ตตฺถสฺส อโมโห กุสลมูลํ ปาตุภวติฯ ยํ อุฬารปญฺญํ ปฏิลภติ, อิทมสฺส ทิฏฺฐิวิปลฺลาสปฺปหานํฯ ยํ ตถาเยว สํวโร โหติ, อิทมสฺส สญฺญาวิปลฺลาสปฺปหานํฯ ยํ มนสฺส ปสาทนํ, อิทมสฺส จิตฺตวิปลฺลาสปฺปหานนฺติ อกุสลวิปลฺลาสานํ วิกฺขมฺภนํ ปหานํ ปจฺจโยฯ ตีณิ กุสลมูลานิ โย อนาวิลจิตฺตสงฺกโปฺป, โส ตสฺส มนสิกาโรติ วุจฺจติฯ ยํ กิเลเสหิ วิกฺขมฺภนํ อิติ วิปลฺลาสา จ อารมฺมณา สปฺปจฺจยตาย ปจฺจโย กุสลมูลานิ จ สนฺทิสฺสยตาย ปจฺจโย, โส จ มนสิกาโร เหตุนา อิมินา ปจฺจเยน จิตฺตํ อุปฺปนฺนํฯ ตตฺถ ยํ สสตฺถารมฺมณํ จิตฺตํ ปวตฺตํ อยํ พุทฺธานุสฺสติฯ ยมฺปิ ภควโต คุเณ มนสิ กโรติ, อยมสฺส ธมฺมานุสฺสติฯ ตตฺถ สติสมฺปชญฺญํ เหตุ, อยญฺจ ปจฺจโยฯ วาจา ปญฺญา เหตุ วิตกฺกวิจารา ปจฺจโยฯ กายสงฺขารา กมฺมสฺส อภิสงฺขาโร นาม เหตุ วา อปฺปจฺจโย สุขเวทนียสฺส กมฺมสฺส อุปจโย เหตุกา กมฺมสฺส ปจฺจโยฯ

๘๖. ตตฺถ กตโม สมาโรปโน หาโร? มนสาเยว ปสเนฺนน สโตเยเวตฺถ ปสโนฺน อปิ จ จิตฺตโวทานา สตฺตา วิมุจฺจนฺตีติ เตน สตฺตา จิตฺตปุพฺพงฺคมา จิเตฺตน ปสเนฺนน เจตนาปิ ตตฺถ จิตฺตภูตา ภวนฺตีติ ปฏิฆา อยํ เจตนานํ ปสาเทน กาโย จสฺส ปสาโท , โส จ อารภติ ปสาเทน ปสโนฺน สญฺญานนฺติ จสฺส อวิปรีตา, โส ปญฺจวิโธ วิกฺขมฺภนา, กายปสฺสมฺภนาเยวา ปสาโท จิตฺตสิโต จิตฺตํ ปน ปุพฺพํเยว ปสนฺนํฯ อยํ สมาโรปนาฯ เอวํ ปญฺจนฺนมฺปิ ปสาโทฯ ตโต นํ สุขมเนฺวตีติ กตมํ ภควา นิทฺทิสติ? น หิ อตฺตสจฺจํ ตสฺส กมฺมสฺส วิปาโก อเนฺวติฯ ตสฺส อุปาโย อนุคจฺฉติ ยทา สิตปจฺจยา อุปฺปชฺชเต โสมนสฺสํ อวิปฺปฏิสาโรปิ อเนฺวติฯ อยํ สมาโรปโน หาโรฯ

มหานาม สกฺกสฺส สุตฺตํ [ปสฺส สํ. นิ. ๕.๑๐๑๗]ฯ ตสฺมิํ เจ สมเย อสฺสโต อสมฺปชาโน กาลํ กเรยฺย กาเม ภวติฯ อสฺสโต อภิสมาหาโร โย มา ภายิ, มหานาม, ยํ ตํ จิตฺตํ ทีฆรตฺตํ สทฺธาปริภาวิตํ สีลปริภาวิตํ สุตจาคปริภาวิตนฺติ วิตฺถาเรน กาตพฺพํฯ จาเคน จ ปญฺญาย จ กิํ

ทเสฺสติ? ยา สทฺธา, สา เจตโส ปสาโทฯ ยา อนาวิลสงฺกปฺปิตา, สา สทฺธาฯ กึ การณา? อนาวิลลกฺขณาฯ อนาวิลลกฺขณา หิ สทฺธาฯ อปเร อาหุ คุณปริสุทฺธินิฏฺฐาคมนลกฺขณา, ยญฺจ อปเร วา วจนปฏิคฺคหลกฺขณา สทฺธาฯ อปโร ปริยาโย อตฺตานํ ยทิ เอวํ โอกเปฺปติ ‘‘นาหํ กิญฺจิ ชานามีติ เอสา อหํ ตตฺถ อนุญฺญตฺตา อนญฺญตา’’ติฯ อยํ สทฺธาติฯ อปโร ปริยาโย เอกสฏฺฐิยา ทิฏฺฐิคตานํ อาทีนวานุปสฺสนา อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตาติฯ เตน จ ปทิฏฺฐํ ภวติ ยถา คมฺภีเร อุทปาเน อุทกํ จกฺขุนา ปสฺสติ น จ กาเยน อภิสมฺภุนาติฯ เอวมสฺส อริยา นิชฺฌานกฺขนฺติยา ทิฏฺฐิ ภวติ, น จ สจฺฉิกตาฯ อยํ วุจฺจติ สทฺธาฯ สา จ โลกิกาฯ อปโร ปริยาโย ขมติ ปุถุชฺชนภูตสฺส วีสติ จาติ โก สกฺกายาธีนา น นิเวโสฯ น เอตํ เอกนฺติ นยสญฺญา ยถาภูตํ ทิฏฺฐิยา ตุ ขลุ มุทูหิ ปญฺจหิ อินฺทฺริเยหิ ทสฺสนมคฺเคน ปหีนา ภวนฺติฯ ทิเฏฺฐกฏฺฐา จ กิเลสา, อยํ สทฺธาฯ

โสตาปตฺตงฺคมทุกฺขายํ ภูมิยํ ปริปุณฺณา วุจฺจติฯ ตสฺมิํเยว ภูมิยํ เสกฺขสีลํ อริยา ธาเรนฺติ วุจฺจติฯ ตสฺมิํเยว ภูมิยํ มุทุปญฺญา ปญฺญินฺทฺริยนฺติ วุจฺจติฯ ตสฺมิํเยว ภูมิยํ ขเนฺธหิ อนตฺถิกตา, อยํ จาโคฯ ตสฺมา สทฺธา จาคาธิฏฺฐาเนน นิทฺทิสิตพฺพาฯ ยติเกน [เตน (ก.)] ภิโยฺย มเนน สา หิสฺส วิปรีตา ทิฏฺฐิกา อสฺสทฺธา, สา นยนอุปธีสุ ปมตฺตา สมาทินฺนาฯ ตตฺถ สทฺธินฺทฺริยํ โย กามํ ปริวิสฺสนฺติ อิติ สนฺตปาปปฏินิสฺสคฺคา น จาคาธิฏฺฐานํ ปญฺญินฺทฺริเยน ปญฺญาธิฏฺฐานํ, สีเลน อุปสมาธิฏฺฐานํฯ อิเม จตฺตาโร ธมฺมา สีลํ ปริภาวยนฺติ สทฺธา สีลํ จาโค จ ปญฺญาติฯ ตตฺถ สทฺธาย โอฆํ ตรติฯ ยํ สีลํ, อยํ อปฺปมาโทฯ โย จาโค, อิทํ ปญฺญาย กมฺมํฯ ยา ปญฺญา, อิทํ ปญฺญินฺทฺริยํ, ตตฺถ ยํ สทฺธินฺทฺริยํฯ ตํ ตีสุ อเวจฺจปฺปสาเทสุฯ ยํ สีลํ, ตํ สทฺธินฺทฺริเยสุฯ โย จาโค, โส จตูสุ ฌาเนสุฯ ยา ปญฺญา, สา สเจฺจสุ, สติ สพฺพตฺถคามินีฯ ตสฺส เสกฺขสฺส ภทฺทิกา ภติ, ภทฺทิโก อภิสมฺปราโยฯ ตสฺส สมฺมุฏฺฐสฺสติกสฺส สีลํ กโรนฺตสฺส น กายสมฺมุฏฺฐสฺสติ ตาย ตานิ วา อินฺทฺริยานิ ตํ วา กุสลมูลํ กมฺมวิปากํ ภวติฯ ตสฺส ติกสฺส อตฺถนิเทฺทโสฯ ตตฺถ สทฺธา สีลํ จาโค ปญฺญา จตฺตาโร ธมฺมาฯ ยา สทฺธา ยา จ ปญฺญา, อิทํ มโนสุจริตํฯ ยํ สีลํ, อิทํ กายิกํ วาจสิกํ สุจริตํฯ โย จาโค, อิทํ เจตสิกํ อโลโภ สุจริตํฯ อิติ จิเตฺต คหิเต ปญฺจกฺขนฺธา คหิตา ภวนฺติฯ อิเมหิ ธเมฺมหิ สุจริตํ อิทํ ทุกฺขญฺจ อริยสจฺจํ ปทฏฺฐานํ มคฺคสฺสฯ

๘๗. ตตฺถ กตโม วิจโย หาโร? ยา จ สทฺธา ยญฺจ สีลํฯ ตํ กิสฺส กโรติ? ยา สทฺธา ตาย ภควนฺตํ อนุสฺสรติ มเตฺตนปิ หตฺถินา สมาคตา, อสฺส โภ กุกฺกุรา สพฺพํ สีเลน นปฺปฏิปชฺชติ กาเยน วา วาจาย วา ฐานํ วิสารโท ภวตีติ อวิปฺปฏิสารี ปญฺญา ยสฺส ปญฺญตฺตํ อุปฏฺฐเปติฯ ตสฺส อขณฺฑสฺส สีลํ ยํ น ปจฺฉิ ตสฺสํ โมหสฺส อกุสลจิตฺตํ อุปฺปชฺชติ มิจฺฉาทิฏฺฐิสหคตํ วา, อยํ วิจโย หาโรฯ ธมฺมวาทิโน ภทฺทิการาติ ภวิสฺสติ อตฺถิ เอสา ยุตฺติฯ

ตตฺถ กตโม ปทฏฺฐาโน หาโร? ยมิทํ จิตฺตํ ทีฆรตฺตํ ปริภาวิตํ สทฺธาย สีเลน จาเคน ปญฺญาย สมาธินา ปฐมชฺฌานสฺส ปทฏฺฐานํฯ ยา สทฺธา อสฺส อนาวิลสงฺกโปฺป, ตํ ทุติยชฺฌานสฺส ปทฏฺฐานํฯ ตีณิ จ อเวจฺจปฺปสาทา ยํ สีลํ, ตํ อริยกนฺตํ, ตํ สีลกฺขนฺธสฺส ปทฏฺฐานํฯ ยา ปญฺญา, สา ปญฺญากฺขนฺธสฺส ปทฏฺฐานํฯ อิเม จ ธมฺมา อิทญฺจ จิตฺตํ เอโกทิภูตสมาธิสฺส ปทฏฺฐานํฯ สทฺธา สทฺธินฺทฺริยสฺส ปทฏฺฐานํฯ จาโค สมาธินฺทฺริยสฺส ปทฏฺฐานํฯ ปญฺญา ปญฺญินฺทฺริยสฺส ปทฏฺฐานํฯ สทฺธา จ ปญฺญา จ วิปสฺสนา ปทฏฺฐานํฯ สีลญฺจ จาโค จ สมถสฺส ปทฏฺฐานํฯ สทฺธา จ ปญฺญา จ อวิชฺชา วิราคาย ปญฺญาวิมุตฺติยา ปทฏฺฐานํฯ สีลญฺจ จาโค จ ราควิราคาย เจโตวิมุตฺติยา ปทฏฺฐานํฯ

ตตฺถ กตโม ลกฺขโณ หาโร? วิญฺญาเณ วุตฺเต สทฺธาสติภาวิเต สเพฺพ ปญฺจกฺขนฺธา วุตฺตา ภวนฺติฯ สทฺธาย ภณิตาย สพฺพานิ สตฺต ธนานิ ภณิตานิ โหนฺติ สทฺธาธนํ…เป…. สีลกฺขเนฺธ วุเตฺต สมาธิกฺขโนฺธ จ ปญฺญากฺขโนฺธ จ วุตฺตา ภวนฺติฯ ยํ ตํ จิตฺตํ ทีฆรตฺตํ ปริภาวิตํ ปจฺฉิมเก กาเล น ตทนุปริวตฺติ ภวิสฺสตีติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติฯ ตตฺถ สญฺญาปิ ตทนุปริวตฺตินี ภวติฯ เยปิ ตชฺชาติกา ธมฺมา, เตปิ ตทนุปริวตฺติโน ภวนฺติฯ รูปสญฺญา รูปสเญฺจตนานุปสฺสนมนสิกาโร เอวํ ฉนฺนํ อายตนานํ วิญฺญาณกาเย, อยํ ลกฺขโณ หาโรฯ

ตตฺถ กตโม จตุพฺยูโห หาโร? อิธ สุเตฺต ภควโต โก อธิปฺปาโย? เย ภทฺทิกํ ภตึ อากเงฺขยฺย ภทฺทิกญฺจ อภิสมฺปรายํ, เต สทฺธํ สีลํ จาคํ ปญฺญญฺจ มนสิ กริสฺสนฺติ, อยํ อธิปฺปาโยฯ เย จเญฺญปิ สตฺตา ตถาคตสฺส สมฺมุขํ น ปฏิยุชฺฌเนฺต, อิมํ ธมฺมํ โสตา อวิปฺปฏิสารโต กาลํ กริสฺสนฺตีติ, อยํ อธิปฺปาโยฯ

๘๘. ตตฺถ กตโม อาวโฏฺฏ หาโร? อิทมฺปิ จตฺตาโร ธมฺมา สทฺธา จ ปญฺญา จ อสฺสทฺธิยญฺจ อวิชฺชญฺจ หนนฺติฯ สีลญฺจ จาโค จ ตณฺหา จ โทสญฺจ หนนฺติฯ ตสฺส เทฺว มูลานิ ปหียนฺติฯ ทุกฺขํ นิวเตฺตติ อปฺปหีนภูมิยญฺจ ทฺวิมูลานิ ปญฺจกฺขนฺธาฯ เทฺว อริยสจฺจานิ สมโถ จ วิปสฺสนา จฯ ทฺวินฺนํ มูลานํ ปหานํฯ อิมานิ เทฺว สจฺจานิ นิโรโธ จ มโคฺค จฯ อยํ อาวโฏฺฏ หาโรฯ

ตตฺถ กตโม วิภตฺติ? ยํ ตํ จิตฺตํ สทฺธาปริภาวิตํ…เป…. สเจ ปุถุชฺชนสฺส ตสฺสปิ ภทฺทิกา ภติ ภวิสฺสตีติ น เอกํเสน ตสฺส กมฺมํ ทิเฏฺฐเยว ธเมฺม วิปากนฺติ ปเจฺจสฺสติ, อปรมฺหิ วา ปริยาเย ภวิสฺสติฯ ยํ วา อตีตํ วิปากาย ปจฺจุปฏฺฐิตํ, ตปฺปจฺจยานิ เจตานิ, เย ยถา มหากมฺมวิภเงฺค ‘‘เตนายํ วิภชฺชพฺยากรณิโย นิเทฺทโส ธมฺมจาริโน ยา ภทฺทิกา ภตี’’ติฯ

ตตฺถ กตมา ปริวตฺตนา? อสฺสทฺธิยํ ทุสฺสีลฺยํ ยํ มเจฺฉรํ ทุปฺปญฺญํ จ [ทุปฺปญฺญิยํ (ก.)] ยญฺจ ปฏิปเกฺขน ปหีนา ภวนฺติ, อยํ ปริวตฺตนาฯ

ตตฺถ กตมํ เววจนํ? ยํ ตํ จิตฺตํ ทีฆรตฺตํ ปริภาวิตํ จิตฺตํ มโนวิญฺญาณํ…เป…. ยํ สทฺธาพลํ สทฺธินฺทฺริยํ, ยํ สีลํ ตํ สุจริตํ, สํยโม นิยโม ทโม ขนฺธตา อิมานิ ตสฺส เววจนานิฯ โย จาโค โส ปฏินิสฺสโคฺค อโลโภ โวสโคฺค จาโคยิฏฺฐานํฯ ยา ปญฺญา สา ปญฺญตฺตา ปญฺญปฺปภา ปญฺญินฺทฺริยํ ปญฺญาพลํฯ

ตตฺถ กตมา ปญฺญตฺติ? ยํ ตํ จิตฺตํ พีชํ ปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺตํฯ ปริภาวนา วาสนาปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺติฯ สทฺธา ปสาทปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺตาฯ สีลํ สุจริตปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺตํฯ จาโค ปุญฺญกิริยปญฺญตฺติยา ปญฺญโตฺตฯ ปญฺญา วีมํสปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺตาฯ อิเม ตโย ธมฺมา สทฺธา สีลํ จาโค ปญฺญวโต ปาริสุทฺธึ คจฺฉนฺติฯ

ตตฺถ กตโม โอตรโณ? ยํ จิตฺตํ, ตํ ขเนฺธสุ วิญฺญาณกฺขโนฺธ, ธาตูสุ มโนวิญฺญาณธาตุ, อายตเนสุ มนายตนํฯ เย จตฺตาโร ธมฺมา, เต ขเนฺธสุ สงฺขารกฺขเนฺธ ปริยาปนฺนา…เป…. ธาตูสุ อายตเนสุฯ

ตตฺถ กตโม โสธโน หาโร? อิทํ ภควโต ภาสิตํ มหานาเมน สเกฺกน ปุจฺฉิเตน สพฺพํ ตํ นิยุตฺตํฯ

ตตฺถ กตโม อธิฏฺฐาโน? อิทํ จิตฺตํ เวมตฺตตาย ปญฺญตฺตํ อกุสเลหิ จิเตฺตหิ อปริภาวิเตหิ ปริภาวิตนฺติ ยานิ ปุน ปริภาวิตานิ อเณฺญสมฺปิ ตตฺถ อุปาทาย ปญฺญตฺตํ สเพฺพปิเม จตฺตาโร ธมฺมา เอกตฺตตาย ปญฺญตฺตาฯ ภทฺทิกา ภตีติ กามโภคิโน เตว รูปธาตุ อรูปธาตุ มนุสฺสาติ สพฺพา ภทฺทิกา ภติ ตเทว กถาย ปญฺญตฺตํ, อยํ ปญฺญตฺติฯ

ตตฺถ กตโม ปริกฺขาโร? จิตฺตสฺส อินฺทฺริยานิ ปจฺจโย อาธิปเตยฺยปจฺจยตาย มนสิกาโรฯ เหตุปจฺจยตาย ปจฺจโยฯ สทฺธาย โลกิกา ปญฺญา เหตุปจฺจยตาย ปจฺจโยฯ โยนิโส จ มนสิกาโร ปจฺจโยฯ สีลสฺส ปติรูปเทสวาโส ปจฺจโยฯ อตฺตสมฺมาปณิธานญฺจ เหตุฯ จาคสฺส อโลโภ เหตุฯ อวิปฺปฏิสาโร จ เหตุปจฺจโยฯ ปญฺญา ปรโต จ โฆโส อชฺฌตฺตญฺจ โยนิโส มนสิกาโร เหตุปจฺจโย จฯ

ตตฺถ กตโม สมาโรปโน? ยํ ตํ จิตฺตํ ทีฆรตฺตํ ปริภาวิตนฺติ เจตสิกาปิฯ เอตฺถ สเพฺพ ธมฺมา ปริภาวิตา ภทฺทิกา เต ภติ ภวิสฺสติ, ภทฺทิกา อุปฺปตฺติโก อภิสมฺปราโยฯ อิติ เย เกจิ มนุสฺสกา อุปโภคปริโภคา สเพฺพ ภทฺทิกา ภติเยว, อยํ สมาโรปโนฯ

๘๙. อุทฺธํ อโธ สพฺพธิ วีตราโคติ คาถา [ปสฺส อุทา. ๖๑ อุทาเน]ฯ ตตฺถ กึ อุทฺธํ นาม? ยํ อิโต อุทฺธํ ภวิสฺสติ อนาคามี, อิทํ อุทฺธํฯ อโธ นาม ยมติกฺกนฺตมตีตํ, อิทมโวจ อปทานตนฺติ อุทฺธํฯ ตตฺถ อตีเตน สสฺสตทิฏฺฐิ ปุพฺพนฺตากปฺปิกานํ อปรนฺตทิฏฺฐิ เกสญฺจิ, อุเจฺฉททิฏฺฐึ ยํ [อุเจฺฉททิฏฺฐิยํ (ก.)] วุตฺตกปฺปิกานํ อิมา เจว ทิฏฺฐิโย อุเจฺฉททิฏฺฐิ จ สสฺสตทิฏฺฐิ จฯ ตตฺถายํ สสฺสตทิฏฺฐิ อิมานิ ปนฺนรส ปทานิ สกฺกายทิฏฺฐิ สสฺสตํ ภชนฺติฯ รูปวนฺตํ เม อตฺตา, อตฺตนิ เม รูปํ, รูปํ เม อตฺตาติ ยทุจฺจเต ปญฺญํ ปริทหนฺติฯ ยา อุเจฺฉททิฏฺฐิ สา ปญฺจสตานิ อุเจฺฉทํ ภชนฺติฯ เต “ตํ ชีวํ ตํ สรีร”นฺติ ปสฺสนฺติ, รูปํ เม อตฺตาติ ตถารูปา จตุพฺพิธา สกฺกายทิฏฺฐิ อุเจฺฉเทน จ สสฺสเตน จฯ เอวํ ปญฺจสุ ขเนฺธสุ วีสติวตฺถุกาย ทิฏฺฐิยา ปนฺนรส ปทานิ ปุพฺพนฺตํ ภชนฺติฯ สสฺสตทิฏฺฐิยา ปญฺจ ปทานิ อปรนฺตํ ภชนฺติ อุเจฺฉททิฏฺฐิยาฯ ตตฺถ “อยมหมสฺมี”ติ ปสฺสนฺตา รูปํ อตฺตโต สมนุปสฺสติ, โส อุเจฺฉทวาที รูปวนฺตญฺจ อตฺตานํ, อตฺตนิ จ รูปํ, รูปสฺมึ วา อตฺตาติ โส ปสฺสติ จาติ อิติ อุเจฺฉททิฏฺฐิ จ, อตฺตโต ปฏิสฺสรติ สสฺสตทิฏฺฐิ ปุพฺพนฺตโต จ ปฏิสฺสรติฯ “อยมหมสฺมี”ติ น สมนุปสฺสติฯ ตสฺส ทิฏฺฐาสวา ปหานํ คจฺฉนฺติฯ โย ตีสุ อทฺธาสุ ปุพฺพเนฺต จ อปรเนฺต จ เตน เตน นิทฺทิฏฺฐาเนน อุทฺธํ อโธ สพฺพธิ วีตราโค “อหมสฺมี”ติ น อนุปสฺสตีติ อิมินา ทฺวาเรน อิมินา ปโยเคน อิมินา อุปาเยน อิทํ ทสฺสนภูมิ จ โสตาปตฺติผลญฺจ โส อริโย ปโยโค อนภาวํคเตน สํสาเรน อปุนพฺภวาติ โย โกจิ อริโย ปโยโค ปุนพฺภวาย มุทูนิ วา ปญฺจินฺทฺริยานิ มชฺฌานิ อธิมตฺตานิ วา สพฺพํ อปุนพฺภวปฺปหานาย สํวตฺตนฺติฯ อหนฺติ ทิโฏฺฐโฆ กาโมโฆ ภโวโฆ อวิโชฺชโฆ จ โอธิโสฯ ตตฺถ เทสนาหาเรน จตฺตาริ สจฺจานิ ปญฺจหิ อินฺทฺริเยหิ โสตาปตฺติผเลน จ เทฺว สจฺจานิ มโคฺค จ นิโรโธ จฯ สกฺกายสมุทเยน เทฺว สจฺจานิ ทุกฺขญฺจ สมุทโย จ, อยํ เทสนา หาโรฯ

ตตฺถ กตโม วิจโย? “อยมหมสฺมี”ติ อสมนุปสฺสโนฺต ตีณิ ทสฺสนปฺปหาตพฺพานิ สํโยชนานิ ปชหติฯ อยํ วิจโยฯ

ตตฺถ กตมา ยุตฺติ? ติวิธา ปุคฺคลา โกจิ อุคฺฆฏิตญฺญู โกจิ วิปญฺจิตญฺญู โกจิ เนยฺโยฯ อุคฺฆฏิตญฺญู ติกฺขินฺทฺริโย จ ตโต วิปญฺจิตญฺญู มุทินฺทฺริโย ตโต มุทินฺทฺริเยหิ เนยฺโยฯ ตตฺถ อุคฺฆฏิตญฺญู ติกฺขินฺทฺริยตาย ทสฺสนภูมิมาคมฺม โสตาปตฺติผลํ ปาปุณาติ, เอกพีชโก ภวติฯ อยํ ปฐโม โสตาปโนฺนฯ วิปญฺจิตญฺญู มุทูหิ อินฺทฺริเยหิ ทสฺสนภูมิมาคมฺม โสตาปตฺติผลํ ปาปุณา

ติ, โกลํโกโล จ โหติฯ อยํ ทุติโย โสตาปนฺโนฯ ตตฺถ เนยฺเย ทสฺสนภูมิมาคมฺม โสตาปตฺติผลํ ปาปุณาติ, สตฺตกฺขตฺตุปรโม จ ภวติฯ อยํ ตติโย โสตาปนฺโนฯ

อตฺถิ เอสา ยุตฺติ มุทุมชฺฌาธิมเตฺตหิ อินฺทฺริเยหิ มุทุมชฺฌาธิมตฺตํ ภูมึ สจฺฉิกเรยฺย สกฺกายทิฏฺฐิปฺปหาเนน วา ทิฏฺฐิคตานิ ปชหติฯ อยํ ยุตฺติฯ

ตตฺถ กตโม ปทฏฺฐาโน? ตตฺถ สกฺกายทิฏฺฐิ สพฺพมิจฺฉาทิฏฺฐิยา ปทฏฺฐานํฯ สกฺกาโย นามรูปสฺส ปทฏฺฐานํฯ นามรูปํ สกฺกายทิฏฺฐิยา ปทฏฺฐานํฯ ปญฺจ อินฺทฺริยานิ รูปีนิ รูปราคสฺส ปทฏฺฐานํฯ สฬายตนํ อหํการสฺส ปทฏฺฐานํฯ ตตฺถ กตโม ลกฺขโณ? ทฺวีสุ ทิฏฺฐีสุ ปหีนาสุ ตตฺถ เอกา ทิฏฺฐิ ทิฏฺฐิคตานิ ปหานํ คจฺฉนฺติฯ อุทฺธํ จ อโธ จ วีตราโค สพฺพรชนีเยสุ วีตราโค โหติฯ ตชฺชา ปรฏฺภูมิยํ, อิทํ ปจฺจยนฺติ ยถาภูตํ ปสฺสติฯ โส สพฺพปฏิจฺจสมุปฺปาทํ อามสติฯ อยํ ลกฺขโณ หาโรฯ

๙๐. ตตฺถ กตโม จตุพฺยูโห หาโร? อิมมฺหิ สุเตฺต ภควโต โก อธิปฺปาโย? เย สตฺตา เย นาภิรมิสฺสนฺติ, เต ทิฏฺฐิปฺปหานาย วายมิสฺสนฺติฯ อยเมตฺถ ภควโต อธิปฺปาโยฯ อยํ จตุพฺยูโห หาโรฯ

ตตฺถ กตโม อาวฏฺโฏ หาโร? ยานิมานิ มุทูนิ ปญฺจินฺทฺริยานิ ตานิ โอรมฺภาคิยานิ ปญฺจินฺทฺริยานิฯ สเพฺพน สพฺพํ สมูหนนฺติ อภิชฺฌาพฺยาปาโท จ ภาวนากาเรน เสกฺขาย วิมุตฺติยา พลํ สทฺธา, อุทฺธมฺภาคิยานิ ทิฏฺฐิวเสน พลํ สทฺธา, วีริยินฺทฺริยํ อารภิตตฺตา สตินฺทฺริยํ ปคฺคหิตตฺตา อจฺจนฺตํ นิฏฺฐํ คจฺฉนฺติฯ ตตฺถ ยานิ อินฺทฺริยานิ, อยํ มโคฺค สํกิเลสปฺปหานํฯ อยํ นิโรโธ อายตึ อนุปฺปาทธมฺโม, อิทํ ทุกฺขํฯ อยํ อาวฏฺโฏ หาโรฯ

ตตฺถ กตโม วิภตฺติ หาโร? "อยมหมสฺมี"ติ โย สมนุปสฺสติ, โส จ โข อธิมเตฺตน โลกิกายํ ภูมิยํ น ตุ อริเยน ปโยเคน โส สกฺกายทิฏฺฐิ ปชหติฯ ยํ วุจฺจติ ตชฺชาย ภูมิยา อธิมตฺตายฯ ตตฺถ ตชฺชาย ภูมิยํ ปญฺจหิ อากาเรหิ อธิมตฺตตํ ปฏิลภติ สีเลน วเตน พาหุสฺสเจฺจน สมาธินา เนกฺขมฺมสฺเขนฯ ตตฺถ อปฺปเตฺต ปตฺตสญฺญี อธิมานํ คณฺหาติฯ เอตสฺมึเยว วตฺถุปฺปตฺติยํ ภควา อิทํ สุตฺตํ ภาสติฯ สีลวา วตมเตฺตนาติฯ ตตฺถ โย อปฺปเตฺต ปตฺตสญฺญี ตสฺส โย สมาธิ, โส สามิโส กาปุริสเสวิโต ปน โส กาปุริสา วุจฺจนฺติ ปุถุชฺชนาฯ อามิสํ ยญฺจ อริยมคฺคมาคมฺม โลกิกา อนริยํ เตน สมาธิ โหติ อนริโย กาปุริสเสวิโตฯ โย ปน อริยากาเรน ยถาภูตํ น ชานาติ น ปสฺสติ [ชานาติ ปสฺสติ (ปี.)], โส อธิคมนํ ปชหติ โย อริเยน สมาธินา อกาปุริสเสวิเตน นิรามิเสน นียติ, ตตฺถ อกาปุริสา วุจฺจนฺติ อริยปุคฺคลาฯ โย เตหิ เสวิโต สมาธิ, โส อกาปุริสเสวิโตฯ ตสฺมา เอกํ วิภชฺชพฺยากรณียํ "อยมหมสฺมี"ติ อสมนุปสฺสโนฺต ตถา ปาเตติฯ

ตตฺถ กตมา ปริวตฺตนา? อิมาย ทสฺสนภูมิยา กิเลสา ปหาตพฺพา, เตหิ ปหียนฺติ อนิทฺทิฏฺฐาปิ ภควตา นิทฺทิสิตพฺพา โยฯ

ตตฺถ กตมํ เววจนํ? ยา สกฺกายทิฏฺฐิยา อตฺตทิฏฺฐิยาฯ อยํ ภูมิฯ เย กิเลสา ปหาตพฺพาฯ เต อปฺปหียนฺติ อนิทฺทิฏฺฐาปิ ภควตา สสฺสตทิฏฺฐิ จ อุเจฺฉททิฏฺฐิ จ, สา ปริยนฺตทิฏฺฐิ จฯ ยา อปริยนฺตทิฏฺฐิ จ, สา สสฺสตทิฏฺฐิ จฯ ยา อุเจฺฉททิฏฺฐิ, สา นตฺถิกา ทิฏฺฐิฯ ยา สสฺสตทิฏฺฐิ, สา อกิริยทิฏฺฐิฯ อิทํ เววจนํฯ

ตตฺถ กตมา ปญฺญตฺติ? ตณฺหา สํโยชนปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺตาฯ มโคฺค ปฏิลาภปญฺญตฺติยา ปญฺญโตฺตฯ อินฺทฺริยา ปฏิลาภปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺตาติฯ ตตฺถ กตโม โอตรโณ? สกฺกาโย ทุกฺขํ ทสฺสนปฺปหาตโพฺพฯ สมุทโย มโคฺคฯ อินฺทฺริยานิ ตานิ จ นิทฺทิฏฺฐานิ ขนฺธธาตุอายตเนสุฯ

ตตฺถ กตโม โสธโน หาโร? ยญฺหิ อารพฺภ ภควตา อิทํ สุตฺตํ ภาสิตํ, โส อารพฺภ นิทฺทิโฏฺฐฯ ตตฺถ กตโม ปริกฺขาโร? นามรูปสฺส เหตุปจฺจโยปิ วิญฺญาณํ เหตุ พีชํฯ เตน อวิชฺชา จ สงฺขารา จ ปจฺจโยฯ นิวตฺตินโย น อปโร ปริยาโย สพฺพภโว, เย จ สพฺพภวสฺส เหตุ ปรภณฺฑปจฺจโย อิติ สมฺมาทิฏฺฐิ ปรโต จ โฆโส โยนิโส จ มนสิกาโร ปจฺจโย ฯ ยา ปญฺญา อุปฺปาเทติ, เอสา เหตุ สมฺมาทิฏฺฐิยา สมฺมาสงฺกโปฺป ภวติ, ยา สมฺมาสมาธิ [สมฺมาทิฏฺฐิ (ปี.)], อยํ ปริกฺขาโรฯ

ตตฺถ กตโม สมาโรปโน? “อยมหมสฺมี”ติ อสมนุปสฺสี ทุกฺขโต โรคโต…เป.… ปนฺนรสปทานิฯ สีลานิ ภควา กิมตฺถิยานิ กิมานิสํสานิฯ สีลานิ, อานนฺท, อวิปฺปฏิสารตฺถานิ ยาว วิมุตฺติฯ ตตฺถ ทุวิโธ อโตฺถ – ปุริสโตฺถ จ วจนโตฺถ จฯ

๙๑. ตตฺถ กตโม ปุริสโตฺถ? ยายํ น ปจฺฉานุตาปิตา อยํ อวิปฺปฏิสาโร, อยํ ปุริสโตฺถฯ ยถา โกจิ พฺรูหยติ อิมตฺถมาเสวติ โส ภเณยฺย, กิญฺจิ มเมตฺถ อธีนํ ตสฺสตฺถาย อิทํ กิริยํ อารภามีติฯ อยํ ปุริสโตฺถฯ

ตตฺถ กตโม วจนโตฺถ? สีลานิ กายิกํ วา วาจสิกํ วา สุจริตํ อวิปฺปฏิสาโรติฯ ตตฺถ สีลสฺส วตสฺส จ ภาโสเยวฯ อนญฺญา สุคตกมฺมตา สุจริตํ อยํ อวิปฺปฏิสาโรฯ เอวํ ยาว วิมุตฺตีติ เอกเมกสฺมิํ ปเท เทฺว อตฺถา – ปุริสโตฺถ จ วจนโตฺถ จ, ยถา อิมมฺหิ สุเตฺต เอวํ สเพฺพสุ สุเตฺตสุ เทฺว เทฺว อตฺถาฯ อยํ หิ ปรมโตฺถ อุตฺตมโตฺถ จฯ ยํ นิพฺพานสจฺฉิกํ นิสฺสาย ยํ สกํ สจฺฉิกาตพฺพํ ภวติ, โส วุจฺจติ กตสฺส [สตสฺส (ก.)] กโตฺถติฯ อยํ ปุน เววจนํ สมฺปชานาติฯ อิมินา นิยุตฺตตฺถมภิลพฺภนฺติ วจนโตฺถฯ ตตฺถ ยํ อตฺถํ สาวโก อภิกงฺขติฯ ตสฺส โย ปฏิลาโภ, อยํ ปุริสโตฺถฯ ยํ ยํ ภควา ธมฺมํ เทเสติ, ตสฺส ตสฺส ธมฺมสฺส ยา อตฺถวิญฺญตฺติฯ อยํ อโตฺถ, ตตฺถ สีลานํ อวิปฺปฏิสาโร อโตฺถปิ อานิสํโสปิฯ เอโส จ อานิสํโส ยํ ทุคฺคติํ น คจฺฉติฯ ยถา ตํ ภควตา เอสานิสํโส ธเมฺม สุจิเณฺณ น ทุคฺคติํ คจฺฉติ ธมฺมจารี, อยํ อโตฺถฯ

ยํ ปุริโส ภาวนาภูมิยํ สีลานิ อารพฺภ สีเลน สํยุโตฺต โหติ เอวํ ยาว วิมุตฺติ ตถา สีลกฺขโนฺธฯ ตตฺถ โย จ อวิปฺปฏิสาโร อนุสยวเสน นิทฺทิโฏฺฐ, ตญฺจ สีลํ อยํ สีลกฺขโนฺธฯ ปาโมชฺชปีติปสฺสทฺธีติ จ สมาธินฺทฺริเยน, อยํ สมาธิกฺขโนฺธฯ ยํ สมาหิโต ยถาภูตํ ปชานาติ, อยํ ปญฺญากฺขโนฺธฯ อิเม ตโย ขนฺธา สีลํ สมาธิ ปญฺญา จ ตถา สีลํ ปริปูเรติ ยํ วีริยินฺทฺริยํ เตนการเณน โส สีลํ ปริปูเรติ, อนุปฺปนฺนสฺส จ อกุสลสฺส อนุปฺปาทาย วายมติ, อุปฺปนฺนสฺส จ ปหานาย อนุปฺปนฺนสฺส จ กุสลสฺส อุปฺปาทาย, อุปฺปนฺนสฺส จ กุสลสฺส ภิโยฺยภาวาย อิติ วีริยินฺทฺริยํ นิทฺทิฏฺฐํฯ ตตฺถ โย สมาธิกฺขโนฺธ , อิทํ สมาธินฺทฺริยํฯ ปญฺญากฺขโนฺธ ปญฺญินฺทฺริยํ, ตํ จตูสุ สมฺมปฺปธาเนสุ ทฏฺฐพฺพํฯ ตถา โย อนุปฺปนฺนสฺส จ อกุสลสฺส อนุปฺปาทาย วายมติ, อิทํ ปฐมํ สมฺมปฺปธานํฯ ยํ อุปฺปนฺนสฺส, อิทํ ทุติยํฯ จตฺตาริ สมฺมปฺปธานานิ จตูสุ ฌาเนสุ ปสฺสิตพฺพานิฯ ตถา สีลกฺขเนฺธน เนกฺขมฺมธาตุ จ อธิกา [อาทิกา (ปี.)], ตโย จ วิตกฺกา เนกฺขมฺมวิตโกฺก อพฺยาปาทวิตโกฺก อวิหิํสาวิตโกฺก จฯ สาธารณภูตาฯ ยา ปิยายมานสฺส ปาโมเชฺชน อิทํ กายิกํ สุขํ อานิตํ อนิยมีติเปเมน, อิทํ ทุกฺขํฯ โย ตตฺถ อวิเกฺขโป, อยํ สมาธิฯ อิทํ ปญฺจงฺคิกํ ปฐมํ ฌานํฯ ยา เจตสิกา ปสฺสทฺธิ สวิตกฺกํ สวิจารํ วิโรธนํ, โย กิเลโส จ ปริทาโห, โส ปฐเม

ฌาเน นิรุโทฺธฯ ตถา ยา จ กิเลสปสฺสทฺธิ ยา จ วิตกฺกวิจารานํ ปสฺสทฺธิ, อุภเยปิ เอเต ธเมฺม ปสฺสทฺธายํฯ ตตฺถ กายสฺส จิตฺตสฺส จ สุขํ สุขายนา, อิทํ ปีติสุขิโน ปสฺสทฺธิฯ โยปิ เอโกทิภาโว จิตฺตสฺส, เตน เอโกทิภาเวน ยํ จิตฺตสฺส อชฺฌตฺตํ สมฺปสาทนํ, อิทํ จตุตฺถํ ฌานงฺคํฯ อิติ อชฺฌตฺตญฺจ สมฺปสาโท เจตโส จ เอโกทิภาโว ปีติ จ สุขญฺจ, อิทํ ทุติยํ ฌานํ จตุรงฺคิกํฯ โย ปสฺสทฺธกาโย สุขํ เวเทติ, เตน อธิมเตฺตน สุเขน ผริตฺวา สุขํ เจตสิกํ ยํ, โส ปีติวีตราโค เอวํ ตสฺส ปีติวีตราคตาย อุเปกฺขํ ปฏิลภติฯ โส ปีติยา จ วิราคา อุเปกฺขํ ปฏิลภติฯ สุขญฺจ ปฏิสํเวเทติฯ สติ จ สมฺมา ปญฺญาย ปฏิลภติฯ สเจ สติ เอกคฺคตา อิทํ ปญฺจงฺคิกํ ตติยํ ฌานํฯ ยํ สุขิโน จิตฺตํ สมาธิยติ, อยํ เอกคฺคตาย ปราวิธานภาคิยา, ปฐเม ฌาเน อตฺถิ จิเตฺตกคฺคตา โน จกฺขุสฺส เวทนา สพฺพํ ปาริปูรึ คจฺฉติฯ ยถา จตุเตฺถ ฌาเน, ตถา ยา อุเปกฺขา ปสฺสมฺภยํ สติ สมฺปชญฺญํ จิเตฺตกคฺคตา จ, อิทํ จตุตฺถํ ฌานํฯ

๙๒. ยถา สมาธิ ทสฺสยิตพฺพํ, ตถา ปญฺญินฺทฺริยํ ตํ จตูสุ อริยสเจฺจสุ ปสฺสิตพฺพํฯ ยํ สมาหิโต ยถาภูตํ ปชานาติ, สา ปชานนา จตุพฺพิธา อสุภโต ทุกฺขโต อนตฺตโต จ, ยทารมฺมณํ ตํ ทุกฺขํ อริยสจฺจํ, ยํ ปชานโนฺต นิพฺพินฺทติ วิมุจฺจติ ตถา ยํ กามาสวสฺส ปหานํ ภวาสวสฺส ทิฏฺฐาสวสฺส อวิชฺชาสวสฺส, อยํ นิโรโธ อปฺปหีนภูมิยํ อาสวสมุทโยฯ อิมานิ จตฺตาริ อริยสจฺจานิ ยถา ปญฺญินฺทฺริยํ ปสฺสิตพฺพํฯ ยถายํ สมาหิโต ยถาภูตํ ปชานาติ, อยํ ทสฺสนภูมิฯ โสตาปตฺติผลญฺจ ยถาภูตํ ปชานโนฺต นิพฺพินฺทตีติ, อิทํ ตนุกญฺจฯ กามราคพฺยาปาทํ สกทาคามิผลญฺจ ยํ นิพฺพินฺทติ วิรชฺชติ, อยํ ปฐมชฺฌานภาวนาภูมิ จ ราควิราคา เจโตวิมุตฺติ อนาคามิผลญฺจฯ ยํ วิมุตฺติ วิมุจฺจติ, อยํ อวิชฺชาวิราคา ปญฺญาวิมุตฺติ อรหตฺตญฺจฯ อิเม อวิปฺปฏิสารา จ วีริยินฺทฺริยญฺจ จตฺตาโร สมฺมปฺปธานา อวิปฺปฏิสารา ตญฺจ อุปริ ยาว สมาธิ, เอวํ เต จตฺตาริ ฌานานิ สมาธินฺทฺริยญฺจ ยํ สมาหิโต ยถาภูตํ ปชานาติฯ อิเม จตฺตาโร สติปฏฺฐานา สีลปาริปูริมฺปาทาย จาคสํหิเตน จ นิเพฺพธิกานญฺจ นิมิตฺตานํ อนาวิลมนา, อิทํ สตินฺทฺริยํ จตฺตาโร สติปฏฺฐานาฯ ยํ ปุน อิมาย ธมฺมเทสนาย ตีสุ ฐาเนสุ ทิโฏฺฐคมนกินฺทฺริยํ กิเลสปหาเนน จ เสกฺขสีลํ, อิทํ สทฺธินฺทฺริยํฯ จตฺตาริ จ โสตาปตฺติยงฺคานิ ผลานิฯ สมาธินฺทฺริยานิ โสปนิยาหารีนิ สพฺพสุเตฺตสุ นิทฺทิสิตพฺพานิฯ ยํ ฌานํ ปฏิลภนํ วีริยคหิตํเยว ญาณํ ปฏิสฺสรโต, อยํ สุตมยี ปญฺญาฯ โย สมาธิ ปุพฺพาปรนิมิตฺตาภาโส อโนมคติตาย ยถากาโม, อยํ จินฺตามยี ปญฺญา, ยํ ตถาสมาหิโต ยถาภูตํ ปชานาติ, อยํ ภาวนามยี ปญฺญาฯ อยํ สุตฺตนิเทฺทโสฯ

อิมํ สุตฺตํ นิเพฺพธภาคิยํ พุชฺฌการธิกํ พุชฺฌิตพฺพํฯ เยหิ องฺเคหิ สมนฺนาคตํ ตํ พุชฺฌิสฺสนฺติ ตสฺส องฺคานิ พุชฺฌิสฺสนฺติ, เตน โพชฺฌงฺคาฯ ตถา อาทิโต ยาว สีลํ วตํ เจตนา กรณียา, กิสฺส สีลานิ ปาริปูเรติฯ อนุปฺปนฺนสฺส จ อกุสลสฺส อนุปฺปาทาย อุปฺปนฺนสฺส จ อกุสลสฺส ปหานาย อนุปฺปนฺนสฺส กุสลสฺส อุปฺปาทาย อุปฺปนฺนสฺส จ กุสลสฺส ภิโยฺยภาวาย, อิทํ วีริยํ ตสฺส ตสฺส พุชฺฌิตสฺส องฺคนฺติฯ อยํ วีริยสโมฺพชฺฌโงฺคฯ อิมินา วีริเยน เทฺว ธมฺมา อาทิโต อวิปฺปฏิสาโร ปาโมชฺชญฺจ ยา ปุน ปีติ อวิปฺปฏิสารปจฺจยา ปาโมชฺชปจฺจยา, อยํ ปีติสโมฺพชฺฌโงฺคฯ ยํ ปีติมนสฺส กาโย ปสฺสมฺภติฯ อยํ ปสฺสทฺธิสโมฺพชฺฌโงฺคฯ เตน กายิกสุขมานิตํ ยํ สุขิโน จิตฺตํ สมาธิยติ, อยํ สมาธิสโมฺพชฺฌโงฺคฯ ยํ สมาหิโต ยถาภูตํ ปชานาติ, อยํ ธมฺมวิจยสโมฺพชฺฌโงฺคฯ ยา สีลมฺปาทาย ปญฺจนฺนํ โพชฺฌงฺคานํ อุปาทายานุโลมตา นิมิตฺตายนา ปีติภาคิยานญฺจ วิเสสภาคิยานญฺจ อปิลาปนตา สหคตา โหติ อนวมโคฺค, อยํ สติสโมฺพชฺฌโงฺคฯ ยํ ยถาภูตํ ปชานาติ, อจฺจารทฺธวีริยํ กโรติฯ อุทฺธจฺจภูมีติ กตา อภิปตฺถิตํ เปเสติฯ โกสชฺชภูมีติ ครหิโต รหิเตหิ องฺเคหิ พุชฺฌติ ยํ จกฺขุสมถปถํ, สา อุเปกฺขาติฯ เตน สา อุเปกฺขา ตสฺส โพชฺฌงฺคสฺส องฺคนฺติ กริตฺวา อุเปกฺขาสโมฺพชฺฌโงฺคติ วุจฺจเตฯ เอโส สุตฺตนิเทฺทโสฯ

๙๓. ตตฺถ กตมา เทสนา? อสฺมึ สุเตฺต จตฺตาริ อริยสจฺจานิ เทสิตานิฯ ตตฺถ กตโม วิจโย? สีลวโต อวิปฺปฏิสาโร ยาว วิมุตฺติ อิมิสฺสาย ปุจฺฉาย มินิกิมตฺถสฺสมีติ เทฺว ปทานิ ปุจฺฉา เทฺว ปทานิ วิสชฺชนานิ ทฺวีหิ ปเทหิ เทฺว อภิญฺญ ทฺวีหิ เจว ปเทหิ วิสชฺชนา กึ ปุจฺฉติ นิพฺพาธิกํ กายภูมึ กมฺมสฺส ตถา หิ ปติฏฺฐา จ อเสเกฺข ธเมฺม อุปฺปาเทติฯ ตตฺถ กตมา ยุตฺติ? สีลวโต อวิปฺปฏิสาโร ภวติ กึ นิจฺฉนฺทสฺส จ วิราโค อตฺถิ เอสา ยุตฺติฯ ตตฺถ กตมํ ปทฏฺฐานํ? วีริยํ วีริยินฺทฺริยสฺส ปทฏฺฐานํฯ สมาธิ สมาธินฺทฺริยสฺส ปทฏฺฐานํฯ ปญฺญา ปญฺญินฺทฺริยสฺส ปทฏฺฐานํฯ วีริยํ อโทสสฺส ปทฏฺฐานํฯ สมาธิ อโลภสฺส ปทฏฺฐานํฯ ปญฺญา อโมหสฺส ปทฏฺฐานํฯ วีริยินฺทฺริยํ ติณฺณํ มคฺคงฺคานํ ปทฏฺฐานํ, สมฺมาวาจาย สมฺมากมฺมนฺตสฺส สมฺมาอาชีวสฺสฯ สมาธินฺทฺริยํ ติณฺณํ มคฺคงฺคานํ ปทฏฺฐานํ, สมฺมาสงฺกปฺปสฺส สมฺมาวาจาย สมฺมาสมาธิโนฯ ปญฺญินฺทฺริยํ ทฺวินฺนํ มคฺคงฺคานํ ปทฏฺฐานํ, สมฺมาสติยา สมฺมาทิฏฺฐิยา จฯ

ตตฺถ กตโม ลกฺขโณ? สีลกฺขเนฺธ วุเตฺต สเพฺพ ตโย ขนฺธา วุตฺตา ภวนฺติ, สีลเมว หิ เสโลปมตา ยถา เสโล สพฺพปจฺจตฺถิเกหิ อกรณีโย เอวํ ตํ จิตฺตํ สพฺพกิเลเสหิ น กมฺปตีติ, อยํ อโมโหฯ วิรตฺตํ [ปสฺส อุทา. ๓๔ อุทานปาฬิยํ] รชนีเยสูติ อยํ อโลโภฯ โกปเนเยฺย น กุปฺปตีติ อยํ อโทโสฯ ตตฺถ ปญฺญา อโมโห กุสลมูลํ, อโลโภ อโลโภเยว, อโทโส อโทโสเยวฯ อิเมหิ ตีหิ กุสลมูเลหิ เสกฺขภูมิยํ ฐิโต อเสกฺขมคฺคํ อุปฺปาเทติฯ เสกฺขภูมิ สมฺปตฺติกมฺมธเมฺม อุปฺปาเทติ, สา จ สมฺมาวิมุตฺติ, ยญฺจ วิมุตฺติรสญฺาณทสฺสนํ อิเม ทส อเสกฺขานํ อรหตฺตํ ธมฺมาฯ ตตฺถ อฏฺฐงฺคิเกน มเคฺคน จตุพฺพิธา ภาวนาปิ ลพฺภติฯ สีลภาวนา กายภาวนา จิตฺตภาวนา ปญฺญาภาวนา จฯ ตตฺถ สมฺมากมฺมเนฺตน สมฺมาอาชีเวน จ กาโย ภาวิโตฯ สมฺมาวาจาย สมฺมาวายาเมน จ สีลํ ภาวิตํฯ สมฺมาสงฺกเปฺปน สมฺมาสมาธินา จ จิตฺตํ ภาวิตํฯ สมฺมาทิฏฺฐิยา สมฺมาสติยา จ ปญฺญา ภาวิตาฯ อิมาย จตุพฺพิธาย ภาวนาย เทฺว ธมฺมา ภาวนาปาริปูรึ คจฺฉนฺติ จิตฺตํ ปญฺญญฺจฯ จิตฺตํ ภาวนาย สมโถ, ปญฺญา ภาวนาย วิปสฺสนาฯ ตตฺถ ปญฺญา อวิชฺชาปหาเนน จิตฺตํ อุปกฺกิเลเสหิ อมิสฺสีกตนฺติฯ ปญฺญา ภาวนาย จิตฺตภาวนํเยว ปริปูเรติฯ เอวํ ยสฺส สุภาวิตํ จิตฺตํ กุโต ตํ ทุกฺขเมสฺสตีติฯ อปิ จ โข ปน ตสฺส อายสฺมโต อพฺยาปาทธาตุ อธิมุตฺตา, น โส เปตํ สมาปโนฺน ตสฺส สงฺขาปหารํ เทติ, สงฺขาวิตกฺกิเต สรีเร ทุกฺขํ น เวทิยติ, อยํ สุตฺตโตฺถฯ

๙๔. ตตฺถ กตมา เทสนา? อิมมฺหิ สุเตฺต ทส อเสกฺขา อรหตฺตธมฺมา เทสิตา อปฺปมาณา จ สมฺมา วิภาวนาฯ ตตฺถ กตโม วิจโย? เสโลปมตา เย เย ธมฺมา เวทนียสุขทุโกฺขปคตา, เต สเพฺพ นิรูปํ วานุปสฺสนฺตานํ วูปคตา กายโต เวทยิตปริกฺขาโร อปฺปวตฺติโต ทุกฺขํ น เวทิยติฯ ตตฺถ กตมา ยุตฺติ, ยเสฺสวํ ภาวิตํ จิตฺตํ กุโต ตํ [นํ (ก.)] ทุกฺขเมสฺสตีติฯ ตีสุ ภาวนาสุ ทุกฺขํ นกฺขมติ จิตฺตํ จิตฺตภาวนาย จฯ นิโรธภาวนาย จ อานนฺตริกา สมาธิภาวนาย จฯ อิติ ยเสฺสวํ ภาวิตํ จิตฺตนฺติ สมาธิ ผลสฺส ปทฏฺฐานํฯ

ตตฺถ กตโม ลกฺขโณ? ยเสฺสวํ ภาวิตํ [ปสฺส อุทา. ๓๔ อุทานปาฬิยํ] จิตฺตนฺติ จิตฺตานิ ภาวิตานิ ยถา ปฐมํ นิทฺทิฏฺฐานิ ปญฺญา สีลํ กาโย จิตฺตํ, สีลมฺปิ สุภาวิตํ กายิกเจตสิกญฺจ ฐิตตฺตา นานุปกมฺปตีติ เวทนาปิ ตถา สญฺญาปิ สงฺขาราปิฯ กุโต ตํ ทุกฺขเมสฺสตีติ สุขมฺปิ นานุคจฺฉติ, อทุกฺขมสุขมฺปิ นาคตนฺติฯ

ตตฺถ กตโม จตุพฺยูโห หาโร? อิธ ภควโต โก อธิปฺปาโย? เย ทุเกฺขน อธิกา ภวิสฺสนฺติ, เต เอวรูปาหิ สมาปตฺตีหิ วิรหิสฺสนฺติฯ อยเมตฺถ ภควโต อธิปฺปาโยฯ เย จ อปฺปสนฺนา, เต หิ

ภวิสฺสนฺติ, ปสนฺนานญฺจ ปีติปาโมชฺชํ ภวิสฺสติ, อยํ ตตฺถ ภควโต อธิปฺปาโยฯ อาวฏฺฏติ นตฺถิ อาวฏฺฏนสฺส ภูมิฯ

วิภตฺตีติ ยเสฺสวํ ภาวิตํ จิตฺตํ กุโต ตํ ทุกฺขเมสฺสตีติ ทุวิโธ นิเทฺทโส – ทุกฺขเหตุนิเทฺทโส จ ปฏิปกฺขนิเทฺทโส จฯ โก โส ทุกฺขเหตุ? ยโต ทุกฺขํ อาคจฺฉติ ปฏิปเกฺข วุเตฺต เสสธมฺมานํ สีลํ เหตุ จ ปจฺจโย จ, เต สเพฺพ ธมฺมา วุตฺตา โหนฺติฯ เอกโพธิปกฺขิเย ธเมฺม วุเตฺต สเพฺพ โพธคมนียา ธมฺมา วุตฺตา ภวนฺติฯ

ตตฺถ กตโม จตุพฺยูโห หาโร? อิมมฺหิ สุเตฺต ภควโต โก อธิปฺปาโย? เย อวิปฺปฏิสาเรน ฉนฺทิกา, เต สีลปาริปูรี ภวนฺติ ปาโมชฺชฉนฺทิกา อวิปฺปฏิสารีปาริปูรี, อยเมตฺถ ภควโต อธิปฺปาโย…เป…. อยํ จตุพฺยูโห หาโรฯ

ตตฺถ กตโม อาวโฏฺฏ? อิทํ สุตฺตํ นิเพฺพธภาคิยํฯ โย นิเพฺพโธ, อยํ นิโรโธฯ เยน นิพฺพิชฺฌติ, โส มโคฺคฯ ยํ นิพฺพิชฺฌติ, ตํ ทุกฺขํฯ ยํ นิเพฺพธคามินา มเคฺคน ปหียติ, สมุทโยยํ วุโตฺตฯ

ตตฺถ กตมา วิภตฺติ? สีลวโต อวิปฺปฏิสาโรติ วิภชฺชพฺยากรณียํ, ปรามสนฺตสฺส นตฺถิ อ วิปฺปฏิสาโร ยาว โทสกตํ กาเยน วา วาจาย วา อกุสลํ อารภติฯ กิญฺจิปิสฺส เอวํ โหติ ‘‘สุกต เมตํ สุจริตเมตํ โน จสฺส เตน อวิปฺปฏิสาเรน ปาโมชฺชํ ชายติ ยาว วิมุตฺติ, ตสฺส สีลวโต อ วิปฺปฏิสาโร’’ติ วิภชฺชพฺยากรณียํ, อยํ วิภตฺติหาโรฯ

ตตฺถ กตมา ปริวตฺตนา? อิเมหิ สตฺตหิ อุปนิสาสมฺปตฺตีหิ เอกาทส อุปนิสา วิภตฺติยํ ปช หานํ ปชหนฺติ, อยํ ปริวตฺตนาฯ

ตตฺถ กตมา เววจนา? อิเมสํ อริยธมฺมานํ พลโพชฺฌงฺควิโมกฺขสมาธิสมาปตฺตีนํ อิมานิ เววจนานิฯ

ตตฺถ กตมา ปญฺญตฺติ? สีลวโต อวิปฺปฏิสาโรติ สีลกฺขเนฺธ เนกฺขมฺมปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺตํ, นิสชฺชปญฺญตฺติ จ เอวํ ทส องฺคานิ ทฺวีหิ ทฺวีหิ อเงฺคหิ ปญฺญตฺตานิฯ

ตตฺถ กตโม โอตรโณ? อิทํ นิเพฺพธภาคิยสุตฺตํ ปญฺจสุ โอติณฺณํ ยถา ยํ ปฐมํ นิทฺทิฏฺฐํ เอวมินฺทฺริยาทิขนฺธธาตุอายตเนสุ นิทฺทิสิตพฺพานิฯ

ตตฺถ กตโม โสธโน หาโร? สีลวโต อวิปฺปฏิสาโรติ น ตาว สุโทฺธ อารโมฺภ อวิปฺปฏิสาริ โน ปาโมชฺชนฺติ น ตาว สุโทฺธ อารโมฺภ ยานิ เอกาทส ปทานิ เทสิตานิ ยทา ตทา สุโทฺธ อา รโมฺภ, อยํ โสธโนฯ

ตตฺถ กตโม อธิฏฺฐาโน? สีลเวมตฺตตาย ปญฺญตฺตํ เอวํ ทส ปทานิ สพฺพานิ สีลกฺขนฺธสฺส อานิสํโส, เต จ ปติรูปเทสวาโส จ ปจฺจโย อตฺตสมฺมาปณิธานญฺจ เหตุ, สมาธิกฺขนฺธสฺส สุขํ เหตุ ปสฺสทฺธิ ปจฺจโย, เยน ฌานสหชาติ จ ฐานนฺติ ฌานงฺคา อปโร ปริยาโย กาเมสุ อาที นวานุปสฺสนา สมาธิโน ปจฺจโย เนกฺขเมฺม อานิสํสทสฺสาวิตา เหตุฯ

ตตฺถ กตมา สมาโรปนา? ยํ วีริยินฺทฺริยํ, โส สีลกฺขโนฺธฯ ยํ สีลํ, เต จตฺตาโร ธมฺมา ปธา นาฯ ยํ ธมฺมานุธมฺมปฏิปตฺติ, โส ปาติโมกฺขสํวโรฯ

๙๕. ยสฺส เสโลปมํ จิตฺตนฺติ คาถา [ปสฺส อุทา. ๓๔ อุทาเน], เสโลปมนฺติ อุปมา ยถา เสโล วาเตน น กมฺปติ น อุเณฺหน น สีเตน สํกมฺปติฯ ยถา อเนกา อเจตนา, เต อุเณฺหน มิลายนฺติ, สีเตน อวสุสฺสนฺติ, วาเตน ภชนฺติฯ น เอวํ เสโล วิรตฺตํ รชนีเยสุ โทสนีเย น ทุสฺสตีติ การณํ โทสนีเย โทมนสฺสนฺตํ, น ทุเฏฺฐน วา กมฺปติ อุเณฺหน วา, โส มิลายติ สีเตน วา อวสุสฺสติ, เอวํ จิตฺตํ ราเคน นานุสฺสติ สีเตน กมฺปตีติฯ กึ การณํ? วิรตฺตํ รชนีเยสุ โทสนีเย น ทุสฺสติฯ กึ การณํ? โทสนีเย ปนสฺสนฺติ น ทุสฺสติ, อทุฏฺฐํ ตํ น โกสิสฺสนฺติ, เตน กุปฺปนีเย น กุปฺปติ, ยเสฺสวํ ภาวิตํ จิตฺตํ กุโต ตํ ทุกฺขนิเทฺทโส จ กุโต เอวรูปสฺส ทุกฺขํ อาคมิสฺสตีติ นิทฺทิฏฺฐํฯ

ปริวตฺตนาติ กุโต ตํ ทุกฺขเมสฺสตีติ ยํ เจตสิกํ สุขํ อนุปาทิเสสา อยํ นตฺถิ โสปาทิเสสา อยํ อตฺถิฯ ปุน เอวมาหํสุ ตํ ขณํ ตํ มุหุตฺตํ อุภยเมว อเวทยิตํ โสปาทิเสสํ ยญฺจ อนุปาทิเสสํ ยญฺจ ตํ ขณํ ตํ มุหุตฺตํ อนุปาทิเสสํ ยญฺจ โสปาทิเสสํ จ อเวทยิตํฯ สุขมาปนฺนสฺส อนาวตฺติกนฺติ อยเมตฺถ วิเสโส ปริวตฺตนาฯ

ตตฺถ กตโม เววจโน? ยเสฺสวํ ภาวิตํ จิตฺตํ วา ภาวิตํ สุภาวิตํ อนุฏฺฐิตํ วตฺถุกตํ สุสมารทฺธํฯ จิตฺตนฺติ มโน วิญฺญาณํ มนินฺทฺริยํ มโนวิญฺญาณธาตุฯ

ตตฺถ กตมา ปญฺญตฺติ? จิตฺตํ มโน สงฺขารา วูปสมปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺตํฯ สมาธิ อเสกฺขปญฺญตฺติยา ปญฺญโตฺตฯ ทุกฺขํ อุจฺฉินฺนปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺตํฯ

ตตฺถ กตโม โอตรโณ? จิเตฺต นิทฺทิเฏฺฐ ปญฺจกฺขนฺธา นิทฺทิฏฺฐา โหนฺติ, อยํ ขเนฺธสุ โอตรโณ, มโนวิญฺญาณธาตุยา นิทฺทิฏฺฐาย อฏฺฐารส ธาตุโย นิทฺทิฏฺฐา โหนฺติ, อยํ ธาตูสุ โอตรโณฯ มนายตเน นิทฺทิเฏฺฐ สพฺพานิ อายตนานิ นิทฺทิฏฺฐานิ โหนฺติฯ ตตฺถ มนายตนํ นามรูปสฺส ปทฏฺฐานํฯ นามรูปปจฺจยา สฬายตนํฯ ตถา ปฏิจฺจสมุปฺปาเทฯ อยํ โอตรโณฯ ตตฺถ กตโม โสธโน สุโทฺธเยว อารโมฺภฯ

ตตฺถ กตโม อธิฏฺฐาโน? ฉฬินฺทฺริยํ ภาวนา เอกตฺตายํ ปญฺญตฺติ ฉฏฺฐิเตน กาโย เอกตฺตาย ปญฺญโตฺตฯ

ตตฺถ กตโม ปริกฺขาโร? จิตฺตสฺส ปุพฺพเหตุ สมุปฺปาทาย มนสิกาโร จ ตโปฺปณตา จ ยํ อสมาหิตภูมิยํ จ วิเสสธมฺมานํ อภาวิตตฺตา จิตฺตสตตํ คจฺฉติ, สเจ สมาธิโน สุขํ เหตุ อวิปฺปฏิสาโร ปจฺจโย, อยํ เหตุ อยํ ปจฺจโย ปริกฺขาโรฯ

ตตฺถ กตมา สมาโรปนา? ยเสฺสวํ ภาวิตนฺติ ตสฺส ธมฺมา สมาโรปยิตพฺพาฯ กาโย สีลํ ปญฺญา ภาวิตจิตฺตนฺติ อนภิรตํ อนปณตํ อเนกํ อนุตํ อนาปชฺชาสตฺตํ อยํ สมญฺญายตนา น ตสฺส เสกฺขสฺส สมฺมาสมาธิ สเพฺพ อเสกฺขา ทส อรหนฺตธมฺมา นิทฺทิฏฺฐา โหนฺติฯ อเสกฺขภาคิยานิ สุตฺตานิฯ

๙๖. ยสฺส นูน, ภเนฺต, กายคตาสติ อภาวิตา, อยํ โส อญฺญตรํ สพฺรหฺมจาริํ [สพฺรหฺมจารีนํ (ก.)] อาสชฺช สมาปชฺช อปฺปฏินิสชฺช ชนปทจาริกํ ปกฺกเมยฺย, โส อายสฺมา อิมสฺมิํ วิปฺปฏิชานาติ เทฺว ปชานิ ปฏิชานาติ จิตฺตภาวนายญฺจ ทิฏฺฐิยา ปหานํ, กายภาวนายญฺจ ทิฏฺฐิปฺปหานํ, กายภาวนายญฺจ ตณฺหาปหานํ, ยํ ปฐมํ อุปมํ กโรติฯ อสุจินาปิ สุจินาปิ ปถวี เนว อฏฺฏิยติ น ชิคุจฺฉติ น ปีติปาโมชฺชํ ปฏิลภติ, เอวเมว หิ ปถวีสเมน โส เจตสา อนุวเยน อปฺป

เกน อเวเรน อพฺยาปชฺชน วิหรามีติฯ อิติ โส อายสฺมา กึ ปฏิชานาติ, กายภาวนาย สุขินฺทฺริยปหานํ ปฏิชานาติ, จิตฺตภาวนาย โสมนสฺสินฺทฺริยปหานํ ปฏิชานาติฯ กายิกา เวทนา ราคานุสยมนุคตานํ สุขินฺทฺริยํ ปฏิกฺขิปติฯ น หิ เวทนากฺขนฺธํ ยา เจตสิกา สุขเวทนา ตตฺถ อยํ ปฏิลาภปจฺจยา อุปฺปชฺชติ สุขํ โสมนสฺสํฯ โสตํ ปฏิกฺขิปติ, น หิ มโนสมฺผสฺสชํ เวทนํฯ ตตฺถ จตูสุ มหาภูเตสุ รูปกฺขนฺธสฺส อนุสยปฏิฆปหานํ ภณติฯ กาเม รูปญฺจ ตญฺจ อเสกฺขภูมิยํฯ กาเย กายานุปสฺสนา ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหารญฺจฯ พเลน จ อุสฺสาเหน จ สพฺพํ มนสิ กตตฺตานํ ปหานํ เมทํ กตาลิกาย จ ปุริเสน จ มณฺฑนกชาติเกน จ, เอเตหิ อิมสฺส มาตาปิตฺสมฺภูตํ ปจฺจเวกฺขณํ, โส กาเยน จ กายานุปสฺสนาย จ จิเตฺตน จ จิตฺตานุปสฺสนาย จ เทฺว ธมฺเม ธาเรติฯ กายกิเลสวตฺถุํ จิเตฺตน จ จิตฺตสนฺนิสฺสเย จิเตฺตน สุภาวิเตน สตฺตนฺนํ จ สมาปตฺตีนํ วิหริตุํ ปฏิชานาติฯ

คหปติปุโตฺตปมตาย จ ยถา คหปติปุตฺตสฺส นานารงฺคานํ วตฺถกรณฺฑโก ปุโณฺณ ภเวยฺย, โส ยํ ยเทว วตฺถยุคํ ปุพฺพณฺหสมเย อากงฺขติ, ปุพฺพณฺหสมเย นิพฺพาเปติ, เอวํ มชฺฌนฺหิกสมเย, สายนฺหสมเย, เอวเมว โส อายสฺมา จิตฺตสฺส สุภาวิตตฺตา ยถารูเปน วิหาเรน อากงฺขติ ปุพฺพณฺหสมยํ วิหริตุํ, ตถารูเปน [ยถารูเปน (ปี. ก.)] ปุพฺพณฺหสมยํ วิหรติ, มชฺฌนฺหิกสมเย, สายนฺหสมเยฯ เตน เวส อายสฺมตา อุปมาย เม อาสิตาย ปถวี วา อนุตฺตรา อินฺทฺริยภาวนา ภาวิตจิเตฺตนฯ เตน โส อายสฺมา อิทํ อฏฺฐวิธํ ภาวนํ ปฏิชานาติ จตูสุ มหาภูเตสุ, กายภาวนํ อุปกจฺฉาตาลํ ปุริสเมตกํ ภวตลากาสุ จิตฺตภาวนํ, อิมาหิ ภาวนาหิ ตาย ภาวนาย จ สมถา ปาริปูริมเนฺตหิฯ อิเมหิ จตูหิ ปญฺญาปาริปูริมเนฺตหิฯ

๙๗. กถํ อุปกจฺฉาตาลํ ปฏิกูเลสุ ธเมฺมสุ อปฺปฏิกูลสญฺญี วิหรติ? กาโย ปกติยา อปฺปฏิกูลํ กาเย อุทฺธุมาตกสญฺญา สํขิเตฺตน นว สญฺญา อิเม ปฏิกูลา ธมฺมา เจโส อายสฺมา ปฏิกูลโต อชิคุจฺฉิโต กายคตาสติยา ภาวนานุโยคมนุยุโตฺต วิหรติ, น หิ ตสฺส ชิคุจฺฉปฺปหาย จิตฺตํ ปฏิกูลติฯ

กถํ อปฺปฏิกูเลสุ ธเมฺมสุ ปฏิกูลสญฺญี วิหรตีติ? กาโย สพฺพโลกสฺส อปฺปฏิกูโล ตํ โส อายสฺมา อสุภสญฺญาย วิหรติฯ เอวํ อปฺปฏิกูเลสุ ธเมฺมสุ ปฏิกูลสญฺญี วิหรติฯ

กถํ ปฏิกูเลสุ จ อปฺปฏิกูเลสุ จ อปฺปฏิกูลสญฺญี วิหรตีติ อปิ สโพฺพยํ โลกสฺส ยมิทํ มุโณฺฑ ปตฺตปาณี กุเลสุ ปิณฺฑาย วิจรติ, เตน จ โส อายสฺมา สุวณฺณทุพฺพเณฺณน อปฺปฏิกูลสญฺญี จิเตฺตน จ กาเยน นิพฺพิทาสหคเตน อปฺปฏิกูลสญฺญี, เอวํ ปฏิกูเลสุ อปฺปฏิกูเลสุ จ ธเมฺมสุ อปฺปฏิกูลสญฺญี วิหรติฯ

กถํ ปฏิกูเลสุ จ ธเมฺมสุ อปฺปฏิกูลสญฺญี วิหรติ? ปฏิกูเลสุ จ ธเมฺมสุ สุภสญฺญิโน อิตฺถิรูเป ปฏิกูเลสุ จ ชิคุจฺฉิโน วินีลกวิปุพฺพเก ตตฺถ โส อายสฺมา ปฏิกูลสญฺญี วิหรติฯ

กถํ ปฏิกูเลสุ ธเมฺมสุ ตทุภยํ อภินิวชฺชยิตฺวา อุเปกฺขโก วิหรติ สโต จ สมฺปชาโน จ? อปฺปฏิกูเลสุ จ ธเมฺมสุ สุภสญฺญิโน อิตฺถิรูเป ปฏิกูเลสุ จ ชิคุจฺฉิโน วินีลกวิปุพฺพเก ตทุภยํ อภินิวชฺชยิตฺวา ‘เนตํ มม’‘เนโสหมสฺมิ’‘เนโส เม’ อตฺตาติ วิหรติฯ เอวํ ตทุภยํ อภินิวชฺชยิตฺวา อุเปกฺขโก วิหรติ สโต สมฺปชาโนฯ

อปโร ปริยาโยฯ เตธาตุโก โลกสนฺนิวาโส สพฺพพาลปุถุชฺชนานํ อปฺปฏิกูลสญฺญาฯ ตตฺถ จ อายสฺมา สาริปุโตฺต อปฺปฏิกูลสญฺญี วิหรติฯ เอวํ อปฺปฏิกูเลสุ ธเมฺมสุ ปฏิกูลสญฺญี วิหรติฯ

กถํ ปฏิกูเลสุ ธเมฺมสุ อปฺปฏิกูลสญฺญี วิหรติ? ปฏิกูลสญฺญิโน สพฺพเสกฺขา อิธ กา เต ธาตุเก สพฺพโลเกฯ ตตฺถ กตโม ภูมิปฺปโตฺต สมาธิผเล สจฺฉิกโต อปฺปฏิกูลสญฺญี วิหรติ ? กิํ การณํ? น หิ ตํ อตฺถิ ยสฺส โลกสฺส ปหานาย ปฏิกูลสญฺญี อุปฺปาเทยฺยฯ

กถํ ปฏิกูเลสุ จ อปฺปฏิกูเลสุ จ ธเมฺมสุ ปฏิกูลสญฺญี วิหรติ? เตธาตุเก โลกสนฺนิวาเส ยาว กามโลกภูมตา หิ ราคานํ วีตราคานํ ปฏิกูลสมตา รูปารูปธาตุํ อปฺปฏิกูลสมตาฯ ตตฺถ จ อายสฺมา สาริปุโตฺต ปฏิกูลสญฺญี วิหรติฯ เอวํ ปฏิกูเลสุ จ อปฺปฏิกูเลสุ จ ธเมฺมสุ ปฏิกูล สญฺญี วิหรติฯ

กถํ ปฏิกูเลสุ จ อปฺปฏิกูเลสุ จ ธเมฺมสุ อปฺปฏิกูลสญฺญี วิหรติ? ยํ กิญฺจิ ปรโต ทุรุตฺตานํ ทุราคตานํ วจนปถานํ ตํ วจนํ อปฺปฏิกูลํ ยาวตา วาจโส อปฺปติรูปา ตถา ชนสฺส อปฺปฏิกูล สญฺญาฯ ตตฺถ อายสฺมา สาริปุโตฺต อภิญฺญาย สจฺฉิกโต อปฺปฏิกูลสญฺญี วิหรติ, เอวํ ปฏิกูเล สุ จ อปฺปฏิกูเลสุ จ ธเมฺมสุ อปฺปฏิกูลสญฺญี วิหรติฯ

๙๘. กถํ ปฏิกูเลสุ จ อปฺปฏิกูเลสุ จ ธเมฺมสุ ตทุภยํ อภินิวชฺชยิตฺวา อุเปกฺขโก จ วิหรติ สโต จ สมฺปชาโน? ยญฺจ เนสํ สมนุปสฺสติ เย ธมฺมา ทุจฺจริตา, เต ธมฺมา อปฺปฏิกูลาฯ ตตฺถ อายสฺมา สาริปุโตฺต อิติ ปฏิสญฺจิกฺขติ เย ธมฺมา ทุจฺจริตา, เต ธมฺมา อนิฏฺฐวิปากาฯ เย ธมฺมา สุจริตา, เต อาจยคามิโนฯ โส จ สุจริตํ อาจยคามินิํ กริตฺวา ทุจฺจริตํ อนิฏฺฐวิปากํ กริตฺวา ตทุ ภยํ อภินิวชฺชยิตฺวา อุเปกฺขโก วิหรติฯ

อถ ปฏิกูเลสุ จ ธเมฺมสุ อปฺปฏิกูเลสุ จ ปฏิกูลสญฺญี วิหรติฯ ตณฺหา ปฏิกูลธมฺมา กิํ กา รณํ? ตณฺหาวเสน หิ สตฺตา ทฺวีหิ ธเมฺมหิ สตฺตา, กพฬีกาเร อาหาเร รสตณฺหาย สตฺตา, ผ เสฺส สุขสญฺญาย สตฺตาฯ ตตฺถายสฺมา สาริปุโตฺต กพฬีกาเร จ อาหาเร ปฏิกูลสญฺญี วิหรติ, ผเสฺส จ ทุกฺขสญฺญี วิหรติฯ เอวํ ปฏิกูเลสุ จ อปฺปฏิกูเลสุ จ ปฏิกูลสญฺญี วิหรติฯ

กถํ ปฏิกูเลสุ จ ธเมฺมสุ อปฺปฏิกูเลสุ จ ธเมฺมสุ อปฺปฏิกูลสญฺญี วิหรติ? ตณฺหากฺขยํ อนุ ตฺตรํ นิพฺพานํ ตถา พาลปุถุชฺชนานํ ปฏิกูลสญฺญา ปหตสญฺญา จฯ ตตฺถายสฺมโต สาริ ปุตฺตสฺส อปฺปฏิกูลสญฺญา อพฺยาปาทสญฺญา จ สามํ ปญฺญาย ปสฺสิตฺวา เอวํ ปฏิกูเลสุ จ ธ เมฺมสุ อปฺปฏิกูลสญฺญี วิหรติฯ

กถํ ปฏิกูเลสุ จ อปฺปฏิกูเลสุ จ ธเมฺมสุ อปฺปฏิกูลสญฺญี วิหรติ? ตติเย จ นิพฺพาเน ปฏิกูล สญฺญิโน ยเสน จ กิตฺตินิ จ อปฺปฏิกูลสญฺญิโนฯ ตตฺถายสฺมา สาริปุโตฺต อสฺสาทญฺจ อาที นวญฺจ นิสฺสรณญฺจ ยถาภูตํ สมฺมาปญฺญาย ปฏิชานโนฺต ปฏิกูลญฺจ อปฺปฏิกูลญฺจ ธมฺมํ ตทุ ภยํ อภินิวชฺชยิตฺวา อปฺปฏิกูลสญฺญี วิหรติฯ

กถํ ปฏิกูลํ อปฺปฏิกูลญฺจ ธมฺมํ ตทุภยํ อภินิวชฺชยิตฺวา อุเปกฺขโก วิหรติ? สโต จ สมฺปชา โน จ, ยญฺจ สมนุปสฺสติ อนุนโย อปฺปฏิกูโล ธโมฺม ปฏิโฆ จ ปฏิกูโล ธโมฺม, ตตฺถายสฺมา สาริ ปุโตฺต อนุนยสฺส ปฏิฆปฺปหีนตฺตา อุเปกฺขโก วิหรติ สโต สมฺปชาโน จฯ ยญฺจสฺส สมนุปสฺสติ อยํ ปญฺจวิธา อนุตฺตรา อินฺทฺริยภาวนาฯ อยํ สุตฺตนิเทฺทโสฯ

๙๙. ตตฺถ กตโม เทสนาหาโร? อิมมฺหิ สุเตฺต กิํ เทสิตพฺพํ? ตตฺถ วุจฺจเต, อิมมฺหิ สุเตฺต ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหาโร เทสิโต, ตถา วิมุตฺตํ จิตฺตํ ปจฺจเวกฺขณา จ อธิปญฺญาธมฺมํ เทสิตํฯ

ตตฺถ กตโม วิจโย? เย กาเย กายานุปสฺสิโน วิหรนฺติ, เตสํ จิตฺตํ อนุนยปฺปฏิเฆน น วิหรติ อนุนยปฺปฏิเฆน จาภิรมมานสฺส จิตฺตํ สมคฺคตํ ภวิสฺสตีติ ภาวนาย พลเมตํ, อยํ วิจโย หาโรฯ

ตตฺถ กตโม ยุตฺติหาโร? กายภาวนาย จ จิตฺตภาวนาย จ น กิญฺจิ สพฺรหฺมจารี อติมญฺญิสฺสตีติฯ อตฺถิ เอสา ยุตฺติ, อยํ ยุตฺติหาโรฯ

ตตฺถ กตโม ปทฏฺฐาโน หาโร? กายภาวนาย ปฐมสฺส สติ อุปฏฺฐานสฺส ปทฏฺฐานํฯ ยา ปถวีสมจิตฺตตา, สา อนิจฺจานุปสฺสนาย ปทฏฺฐานํฯ

ตตฺถ กตโม ลกฺขโณ? ยํ ปถวีสเมน เจตสา วิหรติ อตฺตานุปสฺสี ปถวีสเมน คิหี วิหรติฯ โก อโตฺถ ปถวีสเมนาติ? ยถา เย จ เสโลปมตาย อกมฺมยุตฺตา เอวเมว ปถวีสโม อยํ หิริยตายฯ อยํ ลกฺขโณฯ

ตตฺถ กตโม จตุพฺยูโห หาโร? อิมมฺหิ พฺยากรเณ โก ตสฺส อายสฺมโต อธิปฺปาโย? เย เกจิ อรหนฺตา อินฺทฺริยภาวนํ อากงฺขิยนฺติ, เต ปถวีสมตํ อุปฺปาทยิสฺสนฺตีติฯ อยํ อธิปฺปาโยฯ

ตตฺถ กตโม อาวโฏฺฏติ? นตฺถิ อาวฏฺฏสฺส ภูมิฯ

ตตฺถ กตโม วิภตฺติ? โย กายานุปสฺสี วิหรติ, โส ปถวีสมจิตฺตตํ ปฏิลภิสฺสตีติ น เอกํเสนฯ กึ การณํ? เย ขณฺฑกาทิฉินฺนกาทิโน, น เต ปถวีสมจิตฺตตํ ปฏิลภนฺติฯ สพฺพา กายคตาสติ เสกฺขภาวนาย นิพฺพานํ ผลํ, อยํ วิภตฺติฯ

ตตฺถ กตโม ปริวตฺตโน หาโร? เย กายานุปสฺสิโน วิหริสฺสนฺติ, เตสํเยว กายปจฺจยา อุปฺปเชฺชยฺยุ อาสวา วิฆาตปริฬาหา, อยํ ปริวตฺตโน หาโรฯ

ตตฺถ กตโม โอตรโณ? ปญฺจกฺขนฺธา [สเตฺตสุ จ ปญฺจกฺขนฺธา (ปี.)] อวิติณฺณา [อวติณฺณา (ปี.)] พาวีสตินฺทฺริยานิ, ตถา ยํ มนินฺทฺริยํ, ตํ มโนธาตุ มนายตนญฺจฯ ยํ สมาธินฺทฺริยํ, ตํ ธมฺมธาตุ ธมฺมายตนญฺจฯ อยํ โอตรโณ หาโรฯ

ตตฺถ กตโม โสธโน หาโร? เย จ มนสา จตฺตาโร ภาเวตพฺพา, เต สเพฺพ ภาวิตา ยํ ตํ มเนน ปหีเน ปตฺตพฺพตํ สพฺพตฺถ เอตสฺส จ อตฺถาย อารโมฺภ, โส อโตฺถ สุโทฺธฯ อยํ โสธโน หาโรฯ

ตตฺถ กตโม อธิฏฺฐาโน? อยํ สมาธิ เอกตฺตตาย ปญฺญโตฺต, ฉ กายา เอกตฺตตาย ปญฺญตฺตาฯ ปญฺจินฺทฺริยานิ รูปีนิ รูปกาโยฯ ฉ เวทนากายา เวทนากาโยฯ ฉ สญฺญากายา สญฺญากาโยฯ ฉ เจตนากายา เจตนากาโยฯ ฉ วิญฺญาณกายา วิญฺญาณกาโยฯ สเพฺพปิ เอเต ธมฺมา ธมฺมกาโยติเยว สงฺขํ คจฺฉนฺติฯ อยํ อธิฏฺฐาโนฯ

ปริกฺขาโรติ สมาปตฺติโกสลฺลญฺจ วีถิโกสลฺลญฺจ [ธีติโกสลฺลญฺจ (ปี.)] เหตุฯ ยญฺจ โคจรโกสลฺลํ ยญฺจ กลฺลํ ตํ โกสลฺลํ ปจฺจโยฯ โวทานโกสลฺลํ เหตุ, กลฺลํ ปจฺจโยฯ สุขํ เหตุ, อพฺยาปชฺชํ ปจฺจโยฯ อยํ ปริกฺขาโรฯ

ตตฺถ กตโม สมาโรปโนติ? ยถา ปถวี สุจิมฺปิ นิกฺขิปเนฺต อสุจิมฺปิ นิกฺขิเตฺต ตาทิเสเยว เอวํ กาโย มนาปิเกหิปิ ผเสฺสหิ อมนาปิเกหิปิ ผเสฺสหิ ตาทิโสเยว ปฏิฆสมฺผเสฺสน วา สุขาย เวทนาย ตาทิสํ โย จิตฺตํฯ อิทํ สุตฺตํ วิภตฺตํ สโอปมฺมํ อุคฺฆฏิตญฺญุสฺส ปุคฺคลสฺส วิภาเคนฯ ตตฺถ สมาโรปนาย อวกาโส นตฺถิฯ

๑๐๐. ตตฺถ กตมํ สุตฺตํ สํกิเลสภาคิยํ? ยโต จ กุสเลหิ ธเมฺมหิ น วิโรธติ, น วชฺฌติ, อิมํ อาทีนวํ ภควา เทเสติ, ตสฺมา ฉนฺนํ วิวเรยฺย, วิวฏํ นาติวสฺสติ, ตโต อาทีนวโต วิวเรยฺยาติ ตํ ตีหิ ธเมฺมหิ นาภิธํสิตาติ อสุภสญฺญาย ราเคน นาภิธํสิยติฯ เมตฺตาย โทเสน นาภิธํสิยติฯ วิปสฺสนา โมเหน นาภิธํสิยติฯ เอวญฺจสฺส โย โย ธโมฺม ปฏิปโกฺข ตมฺหิ ตมฺหิ ธเมฺม ปริปูริสฺสติฯ โย ตสฺส ธมฺมสฺส อกุสโล ธโมฺม ปฏิปโกฺข, เตน นาธิวาสิยติฯ

อปโร ปริยาโยฯ เย อิเม ธมฺมา อตฺตนา น สโกฺกติ วุฏฺฐานํ, เต เอเต ธมฺมา เทสิตาฯ ฉนฺนมติวสฺสตีติ เตหิ วิตกฺกํ เยน จ สกฺกา ปุน เทสิตํ จิตฺตํ วิภาเวตุํ ปริโยทาเปตุํ วิเวกนินฺนสฺส วิเวกโปณสฺส วิเวกปพฺภารสฺส วุทฺธึ วิรูฬฺหึ เวปุลฺลตํ อาปชฺชติ กุสเลสุ ธเมฺมสุ, เสยฺยถาปิ นาม อุปฺปลํ วา กุมุทํ วา ปทุมํ วา อุทเก สุกฺกปเกฺข จโนฺท ยาวรตฺติ ยาวทิวโส อาคจฺฉติ, ตสฺส วุทฺธิเยว ปาฏิกงฺขิตพฺพา, น ปริหานิ, เอวํวิธํ ตํ จิตฺตํ นาภิธํสิยติฯ อปโรเปตฺถ โย อกูโฏ อสโฐ อมายาวี อุชุ ปุริโส ยถาภูตํ อตฺตานํ อาวิกโรติฯ ตตฺถ โย ฉาเทติ ตสฺส อกุสลา ธมฺมา จิตฺตํ อนุธาวนฺติฯ ฉนฺนมติวสฺสตีติ โย ปน โหติ อสโฐ อกูโฏ อมายาวี อุชุ ปุริโส ยถาภูตํ อตฺตานํ อาวิกโรติฯ ตสฺส จิตฺตํ อกุสเลหิ ธเมฺมหิ น วิทฺธํสิยติ, อยํ สุตฺตโตฺถฯ

๑๐๑. ตตฺถ กตมา เทสนา? อิธ เทสิตา ทส อกุสลกมฺมปถา อธิวสฺสนตาย ทส กุสลกมฺมปถา อนธิวสฺสนตาย อกุสเลหิ น วิสุชฺฌติฯ ยถา วุตฺตํ ภควตา ‘‘จิตฺตสํกิเลสา, ภิกฺขเว, สตฺตา สํกิลิสฺสนฺตี’’ติฯ

ตตฺถ กตโม วิจโย? ยเสฺสวํ จิตฺตํ อธิวาสิยติ, ตสฺส พุชฺฌิตสฺส ยํ ภเวยฺย กูเฏยฺย, ตํ อานนฺตริเยนปิ สตฺตริ วา คุณานุกมฺปนตาย, อยํ วิจโยฯ

ตตฺถ กตมา ยุตฺตีติ? เอวํ อนธิวสิยนฺตํ จิตฺตํ วุฏฺฐาติฯ วุฏฺฐิตํ ปติฏฺฐหติ กุสเลสุ ธเมฺมสูติ อตฺถิ เอสา ยุตฺติฯ

ปทฏฺฐานนฺติ ฉนฺนมติวสฺสตีติ ฉนฺนํ อสํวรานํ ปทฏฺฐานํ, วิวฏํ นาติวสฺสตีติ อฉนฺนํ สํวรณานํฯ ตสฺมา ฉนฺนํ วิวเรยฺย วิวฏํ นาติวสฺสตีติ เทสนาย ปทฏฺฐานํฯ

ลกฺขโณติ ฉนฺนมติวสฺสตีติ เย เกจิ วิจิเตฺตน ฉเนฺนน เอกลกฺขณา ธมฺมา สเพฺพ เต อวิทฺธํสิยนฺติฯ ตสฺมา ฉนฺนํ วิวเรยฺยฯ วิวฏํ นาติวสฺสตีติ เย เกจิ เตน อจฺฉเนฺนน เอกลกฺขณา ธมฺมา สเพฺพ เต นาติวสฺสนฺตีติ ลกฺขโณ หาโรฯ

ตตฺถ กตโม จตุพฺยูโห หาโร? อิมมฺหิ สุเตฺต ภควโต โก อธิปฺปาโย? เยสํ เกสญฺจิ จิตฺตํ อกุสลา ธมฺมา อธิปฏิเทสิตา เต ยถาธมฺมํ ปฏิกริสฺสนฺตีติ อยํ ตตฺถ ภควโต อธิปฺปาโยฯ อยํ จตุพฺยูโห หาโรฯ

อาวโฏฺฏติ ยํ ฉนฺนํ ตํ ทุวิธํ กมฺปมานํ สมุจฺฉิตโพฺพฯ อานนฺตริยสมาธีนํฯ ตตฺถ ปสฺสทฺธิยญฺจ มาโน อาสเว วเฑฺฒติ, อสฺสทฺธิเยน จ ปมาทํ คจฺฉติ, ปมาเทน โอนมติ, อุนฺนฬีภาวํ คจฺฉติฯ วุตฺตํ เจตํ ภควตา ‘‘อุนฺนฬานํ ปมตฺตานํ เตสํ วฑฺฒนฺติ อาสวา’’ติ จตฺตาริ ตานิ

อุปาทานานิ, ยานิ จตฺตาริ อุปาทานานิ, เต ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา ภวนฺติฯ อิมานิ สจฺจานิ ทุกฺขญฺจ สมุทโย จฯ ตสฺมา ฉนฺนํ วิวเรยฺยาติ เยน เหตุนา, เต อาสวา วฑฺฒนฺติฯ เตสํ ปหีนตฺตา อาสวา ปหียเนฺตฯ ตตฺถ อปฺปมาเทน อสฺสทฺธิยํ ปหียติ อุทฺธจฺจกุกฺกุจฺจปฺปหาเนน โอฬาริกตา ตสฺส เทฺว ธมฺมา น สมโถ จ ภาวนา จ ปาริปูรึ คจฺฉนฺติฯ โย เตสํ อาสวานํ ขโย, อยํ นิโรโธฯ อิมานิ จตฺตาริ สจฺจานิ, อยํ อาวโฏฎฯ

ตตฺถ กตโม วิภตฺติ หาโร? ฉนฺนมติวสฺสตีติ น เอกํโสฯ กึ การณํ? ยสฺส อสฺสา นิวตฺตนา ยถาปิ เสกฺขานํฯ ยถาวุตฺตํ ภควตา –

> ‘‘กิญฺจาปิ เสโกฺข ปกเรยฺย ปาปํ, กาเยน วาจาย อุท เจตสา วา;
> อภโพฺพ หิ ตสฺส ปริคุหนาย, อภพฺพตา ทิฎฺฐปทสฺส โหตี’’ติฯ

กิญฺจาปิ เตสํ นิวารณํ จิตฺตํ โหติฯ อปิ ตุ อปฺปจฺจยา สมาเย จ เต นิทฺทิสิตพฺพา, อยํ วิภตฺติหาโรฯ

ตตฺถ กตโม ปริวตฺตโน หาโรฯ ฉนฺนมติวสฺสตีติ ยสฺส เย ธมฺมา สพฺพํ อนวิวฎํ อติวสฺสิยติ, วิวฎํ นาติวสฺสติ, อวคุณนฺตํ นาติวสฺสติฯ อยํ ปริวตฺตโน หาโรฯ

ตตฺถ กตโม เววจโน หาโรฯ ฉนฺนนฺติ อาวุตํ นิวุตํ ปิหิตํ ปฎิกุชฺชิตํ สณฺฉนฺนํ ปโรธํ, วิวฎํ นาติวสฺสตีติ ยสฺส เต ธมฺมา ปพฺพชฺชิตา วิโนทํ นาธิวสฺสิตา วนฺติกตาติ, อยํ เววจโน หาโรฯ

ตตฺถ กตโม ปญฺญตฺติ หาโรฯ ฉนฺนมติวสฺสตีติ กิเลสภาคิยปญฺญตฺตํ วิวฎํ นาติวสฺสตีติ สธมฺมกิจฺจํ ยํ ปฎิปทา ปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺตํ, ตสฺมา หิ ฉนฺนํ วิวเรยฺยาติ อนุสาสนปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺตํ, วิวฎํ นาติวสฺสตีติ นิทฺธานปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺตํ, อยํ ปญฺญตฺติ หาโรฯ

ตตฺถ กตโม โอตรโณ หาโร? ฉนฺนมติวสฺสตีติ ตโย กิเลสา ราโค โทโส โมโห, เต ขเนฺธสุ สงฺขารกฺขโนฺธ…เป.… เต ปุรา ยถา นิทฺทิฎฺฐํ ขนฺธธาตุอายตเนสุ, อยํ โอตรโณ หาโรฯ

ตตฺถ กตโม โสธโน หาโร? เยนารเมฺภน อิทํ สุตฺตํ ภาสติ โส อารโมฺภ นิยุโตฺตฯ

อธิฎฺฐาโนติ ฉนฺนมติวสฺสตีติ เอกตฺตตาย ปญฺญตฺตํฯ กึการณํ? อิทํ หิ อติวสฺสตีติ อิมสฺส จ อติวสฺสติ เอวญฺจ อติวสฺสตีติ อยํ เวมตฺตตาย ยา สุณสาธารเณหิ ลกฺขเณหิ ปญฺญาปิยติ, สา เอกตฺตปญฺญตฺติฯ

ตตฺถ กตโม ปริกฺขาโร? ยญฺจ ตํ อติวสฺสิยนฺติ, ตสฺส เทฺว เหตู เทฺว ปจฺจยา อกุสลปสฺเสว วาจกตฺตาภิรติ จฯ อิเม เทฺว อโยนิโสมนสิกาโร จ กุสลา ธมฺมา โวปสคฺคา จ, อิเม เทฺว ปจฺจยาฯ

ตตฺถ กตโม สมาโรปโน? ฉนฺนมติวสฺสตีติ เวมติ ปสฺสตีติ ฉนฺนํ ยํ ปริคฺคหิตุํ ยํ อเทสิตุํ อปฺปสฺสุตํ ยํ กถํกถา วิภูเตน อกุสลมูเลน ยํ ตณฺหาย จ เต วฑฺฒติ โทสาติ สนฺนิตฺวา เต อปฺปสกฺขเยน สงฺขาราฯ สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ ยาว ชรามรณํ, อยํ สมาโรปโน ฯ ยํ ปุน ตถา เทสนา, ตเสฺสว อกุสลา ธมฺมา วุทฺธึ วิรูฬฺหึ เวปุลฺลตมาปชฺชติ ตสฺส สงฺขารา นิโรธา, อยํ สมาโรปโนฯ

๑๐๒. จตฺตาโร ปุคฺคลา [ปสฺส อ. นิ. ๔.๘๕] ตโม ตมปรายโนติ...เป.... ตตฺถ กตโม วุจฺจเต ตโม นาม? โย ตโม อนฺธกาโร, ยถา วุตฺตํ ภควตา “ยถา อนฺธกาเร ตสฺมึ ภยานเก สกมฺปิธาตุปุริโส น ปสฺสติ, เอวเมว อญฺญาณโต ตโมปนนฺธกาโร ปาปกสกมฺมสวิปากํ น ส โทฺธ โหติฯ อิติ เอวํ ลกฺขณตา อญฺญาณํ ตโม อวิชฺชา โมโห, เยน สตฺตา ยถาภูตํ นปฺปชานนฺ ติ, อิติ วุจฺจติ ตโมติฯ โส ติณฺณํ จกฺขูนํ ตโม มํสจกฺขุโน ทิพฺพจกฺขุโน ปญฺญาจกฺขุโน, อิเมสํ จกฺขูนํ อิธ ตโม นิทฺทิสิยติ อญฺญาณนฺติฯ ตตฺถ กตมํ อญฺญาณํ อทสฺสนํ? อถ นิสฺสเย ยํ ปุพฺพเนฺต อญฺญาณํ อปรเนฺต อญฺญาณํ ปุพฺพนฺตาปรเนฺต อญฺญาณํ เหตุมฺหิ อญฺญาณํ ปจฺจ ยมฺหิ อญฺญาณํ ตสฺส อญฺญาณิโน สมาธิภูตสฺส เอโส นิสฺสโนฺทฯ ยํ น ชานาติ อิทํ เสวิตพฺพํ อิทํ น มนสิกาตพฺพนฺติฯ โส เตน ตเมน นิทฺทิสิยติ ตโมปิ ยถา วุจฺจติฯ มูโฬฺหติ เอวํ เจตนาฯ เตน ตเมน โส ปุคฺคโล วุจฺจติฯ ตโมติ โส เตน ตเมน อสมูหเตน อสมุจฺฉิเนฺนน ตปฺปรโม ภวติ ตปฺปรายโน, อยํ วุจฺจติ ปุคฺคโล ตโม ตมปรายโนติฯ ปรายโนเยว ธโมฺม มนสิกาตโพฺพ โส ตโม ทหติ อญฺญจิตฺตํ อุปฏฺฐเปติฯ เต จสฺส ธมฺมา นิชฺฌานกฺขมนฺติฯ โส สุตมยาย ปญฺญาย สมนุปสฺสติฯ

ตตฺถ กตโม ตโม โชติปรายโน? โส เตน ปญฺญาวเสน อิริยติ เอวํ ตเสฺสว อิริยนฺตสฺส ปรายโน ภวติฯ อยํ วุจฺจเต ปุคฺคโล ตโม โชติปรายโนฯ

ตตฺถ กตโม ปุคฺคโล โชติ โชติปรายโน [โชติปรายโน (ปี.)]? ตตฺถ วุจฺจติ โชติ นาม ยํ ตสฺส เจ ตมสฺส ปฏิปเกฺขน เย จ ธเมฺม อนุตฺตมโส ญาณาโลโก, โส สุณธโมฺม ปุคฺคโล ตโม โชติปรายโน, ตตฺถ วุจฺจเต, โยยํ ปุคฺคโล ตโม โชติปรายโน, โส ยทิ ตถารูปํ กลฺยาณมิตฺตํ ปฏิลภติ, โย นํ อกุสลโต จ นิวาเรติ ภาวิตกุสลตาว ภาวี นิโยเชตีติ ฯ เอวญฺจ สทฺธมฺมํ เทเส ติฯ อิเม ธมฺมา กุสลา, อิเม ธมฺมา อกุสลาฯ อิเม ธมฺมา สาวชฺชา, อิเม ธมฺมา อนวชฺชาฯ อิเม ธมฺมา เสวิตพฺพา, อิเม ธมฺมา น เสวิตพฺพาฯ อิเม ธมฺมา ภชิตพฺพา, อิเม ธมฺมา น ภชิตพฺพาฯ อิเม ธมฺมา อุปสมฺปชฺช วิหาตพฺพา, อิเม ธมฺมา น อุปสมฺปชฺช วิหาตพฺพาฯ อิเม ธมฺมา มนสิ กาตพฺพา, อิเม ธมฺมา น มนสิกาตพฺพาติฯ ปจฺจเต สญฺญาย ยถา สญฺญายติ สตินฺทฺริยานิ, โส เอวํ ปชานาติฯ อิเม ธมฺมา กุสลา, อิเม ธมฺมา อกุสลาฯ อิเม ธมฺมา สาวชฺชา, อิเม ธมฺมา อ นวชฺชาฯ อิเม ธมฺมา เสวิตพฺพา, อิเม ธมฺมา น เสวิตพฺพาฯ อิเม ธมฺมา ภาเวตพฺพา, อิเม ธมฺ มา น ภาเวตพฺพาฯ อิเม ธมฺมา อุปสมฺปชฺช วิหาตพฺพา, อิเม ธมฺมา น อุปสมฺปชฺช วิหาตพฺ พาฯ อิเม ธมฺมา มนสิกาตพฺพา, อิเม ธมฺมา น มนสิกาตพฺพาติฯ โส เต ธเมฺม สุสฺสูยติ, โสตํ โอทหติ, อญฺญํ จิตฺตํ อุปฏฺฐเปติ, เต จสฺส ธมฺมา นิชฺฌานกฺขมนฺติ, โส สุตมยาย ปญฺญาย สมนฺนาคโต โส เตน ปจฺจยวเสน อิริยติ เอวํ ตเสฺสว อิริยนฺติ ตปฺปรโม ภวติ ตปฺปรายโนฯ อยํ วุจฺจเต ปุคฺคโล ตโม ตมปรายโนฯ

ตตฺถ กตโม ปุคฺคโล โชติ ตมปรายโน? โชติ นาม ยา ตเสฺสว ตมสฺส ปฏิปเกฺขน เย ธมฺ มา อนุตฺตมโส ญาณาโลโก, โส ปุน ธโมฺมฯ กตมา อุจฺจเต? ปญฺญายโต ปณฺฑิโตติ วุจฺจเต, โส เอวํ ปชานาติฯ อิเม ธมฺมา กุสลา, อิเม ธมฺมา อกุสลาฯ อิเม ธมฺมา สาวชฺชา, อิเม ธมฺมา อนวชฺชาฯ อิเม ธมฺมา เสวิตพฺพา, อิเม ธมฺมา น เสวิตพฺพาฯ อิเม ธมฺมา ภาวิตพฺพา, อิเม ธมฺ มา น ภาวิตพฺพาฯ อิเม ธมฺมา อุปสมฺปชฺช วิหาตพฺพา, อิเม ธมฺมา น อุปสมฺปชฺช วิหาตพฺพาฯ อิเม ธมฺมา มนสิกาตพฺพา, อิเม ธมฺมา น มนสิกาตพฺพาฯ อิธ ปน ปาปมิตฺตสํเสวโน ปาปมิตฺต วสานุโค อกุสเล ธเมฺม อภิวเฑฺฒติ, กุสเล ธเมฺม ปชหติฯ โส เตน ปมาเทน ปจฺจยสญฺญา อมนสิกตฺวา อสฺสติอสมฺปชญฺญํ อาเสวติฯ ตยา โย ปฏิปโกฺข ตโม, โส ปวเฑฺฒติฯ โส ตมาภิ ภูโต ปรายโน ตมปรโม เจว ภวติฯ อยํ วุจฺจติ ปุคฺคโล โชติ ตมปรายโนฯ

๑๐๓. ตตฺถ กตโม ปุคฺคโล โชติ โชติปรายโน? ตตฺถ วุจฺจเต โสยํ ปุคฺคโล กลฺยาณมิตฺตสฺส สนฺนิสฺสิโต ภวติ สกฺกา สํโยคี กุสลํ คเวสี, โส กลฺยาณมิตฺเต อุปสงฺกมิตฺวา ปริปุจฺฉติ, ปริปญฺหยติ? กึ กุสลํ, กึ อกุสลํ? กึ สาวชฺชํ, กึ อนวชฺชํ? กึ เสวิตพฺพํ, กึ น เสวิตพฺพํ? กึ ภาวิตพฺพํ, กึ น ภาวิตพฺพํ? กึ อุปสมฺปชฺช วิหาตพฺพํ, กึ น อุปสมฺปชฺช วิหาตพฺพํ? กึ มนสิกาตพฺพํ, กึ น มนสิกาตพฺพํ? กถํ สํกิเลโส โหติ, กถํ โวทานํ โหติ? กถํ ปวตฺติ โหติ, กถํ นิวตฺติ โหติ? กถํ พโนฺธ โหติ, กถํ โมโกฺข โหติ? กถํ สกฺกายสมุทโย โหติ, กถํ สกฺกายนิโรโธ โหติ? โส เอตฺถ เทสิตํ ยถา อุปฏฺฐิตํ ตถา สมฺปฏิปชฺชโนฺต โส เอวํ ปชานาติฯ อิเม ธมฺมา กุสลา, อิเม ธมฺมา อกุสลาฯ เอวํ...เป.... ยาว กถํ สกฺกายสมุทโย โหติ, กถํ สกฺกายนิโรโธ โหตีติ วิตฺถาเรน กาตพฺพํฯ โส เต ธเมฺม อธิปาฏิกงฺขาติ เอวํ ลกฺขณํ ญาณํ วิชฺชา อาโลกํ วเฑฺฒติฯ โส ปุคฺคโล ตปฺปรโม ภวติ ตปฺปรายโน, อยํ วุจฺจเต ปุคฺคโล โชติ โชติปรายโนฯ

ตตฺถ กตโม ปุคฺคโล ตโม ตมปรายโน? โย อกุสลํ ธมฺมํ ทีเปติฯ ตํ ภาวนาย หีนาสุ คตีสุ อุปปตฺตึ ทเสฺสติ, ตปฺปรโม ภวติ ตปฺปรายโนฯ อยํ วุจฺจเต ปุคฺคโล ตโม ตมปรายโนฯ

ตตฺถ โย ปุคฺคโล ตโม โชติปรายโน? โส ตเมน อกุสลสฺส กมฺมสฺส วิปากํ ทเสฺสติฯ ตเมติ ยํ จกฺขุ กลฺยาณมิตฺตสฺส เยน อกุสเล ธเมฺม ปชหติ, กุสเล ธเมฺม อภิวฑฺฒติฯ

ตตฺถ โย จ ปณีตาสุ คตีสุ อุปปตฺตึ ทเสฺสติ, ตปฺปรโม เตน วุจฺจเต ตโม โชติปรายโนฯ

ตตฺถ โย ปุคฺคโล โชติ ตมปรายโน? กุสลสฺส กมฺมวิปากํ ทเสฺสติฯ ยํ จกฺขุ ปาปมิตฺตสํสเคฺคน ปาปมิตฺตุปเสวน ปาปมิตฺตวสานุโค อกุสลํ ธมฺมํ อภิวฑฺฒติ, ตํ ภาวนาย หีนาสุ คตีสุ อุปปตฺตึ ทเสฺสติฯ ตปฺปรโม เตน วุจฺจเต โชติ ตมปรายโนฯ

ตตฺถ โย ปุคฺคโล โชติ โชติปรายโน โส โชติตา ปภาตา [โชติตภาวตาย (ปี.)] ยาว ปณีตาสุ คตีสุ อุปปตฺตึ ทเสฺสติฯ ตปฺปรโม เตนาห โชติ โชติปรายโนฯ

โชติตมปรายเนน ทส อกุสลานํ กมฺมานํ อุทยํ ทเสฺสติฯ ตเมน ปุคฺคเลน อกุสลานํ กมฺมานํ วิปากํ ทเสฺสติฯ น อกุสลานํ ธมฺมานํ วิปากํ ทเสฺสติฯ ตเมน อฏฺฐ มิจฺฉตฺตานิ ทเสฺสติฯ โชตินา อฏฺฐ สมฺมตฺตานิ ทเสฺสติฯ โชตินา ตมปรายเนน ทส อกุสลกมฺมปเถ ทเสฺสติฯ โชตินา ปณีตตฺตํ ทเสฺสติฯ ตเมน โชติปรายเนน อตปนียํ ธมฺมํ ทเสฺสติฯ โชตินา ตมปรายเนน ตปนียํ ธมฺมํ ทเสฺสติฯ อยํ สุตฺตโตฺถฯ

๑๐๔. ตตฺถ กตโม เทสนา หาโร? อิมมฺหิ สุเตฺต กึ เทสิตํ? ตตฺถ วุจฺจเต อิมมฺหิ สุเตฺต กุสลากุสลา ธมฺมา เทสิตาฯ กุสลากุสลานญฺจ ธมฺมานํ วิปาโก เทสิโตฯ หีนปฺปณีตานญฺจ สตฺตานํ คติ นานาการณํ เทสิตํฯ อยํ เทสนา หาโรฯ

ตตฺถ กตโม วิจโย หาโร? อกุสลสฺส กมฺมสฺส โย วิปากํ ปจฺจนุโภติฯ ตตฺถ ฐิโต อกุสเล ธเมฺม อุปฺปาทิยติ วิจยนฺตํ ยุชฺชติฯ กุสลสฺส กมฺมสฺส โย วิปากํ ปจฺจนุโภติฯ ตตฺถ ฐิโต กุสเล ธเมฺม อุปฺปาทิยติ วิจยนฺตํ ยุชฺชติฯ อยํ วิจโย ยุตฺติ จฯ

ตตฺถ กตโม ปทฏฺฐาโน หาโร? โย ปุคฺคโล โชติ, โส ปจฺจเวกฺขณาย ปทฏฺฐานํฯ โย ปุคฺคโล ตโม, โส ตมาทินฺนํ วานุปสฺสนาย ปทฏฺฐานนฺติ ทเสฺสติฯ ตเมน โชติปรายเนน อปฺปมาทสฺส ปทฏฺฐานํ ทเสฺสติ, ตโม อวิชฺชาย จ ทิฏฺฐิยา จ ปทฏฺฐานํ ทเสฺสติฯ โชตินา ตมปรายเนน ปมาทสฺส จ ทิฏฺฐิยา จ ปทฏฺฐานํ ทเสฺสติฯ อยํ ปทฏฺฐาโนฯ

ตตฺถ กตโม ลกฺขโณ หาโร? ตเมน ตมปรายเนน ตโมติ อวิชฺชาย นิทฺทิฏฺฐาย สพฺพกิเลสธมฺมา นิทฺทิฏฺฐา โหนฺติฯ ตเมน โชติปรายเนน โชติวิชฺชาย นิทฺทิฏฺฐาย สเพฺพ โพธิปกฺขิยธมฺมา นิทฺทิฏฺฐา โหนฺติฯ โชติตมปรายเนน ปมาโท นิทฺทิโฏฺฐ โหติฯ ตเมน โชติปรายเนน อปฺปมาโท นิทฺทิโฏฺฐ โหติฯ อยํ ลกฺขโณ หาโรฯ

ตตฺถ กตโม จตุพฺยูโห หาโร? อิมมฺหิ สุเตฺต ภควโต โก อธิปฺปาโย? เย สตฺตา นีจกุลิโน, น เต อิมํ สุตฺวา กุสเล ธเมฺม สมาทาย วตฺติสฺสนฺติฯ เย สตฺตา อุจฺจกุลิโน, เต อิมํ ธมฺมเทสนํ สุตฺวา ภิโยฺยโส มตฺตาย กุสเล ธเมฺม สมาทาย วตฺติสฺสนฺตีติฯ อยํ จตุพฺยูโห หาโรฯ ภูมิยํ อุปเทโสฯ

ตตฺถ กตโม อาวโฏฺฏ หาโร? ยา อวิชฺชาโต ปภูติ ตณฺหา, อยํ สมุทโยฯ โย ตโม ตมปรายโน, อิทํ ทุกฺขํฯ อิมานิ เทฺว สจฺจานิ ทุกฺขญฺจ สมุทโย จ โชติ เยน สุเตฺตน ธเมฺมน ปญฺญาปียติ, โส ธโมฺม ปญฺญินฺทฺริยสฺส ปทฏฺฐานํฯ เตน อโมเหน ตีณิ กุสลมูลานิ ปาริปูรึ คจฺฉนฺติ สคฺคสฺส ปทฏฺฐานํฯ

ตตฺถ กตมา วิภตฺติ? ตโม ตมปรายโนติ น เอกํเสนฯ กึ การณํ? อตฺถิ ตโม จ ภโว อปราปริยเวทนีเยน จ กุสเลน โชตินา ปุคฺคเลน สโหปตฺติภาเวฯ อตฺถิ โชติ จ ภโว อปราปริยเวทนีเยน จ อกุสเลน ตเมน ปุคฺคเลน สโหปตฺติภาเว ปริวตฺตนา ตเมสุ ปฏิปโกฺขติ โชตินา ตมปรายโนฯ

ตตฺถ กตโม เววจโน? โย ตโม, โส เอวํ อตฺตพฺยาปาทาย ปฏิปโนฺน, โส อสฺสทฺธาย พาโล อกุสโล อพฺยโตฺต อนาทีนวทสฺสีฯ โย โชติ, โส อตฺตหิตาย ปฏิปโนฺน ปณฺฑิโต กุสโล พฺยโตฺต อาทีนวทสฺสีฯ อยํ เววจโนฯ

ตตฺถ กตมา ปญฺญตฺติ? โส ปุคฺคโล วิปากปญฺญตฺติยา ปญฺญาปียติ, อกุสเล ปริยาทินฺนตา ปญฺญาปียติฯ โชติกุสลธมฺมุปฺปตฺติปญฺญตฺติยา ปญฺญาปียติ กุสลธมฺมวิปากปญฺญตฺติยา จาติฯ

โอตรโณติ เย อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา ยญฺจ ชรามรณํ ยา จ อวิชฺชา, ตํ ปทฏฺฐานํ, นิเทฺทเสน วิชฺชุปฺปาโท อวิชฺชานิโรโธ โย ยาว ชรามรณนิโรโธ, อิเม เทฺว ธมฺมา สงฺขารกฺขนฺธปริยาปนฺนาฯ ธมฺมธาตุ ธมฺมายตนญฺจ ปทฏฺฐานํ นิเทฺทเสน ธาตูสุฯ

ตตฺถ กตโม โสธโน? อิมสฺส สุตฺตสฺส เทสิตสฺส อารโมฺภฯ อธิฏฺฐาโนติ ตโมติ ภควา พฺรวีติ, น เอกํ ปุคฺคลํ เทเสติฯ ยาวตา สตฺตานํ คติ, ตตฺถ เย ทุจฺจริตธเมฺมน อุปฺปนฺนา, เต พหุลาธิวจเนน ตโม นิทฺทิสติฯ ยา โชติ สพฺพสเตฺตสุ กุสลธโมฺมปฺปตฺติ สพฺพํ ตํ โชตีติ อภิลปติ อยเมกตา ปจฺจโย โยนิโสมนสิการปญฺญตฺติ จตุนฺนํ มหาภูตานํ ปุคฺคลานํฯ

ตตฺถ กตโม ปริกฺขาโร? อกุสลสฺส ปาปมิตฺตตา ปจฺจโย, อโยนิโส มนสิกาโร เหตุฯ กุสลสฺส กลฺยาณมิตฺตตา ปจฺจโย, โยนิโส มนสิกาโร เหตุฯ

ตตฺถ กตมา สมาโรปนาติ? อิเธกโจฺจ นีเจ กุเล ปจฺจาชาโต โหตีติ นีเจ กุเล ปจฺจาชาโต รูเปสุ สเทฺทสุ คเนฺธสุ รเสสุ ผเสฺสสุ, โส อุปฺปโนฺน สพฺพมฺหิ มานุสฺสเก อุปโภคปริโภเคฯ โชติ ปณีเตสุ กุสเลสุ อุปฺปโนฺน สพฺพมฺหิ มานุสฺสเก อุปโภคปริโภเค อุปฺปโนฺนติฯ

๑๐๕. ตตฺถ กตมํ สํกิเลสภาคิยํ นิเพฺพธภาคิยํ จ สุตฺตํ? น ตํ ทฬฺหํ พนฺธนมาหุ ธีราติ คาถาฯ เกน การเณน ตํ พนฺธนํ ทฬฺหํ? จตูหิ การเณหิ อิสฺสริเยน สกฺกา โมเจตุํ ธเนน วา อเณฺญน วา ยาจนาย วา ปรายเนน วาฯ เยสุ จ อยํ ราโค มณิกุณฺฑเลสุ ปุเตฺตสุ ทาเรสุ จ ยา อเปกฺขา, อิทมสฺส เจตสิกพนฺธนํฯ ตํ น สกฺกา อิสฺสริเยน วา ธเนน วา อเณฺญน วา ยาจนาย วา ปรายเนน วา โมเจตุํฯ น จ ตตฺถ โกจิ อตฺถิ ปาฏิโภโคฯ อิมินา พนฺธนโต โมจยิตฺถาติ เทโว วา มนุโสฺส วา ตทิทํ พนฺธนํ ราคานุสเยน จ ฉสุ พาหิเรสุ จ อายตเนสุ พนฺธติฯ รูเปสุ รูปตณฺหา พนฺธติ, ยาว ธเมฺมสุ ธมฺมตณฺหาฯ โย อิธ โลเก พโนฺธ ปรโลกสฺมิํ พโนฺธ นียติฯ โส พโนฺธ ชายติ, พโนฺธ มียติฯ พโนฺธ อสฺมา โลกา ปรํ โลกํ คจฺฉติฯ น สกฺกา โมเจตุํ อญฺญตฺร อริยมเคฺคน อิมญฺจ พนฺธนํฯ มรณภาวญฺจ อุปปตฺติภาวญฺจ ภยโต วิทิตฺวา ฉนฺทราคํ ปชหติฯ โส อิมํ ฉนฺทราคํ ปชหิตฺวา อติกฺกมติฯ อยญฺจ โลโก อิโต ปรํ ทุติโยฯ

ตตฺถ ยํ พนฺธนาสงฺขารานํ ปหานํ อิทํ วุจฺจติ อุภเยสุ ฐาเนสุ วีริยํ, คนฺธปริวาโต [คนฺถปริวโส (ปี.) คนฺถปริวุโต (ก.)] สุมุนิ โนปลิมฺปติฯ ตเถว ปริคฺคเหสุ ปุเตฺตสุ ทาเรสุ จ อวูโฬฺห สโลฺลติ ตเสฺสว ตณฺหาย ปหานํ ทเสฺสติฯ อยํ ตณฺหามูลสฺส ปหานา วเร [อหนาวเร (ปี.), อหนาวโร (ก.)] อปฺปมโตฺตติ กาโม ปมาทวตฺตติ ปหานาย เนกฺขมฺมาภิรโต อปฺปมาทวิหารี ภวติฯ ตสฺส อาสยํ ปหานาย เนว อิมํ โลกํ อาสีสติ น ปรโลกํฯ น อิธโลกํ นิสฺสิตํ, ปิยรูปํ สาตรูปํ อากงฺขติฯ นาปิ ปรโลกํ นิสฺสิตํ ปิยรูปํ สาตรูปํ อากงฺขติ, เตน วุจฺจเต “นาสีสเต โลกมิมํ ปรํ โลกญฺจา”ติฯ ยํ ตสฺส ปหานํ ตํ เฉทนํ อฏฺฐกวคฺคิเยสุ มุนิ นิทฺทิโฏฺฐฯ โส อิธ วิโรโธ อฏฺฐกวคฺคิเยสุ นาสีสนํ อิธ อนาถาฯ ตถายํ ตณฺหาย ตสฺส ปริคฺคหสฺส วตฺถุกามสฺส เอกคาถาย เอเต สเพฺพ กามา ทสฺสิตาฯ เตน ภควา เทเสติ “เอตมฺปิ เฉตฺวาน ปริพฺพชนฺติ อนเปกฺขิโน สพฺพกาเม ปหายา”ติฯ อิมิสฺสา คาถาย ทฺวิธา นิเทฺทโส สํสนฺทนนิเทฺทโส จ สมยนิเทฺทโส จ, ยถา อยํ คาถา สํกิเลสภาคิยญฺจ นิเพฺพธภาคิยญฺจ, เอวํ ตาย คาถาย สํกิเลสภาคิยญฺจ นิเพฺพธภาคิยญฺจ วิสชฺชนาฯ เอวํ คาถา สพฺพคาถาสุ พฺยากรเณสุ วา นิทฺทิฏฺฐํ สุตฺตํฯ

๑๐๖. ตตฺถ กตมา เทสนา? อิมํ สุตฺตํ เกนาธิปฺปาเยน เทสิตํฯ เย ราคจริตา สตฺตา, เต กาเม ปชหิสฺสนฺตีติ อยํ ตตฺถ ภควโต อธิปฺปาโยฯ

ตตฺถ กตโม วิจโย? ยสฺส ทสวตฺถุกา กิเลสา อุตฺติณฺณา วนฺตา วิทิตาฯ กตเม ทสวิธาติ , กิเลสกามา จ โอรมฺภาคิยอุทฺธมฺภาคิยา จ สํโยชนา ทสวตฺถุกานิ อายตนานิ, อยํ วิจโยฯ

ตตฺถ กตมา ยุตฺติ? เย สารตฺตา เต คาฬฺหพนฺธเนน พนฺธนฺติ อตฺถิ เอสา ยุตฺติฯ

ตตฺถ กตโม ปทฏฺฐาโน? สารโตฺต มณิกุณฺฑเลสุ มมํการสฺส ปทฏฺฐานํฯ อเปกฺขาติ อตีตวตฺถุสฺส สราคสฺส ปทฏฺฐานํฯ เอตมฺปิ เฉตฺวาติ ภาวนาย ปทฏฺฐานํฯ

ตตฺถ กตโม ลกฺขโณ? สารตฺตจิโตฺต มณิกุณฺฑเลสุ โย อหํกาเร วิสโตฺต มมํกาเร วิสโตฺต, โย ปุตฺตทาเร สารโตฺตฯ เขตฺตวตฺถุสฺมิํ สารโตฺตฯ อยํ ลกฺขโณ หาโรฯ

ตตฺถ กตโม จตุพฺยูโห หาโร? อิธ สุเตฺต ภควโต โก อธิปฺปาโยฯ เย นิพฺพาเนน ฉนฺทิกา ภวิสฺสนฺติ, เต ปุตฺตทาเร ตณฺหํ ปชหิสฺสนฺติฯ อยํ ตตฺถ ภควโต อธิปฺปาโยฯ อิมานิ จตฺตาริ สจฺจานิฯ

ตตฺถ กตโม อาวโฏฺฏ? ยา ปุตฺตทาเร ตณฺหา, อยํ สมุทโยฯ เย อุปาทินฺนกฺขนฺธา, เต เย จ พาหิเรสุ รูเปสุ รูปปริคฺคโห, อิทํ ทุกฺขํ, ยํ ตตฺถ เฉทนียํ, อยํ นิโรโธฯ เยน ภิชฺชติ, อยํ มคฺโคฯ วิภตฺตีติ นตฺถิ วิภตฺติยา ภูมิ, ปริวตฺตโนติ ปฏิปกฺข นิทฺทิโฏฺฐฯ

ตตฺถ กตโม เววจโน? นิทฺทิโฏฺฐ เววจโนฯ ตตฺถ กตโม โอตรโณ? อตฺถิ ตณฺหา เอโก สโตฺต โอติโณฺณ ตปฺปจฺจยา วิญฺญาณํ ยาว ชรามรณํฯ ยา ตตฺถ เวทนา, อยํ อวิชฺชา วิชฺชุปฺปาทา อวิชฺชานิโรโธ ยาว ชรามรณนิโรโธฯ

ตตฺถ กตโม โสธโน? สุโทฺธ คาถาย อารโมฺภฯ ตตฺถ กตโม อธิฏฺฐาโน? น ตํ ทฬฺหํ พนฺธนมาหุ ธีราติ เอกตฺตตาย ปญฺญตฺตา, น เวมตฺตตายฯ จตฺตาโร ราคา กามราโค รูปราโค ภวราโค ทิฏฺฐิราโค จาติ เอกตฺตตาย ปญฺญตฺตาฯ

ตตฺถ กตโม ปริกฺขาโร? เยสํ ราโค มณิกุณฺฑเลสุ ตสฺส สุภสญฺญา เหตุ, อนุพฺยญฺชนโส จ นิมิตฺตคฺคาหิตา ปจฺจโยฯ ยาย เต ฉินฺนานิ ตสฺส อสุภสญฺญา เหตุ, นิมิตฺตคฺคหณอนุพฺยญฺชนคฺคหณวิโนทนํ ปจฺจโยฯ

ตตฺถ กตโม สมาโรปโน? สารโตฺต มณิกุณฺฑเลสุ สมฺมูฬฺหวิโธ ทุฏฺฐาติปิ เอตมฺปิ [เอวมฺปิ (ปี. ก.)] เฉตฺวาน ปริพฺพชนฺตีติ ตํ ปริญฺญาตตฺถํ ปริวชฺชิตตฺถํ ปชหิตา, อยํ สมาโรปโนฯ

๑๐๗. ยํ เจตสิกํ ยํ ปกปฺปิตํ วิตฺถาเรน ปจฺจโย, ยํ วา เจตสิกํ กายิกํ เจตสิกํ กมฺมํฯ กิํการณา? เจตสิกา หิ เจตนา มโนกมฺมาติ วุจฺจเต, สา เจตนากมฺมํ, ยํ เจตสิกํ อิมํ กายิกญฺจ วาจสิกญฺจ อิมานิ ตีณิ กมฺมานิ นิทฺทิฏฺฐานิฯ กายกมฺมํ วจีกมฺมญฺจ ตานิ กุสลานิ ปิยํ กาเยน จ วาจาย จ อารภติ ปรามสติ, อยํ วุจฺจติ สีลพฺพตปรามาโสฯ สงฺกปฺปนา เต ติวิธา สงฺขารา ปุญฺญมยา อปุญฺญมยา อาเนญฺชมยา, ตปฺปจฺจยา วิญฺญาณํ เต อารมฺมณเมตํ โหติ วิญฺญาณสฺส ฐิติยาฯ ยา สุภสญฺญา สุขสญฺญา อตฺตสญฺญา จฯ อิทํ เจตสิกํฯ ยํ รูปูปคํ วิญฺญาณํ ติฏฺฐติ รูปารมฺมณํ รูปปติฏฺฐิตํ นนฺทูปเสจนํ วุทฺธิํ วิรูฬฺหิํ เวปุลฺลตํ คจฺฉติ, อยํ สงฺกปฺปนา, อิติ ยํ วิญฺญาณฏฺฐิตีสุ ฐิตํ ปฐมาภินิพฺพตฺติอารมฺมณวเสน อุปาทานํ, อิทํ วุจฺจติ เจตสิกนฺติฯ

ตตฺถ ฐิตสฺส อรูปสฺส ยา นิกนฺติ อโชฺฌสานํ, อิทมฺปิ สกมฺปิตํ มนาปิเกสุ รูเปสุ ปิยรูปสาตรูเปสุ อาโภโค, อิทํ เจตสิกํฯ ยํ เจเตติ สเตฺตสุ [สตฺตสุ (ปี.)] มนาปิเกสุ อภิชฺฌากายคโนฺถ ปฏิฆานุสเยสุ พฺยาปาทกายคโนฺถ สเพฺพ จตฺตาโร คนฺถา, อยํ ปญฺจสุ กามคุเณสุ ปฐมาภินิปาโต จิตฺตสฺส ยา เจตนา ยสฺส ตตฺถ อสฺสาทานุปสฺสิสฺส อเนกา ปาปกา อกุสลา ธมฺมา จิตฺตํ อรูปวติโย โหนฺติฯ ปุคฺคโล ราคานุพนฺธิภูโต เตหิ กิเลสกาเมหิ ยถา กามกรณีโย, อยํ วุจฺจเต กาเมสุ ปกปฺปนาฯ เอวํ สเพฺพ จตฺตาโร โอฆาฯ ยํ เตหิ กาเมหิ สํยุโตฺต วิหรติ ภาวิโต อโชฺฌสโนฺน, อยํ เจตนาฯ ยสฺส ตถายํ อวีตราคสฺส อธิคตเปมสฺส ตสฺส วิปริณามญฺญถาภาวา อุปฺปชฺชนฺติ โสกปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสา ทุกฺขานุปริวตฺติตํ วิญฺญาณํ โหติ สริตสฺส วยธมฺมสมุปฺปาโท จิตฺตํ ปริยาทิยติ, อิทํ วุจฺจติ ปกปฺปิตนฺติฯ

เอกเมกสฺส เจเตติ จ ปกเปฺปติ จ วิญฺญาณสฺส ฐิติ ยา โหติ, สา จ ฐิติ ทุวิธา อารมฺมณฏฺฐิติ จ อาหารฏฺฐิติ จฯ ตตฺถ ยา อารมฺมณฏฺฐิติ, อยํ นามรูปสฺส ปจฺจโย ฯ ยา อาหารฏฺฐิติ ยา ปุนพฺภวาภินิพฺพตฺติกา ฐิติ ยา จ โปโนภวิกา ฐิติ, อยํ วุจฺจติ อารมฺมณํฯ ตํ โหติ วิญฺญาณสฺส ฐิติยา ตสฺส วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปํ ยาว ชรามรณญฺจ เจเตติ, อถ จ ปุน ปตฺถยเต ยโต น โปโนภวิกา อนาคตวตฺถุมฺหิ, อยํ ปฏิปกฺข นิทฺทิโฏฺฐฯ น เจเตติ น ปตฺถยติ อถ จ ทูเสตีติ ทุ

วิโธ นิเทฺทโสฯ อสฺส ปุเพฺพ โหติ ตํ เจตสิกํ ตํ ปกปฺปิตํ อสมูหตํ ตปฺปจฺจยา, อยํ วิญฺญาณสฺส ฐิติ โหติฯ

๑๐๘. อถ วา ตสฺส อนุสยา อาวิภวนฺติ ตปฺปจฺจยา ตสฺส ปุนพฺภโว นิพฺพตฺตติฯ อถ วา นํ สํกิยเต อเปฺปตุ อาคาเร วา, สุขุมา วา สนฺติ วา น สํกิยเต กาเม ตํ เอวํ นิเจฺจสฺปิ อาคาเรสุ ชาโต โหติฯ ตํ นยติ ยํ โน กเปฺปตุํ เอวํ สงฺขารา เจติตา ปกปฺปิตา จ อารมฺมณภูตา โหนฺติ, ยา จ เจตนา ยา จ ปกปฺปนา ยญฺจ วตฺถุ นิพฺพตฺตํ, อุโภปิ เอเต อารมฺมณํ วิญฺญาณสฺส ตถา เจตนาย จ สงฺกปฺปนาย จ ปตฺถนาย จ ภูตา สตฺตา เจเตติ จ สงฺกเปฺปติ จฯ ยํ คเวสนา น จ เจเตติ น จ สงฺกเปฺปติฯ กตเม จ สตฺตา ภูตา? เย จ ตนฺชาตอณฺฑชาปิ อณฺฑกา อนุภินฺนา สํเสทชา น จ สมฺภินฺนา อิเม ภูตาฯ กตเม สมฺภเวสิโน คพฺภคตา อณฺฑคตา สํสรโนฺต อิเม น เจเตติ น ปเตฺถติ น จ สงฺกเปฺปติฯ อนุสเย น จ ปุนพฺภโว นิพฺพตฺตีติ? เย ภูตา สตฺตา เย สมฺภเวสิโน, เต ถาวราฯ เย วา สโต เจเตนฺติ ปเตฺถนฺติ จ เย ถาวราฯ เต น จ เจเตนฺติ, น จ ปเตฺถนฺติ, น จ สงฺกเปฺปนฺติ, อนุสเยน จ สํสรนฺติฯ

อปโร ปริยาโยฯ เย อริยปุคฺคลา เสกฺขา, ตตฺถ เต น จ เจเตนฺติ, น จ สงฺกเปฺปนฺติ, อนุสเยน ปุน อุปฺปชฺชนฺติฯ

อปโร ปริยาโยฯ สุขุมา ปาณา ภูมิคตา อุทกคตา จกฺขุโน อาปาถํ นาคจฺฉนฺติ, เต น จ เจเตนฺติ, น จ สงฺกเปฺปนฺติ, อนุสเยน จ สํสรนฺติฯ

อปโร ปริยาโยฯ พาหิกา สเพฺพ ภิกฺขู อภิมานิกา, เต น จ เจเตนฺติ, น จ ปตฺถยนฺติ, อนุสเยน จ สํสรนฺติ, น จ เจเตนฺติ, น จ สงฺกเปฺปนฺติ, น จ อนุเสนฺติฯ อารมฺมณเมฺปตํ น โหติ วิญฺญาณสฺส ฐิติยาฯ

น จ เจเตตีติ ปริยุฎฺฐานสมุคฺฆาตํ ทเสฺสติฯ น จ อนุเสตีติ อนุสยสมุคฺฆาตํ ทเสฺสติ ฯ น จ เจเตตีติ โอฬาริกานํ กิเลสานํ ปหานํ ทเสฺสติฯ น จ อนุเสตีติ สุขุมานํ กิเลสานํ ปหานํ ทเสฺสติฯ น จ เจเตตีติ เยน ภูมิ จ น จ ปตฺถยนฺตีติ สกทาคามี อนาคามี, น จ อนุเสตีติ อรหํ, น จ เจเตตีติ สีลกฺขนฺธสฺส ปฎิปเกฺขน ปหานํ ทเสฺสติ, น จ ปตฺถยตีติ สมาธิกฺขนฺธสฺส ปฎิปเกฺขน ปหานํ ทเสฺสติ, น จ อนุสยตีติ ปญฺญากฺขนฺธสฺส ปฎิปเกฺขน ปหานํ ทเสฺสติ, น จ เจเตตีติ อปุญฺญมยานํ สงฺขารานํ ปหานํ ทเสฺสติ, น จ ปตฺถยตีติ ปุญฺญมยานํ สงฺขารานํ ปหานํ ทเสฺสติ, น จ อนุเสตีติ อาเนญฺชมยานํ สงฺขารานํ ปหานํ ทเสฺสติ, น จ เจเตตีติ อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยํ, น จ ปตฺถยตีติ อญฺญินฺทฺริยํ, น จ อนุสยตีติ อญฺญาตาวิโน อินฺทฺริยํฯ น จ เจเตตีติ มุทุกา อินฺทฺริยภาวนา, น จ ปตฺถยตีติ มชฺฌอินฺทฺริยภาวนา, น จ อนุเสตีติ อธิมตฺตา อินฺทฺริยภาวนาฯ อยํ สุตฺตโตฺถฯ

๑๐๙. ตตฺถ กตมา เทสนา? อิธ สุเตฺต จตฺตาริ สจฺจานิ เทสิตานิฯ ยญฺจ เจตยิตํ ยญฺจ ปกปฺปิตํ อตฺถิ เอตํ อารมฺมณํ จิตฺตํ ปติฎฺฐติ วิจินติ [วิจินยติ (ปี. ก.)] ยุชฺชติฯ น จ เจเตตีติ น จ ปตฺถยตีติ อตฺถิ เอวํ อารมฺมณํ อนุสเย วิญฺญาณมิติ วิจินิยติ ยุชฺชติ น จ เจเตติ น จ ปตฺถยติฯ อนุสยปฺปหานา วิญฺญาณฎฺฐิตึ น คเวสนฺติ, วิจิยนฺตํ ยุชฺชติฯ อยํ ยุตฺติวิจโยฯ

ตตฺถ กตโม ปทฎฺฐาโน? เจตนา ปริยุฎฺฐานํ เจตนาปริยุฎฺฐานสฺส ปทฎฺฐานํฯ สงฺกปฺปนํ อุปาทานสฺส ปทฎฺฐานํฯ อนุสโย ปริยุฎฺฐานสฺส ปทฎฺฐานํฯ เตสํ ฉนฺทราควินาสาย ภาวนา ภวราคสฺส ปหานํฯ

ตตฺถ กตโม ลกฺขโณ? ยํ เจตสิกนฺติ เวทยิตํ ปกปฺปิตํ อุคฺคหิตํ วิญฺญาตํ ตพฺพิญฺญาณํ อารมฺมณมฺปิ ปจฺจโยปิฯ

ตตฺถ กตโม จตุพฺยูโห? อิธ สุเตฺต ภควโต โก อธิปฺปาโย? เย ปุนพฺภวํ น อิจฺฉนฺติ, เต น เจตยิสฺสนฺติ น จ ปตฺถยิสฺสนฺตีติ, อยํ อธิปฺปาโยฯ

อาวโฎฺฎติ ยา จ เจตนา ปตฺถนา จ อนุสโย จ วิญฺญาณฎฺฐิติปหานา จ, อิมานิ เทฺว สจฺจานิฯ วิภตฺตีติ นตฺถิ วิภตฺติยา ภูมิฯ ปริวตฺตนา ปน ปฎิปกฺขํ สุตฺตํฯ

ตตฺถ กตโม เววจโน? เจตนา รูปสเญฺจตนา ยาวธมฺมสเญฺจตนาฯ โย อนุสโย, เต สตฺต อนุสยาฯ

ปญฺญตฺตีติ เจตนาปริยุฎฺฐานํ ปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺตาฯ สงฺกปฺปนํ อุปาทานปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺตํฯ อนุสโย เหตุปญฺญตฺติยา ปญฺญโตฺตฯ วิญฺญาณฎฺฐิติ อุปปตฺติเหตุปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺตาฯ เจตนา สงฺกปฺปนา อนุสโย สมุเจฺฉโท ฉนฺทราควินยปญฺญตฺติยา ปญฺญโตฺตฯ ปฐเม เกจิ ทฺวีหิ ปริวตฺตเกหิ ปฎิจฺจสมุปฺปาโท อิทปฺปจฺจยตาย มชฺฌปญฺญตฺติฯ

โอตรโณติ ทฺวีหิ ปริวตฺตเกหิ ทุกฺขญฺจ สมุทโย จ มชฺฌิมเกหิ มโคฺค จ นิโรโธ จฯ โสธโนติ สุเตฺต สุตฺตสฺส อารโมฺภฯ

อธิฎฺฐาโนติ ยเญฺจตยิตํ สพฺพํ อธิฎฺฐาเนน เอกตฺตาย ปญฺญตฺตํฯ สงฺกปฺปิตนฺติ อุปาทาเนกตฺตาย ปญฺญตฺตํฯ วิญฺญาณํ เอกตฺตาย ปญฺญตฺตํฯ

ปริกฺขาโรติ สุภญฺจ อารมฺมณํ อโยนิโส มนสิกาโร เจตนา เหตุปจฺจยตาย ปจฺจโยฯ วิญฺญาณสฺส ปติฎฺฐาโน ธโมฺม อารมฺมณปจฺจยตาย ปจฺจโยฯ ตสฺส มนสิกาโร เหตุปจฺจยตาย ปจฺจโยฯ

ตตฺถ กตโม สมาโรปโน? อิทํ สุตฺตํ สญฺญิตํ ตตฺถ เจเตติ วิสชฺชนา อิติ นิทฺทิสิตพฺพาฯ ตสฺส ทิฎฺฐิยา วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปํ ยาว ชรามรณํ, อยํ สมาโรปโนฯ อารมฺมณเมตํ น โหติ วิญฺญาณสฺส ฐิติยา, วิญฺญาณนิโรธา นามรูปนิโรโธ, นามรูปนิโรธา ยาว ชรามรณนิโรโธฯ

๑๑๐. ตตฺถ กตมํ สํกิเลสภาคิยญฺจ นิเพฺพธภาคิยญฺจ อเสกฺขภาคิยญฺจ สุตฺตํ? อยํ โลโก [ปสฺส อุทา. ๓๐ อุทาเน] สนฺตาปชาโต ยาว เย หิ เกจิ สมณา วา พฺราหฺมณา วา ภเวน ภวสฺส วิปฺปโมกฺขมาหํสุฯ สํกิเลสภาคิยํ อุปธึ หิ ปฎิจฺจ ทุกฺขมิทํ สโมฺภติ, ยา ตา ปน ตณฺหา ปหียนฺติ, ภวํ นาภินนฺทตีติ นิเพฺพธสฺส นิพฺพุตสฺส [นิจฺจุตสฺส (ปี. ก.)] ภิกฺขุโน อนุปาทาย ปุนพฺภโว น โหติฯ อุปจฺจคา สพฺพภวานิ ตาทีติ อเสกฺขภาคิยํฯ

ตตฺถ สนฺตาปชาโตติ ราคโช สนฺตาโป โทสโช โมหโชติฯ เตสํ สตฺตานํ ฐานํ ทเสฺสติ ฯ โลโก สนฺตาปชาโตติ ผโสฺส ติวิโธ สุขเวทนีโย ทุกฺขเวทนีโย อทุกฺขมสุขเวทนีโยฯ ตตฺถ สุขเวทนีโย ผโสฺส ราคสนฺตาโป, ทุกฺขเวทนีโย โทสสนฺตาโป, อทุกฺขมสุขเวทนีโย โมหสนฺตาโปฯ ยถา จ ภควา อาห ปฐมกสฺส วลาหกสฺส โคมเคฺค [โกมเคฺค (ปี. ก.) ปสฺส อ. นิ. ๓.๓๕] เยหิ คหปติปุตฺต ราคเชหิ โทสเชหิ โมหเชหิ สนฺตาเปหิ ทุกฺขํ สุปติ, เต มม สนฺตาปา น สนฺติฯ

โรคํ วทติ อตฺตโตติ เตหิ สนฺตาเปหิ สนฺตาปีโต ติวิธํ วิปลฺลาสํ ปฏิลภติ สญฺญาวิปลฺลาสํ จิตฺตวิปลฺลาสํ ทิฏฺฐิวิปลฺลาสํฯ ตตฺถ อสุเภ สุภนฺติ สญฺญาวิปลฺลาโสฯ ทุเกฺข สุขนฺติ จิตฺตวิปลฺลาโสฯ อนิเจฺจ นิจฺจนฺติ อนตฺตนิ อตฺตาติ ทิฏฺฐิวิปลฺลาโสฯ

ยถา จิตฺตสฺส วิปลฺลาโส สญฺญาทิฏฺฐิเต ติวิธา วิตกฺกา – จิตฺตวิตโกฺก วิปลฺลาโส สญฺญาวิตโกฺก วิปลฺลาโส ทิฏฺฐิวิตโกฺก วิปลฺลาโสปิฯ ตตฺถ อวิชฺชา วิปลฺลาโส โคจรา คติปเตยฺยภูมิ, ยถา หิ ตํ สญฺชานาติ ยถา วิชานาติ ยถา สญฺชานาติ จ วิชานาติ จฯ ยถา ขนฺติ เจเตติ อิเม จตฺตาโร วิปลฺลาสา สตฺตา เยหิ จตุพฺพิธํ อตฺตภาววตฺถุํ โรคภูตํ คณฺฑภูตํ ‘‘อตฺตา’’ติ วทนฺติฯ โรคํ วทติ อตฺตโตติ อยํ อาวโฏฺฏฯ เยน เยน หิ มญฺญติ ตโต ตํ โหติ อญฺญถาติ สุภนฺติ มญฺญติ น ตถา โหติฯ เอวํ สุขนฺติ นิจฺจํ อตฺตาติ โส อญฺญถา ภวเมว สนฺตํ อนาคตํ ภวํ ปตฺถยติ, เตน วุจฺจติ ‘‘ภวราโค’’ติฯ ภวเมวาภินนฺทติ, ยํ อภินนฺทติ, ตํ ทุกฺขนฺติ ปญฺจกฺขเนฺธ นิทฺทิสิยติฯ ยญฺจ ตปฺปจฺจยา โสกปริเทวทุกฺขํ ตสฺส หิ ภาเวสฺสติฯ เอตฺตาวตา สํกิเลโส โหติฯ ปหานตฺถํ โข ปน พฺรหฺมจริยํ วุสฺสติฯ ติณฺณํ สนฺตาปานํ ฉนฺทราควินโย โหติฯ

อุปธึ หิ ปฏิจฺจ ทุกฺขมิทํ ภวตีติ เย ภวเมวาภินนฺทนฺติ ยสฺส ภาเวสฺสติ, ตํ ทุกฺขํ ตสฺส ทุกฺขสฺส ปหานมาหฯ สพฺพโส อุปาทานญฺจ ยํ นตฺถิ ทุกฺขสฺส สมฺภโวติ จตฺตาโร วิปลฺลาสา ยถานิทฺทิฏฺฐอุปาทานมาหฯ ตสฺส ปฐโม วิปลฺลาโส กามุปาทานํ, ทุติยํ ทิฏฺฐุปาทานํ, ตติยํ สีลพฺพตุปาทานํ, จตุตฺถํ อตฺตวาทุปาทานํ, เตสํ โย ขโย นตฺถิ ทุกฺขสฺส สมฺภโว อุปธิ นิทานํ ทุกฺขนิโรธมาหฯ เอวเมตํ ยถาภูตํ สมฺมปฺปญฺญาย ปสฺสโต วิภวตณฺหา น โหติฯ วิภวํ นาภินนฺทตีติ ทสฺสนภูมึ มเนฺตติ สพฺพโส ตณฺหกฺขยํ นิพฺพานนฺติ เทฺว วิมุตฺติโย กเถติ ราควิราคญฺจ อวิชฺชาวิราคญฺจฯ ตสฺส ภิกฺขุโนติ อนุปาทิเสสนิพฺพานธาตุํ มเนฺตติฯ อยํ สุตฺตสฺส อตฺถนิเทฺทโสฯ

๑๑๑. ตตฺถ กตโม วิจโย? ยสฺส ยตฺถ ปริฬาเหติ ตสฺส ปริฑยฺหนฺตสฺส โส ยถาภูตํ นตฺถิ นิพฺพินฺทติ จ, อยํ วิจโย จ ยุตฺติ จฯ ปทฏฺฐาโน ราคโช ปริฬาโห สุขินฺทฺริยสฺส โทมนสฺสินฺทฺริยสฺส จ ปทฏฺฐานํฯ โทสโช ปริฬาโห สุขินฺทฺริยสฺส โทมนสฺสินฺทฺริยสฺส จ ปทฏฺฐานํฯ โมหโช ปริฬาโห อุเปกฺขินฺทฺริยสฺส โทมนสฺสินฺทฺริยสฺส จ ปทฏฺฐานํฯ

ตตฺถ กตโม ลกฺขโณ หาโร? ผสฺสปเรโต เวทนาปเรโต สญฺญาปเรโตปิ สงฺขารปเรโตปิ เยน เยน มญฺญติ ยทิ สุภนิมิเตฺตน ยทิ สุขนิมิเตฺตน ยทิ นิจฺจนิมิเตฺตน ยทิ อตฺตนิมิเตฺตน อสุเภ สุภนฺติ มญฺญติ, เอวํ สพฺพํ ราคเช ปริฬาเห วุเตฺต จตฺตาโร ปริฬาหา วุตฺตา ภวนฺติฯ ราคโช โทสโช โมหโช ทิฏฺฐิโช จ ราคํ วทามีติ อตฺตโต วทติฯ สพฺพานิ ปนฺนรส ปทานิ อนิจฺจํ ทุกฺขนฺติฯ

ตตฺถ กตโม จตุพฺยูโห? อิธ สุเตฺต ภควโต โก อธิปฺปาโย? เย ปริฬาเหน น อจฺฉนฺติ เต ภวํ นาภินนฺทนฺติฯ เย ภวํ นาภินนฺทนฺติ, เต ปรินิพฺพายิสฺสนฺติฯ อยํ อธิปฺปาโยฯ

ตตฺถ กตโม อาวโฏฺฏ? สํกิเลสภาคิเยน ทุกฺขญฺจ สมุทยญฺจ นิทฺทิสติฯ นิเพฺพธภาคิเยน มคฺคญฺจ นิโรธญฺจฯ

ตตฺถ กตมา วิภตฺติ? สนฺตาปชาโต โรคชาโต โรคํ วทติ อตฺตโต ตํ น เอกํเสน โหติ อมนสิการา สนฺตาปชาโต โข น จ โรคํ อตฺตโต วทติฯ

ตตฺถ กตโม ปริวตฺตโน? ปกฺขปฏิปกฺขนิทสฺสนตฺถํ ภูมิ ปริวตฺตนายฯ

ตตฺถ กตโม เววจโน หาโร? โรคญฺจ อตฺตโต วทติ สลฺลํ อตฺตโต วทติฯ ปนฺนรส ปทานิ สพฺพานิ วตฺตพฺพานิฯ

ตตฺถ กตมา ปญฺญตฺติ? สนฺตาปชาโตติ โทมนสฺสปทฏฺฐานํฯ สเพฺพ วจนปญฺญตฺติยา ปญฺญเปติฯ โรคํ วทติ อตฺตโต วิปลฺลาโส สํกิเลสปญฺญตฺติยา ปญฺญเปติฯ ยํ นาภินนฺทติ, ตํ ทุกฺขนฺติ วิปลฺลาสนิเกฺขปปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺตาฯ เต อกตสตฺตา โลกา มเชฺฌน เวมตฺตตาย ปญฺญตฺตาฯ

ตตฺถ กตโม โอตรโณ? สนฺตาปชาโตติ ตีณิ อกุสลมูลานิ, เต สงฺขารา สงฺขารกฺขนฺธปริยาปนฺนา, ธาตูสุ ธมฺมธาตุ, อายตเนสุ ธมฺมายตนํฯ อินฺทฺริเยสุ อิตฺถินฺทฺริยํ ปุริสินฺทฺริยญฺจ ปทฏฺฐานํฯ

ตตฺถ กตโม โสธโน? สุโทฺธ สุตฺตสฺส อารโมฺภฯ

ตตฺถ กตโม อธิฏฺฐาโน หาโร? ปริฬาโหติ เย สตฺตา โลกา เอกตฺตปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺตา, เต อกตสตฺตา โลกา มเชฺฌน เวมตฺตตาย ปญฺญตฺตาฯ

ตตฺถ กตโม ปริกฺขาโร? สนฺตาปชาโตติ อโยนิโส มนสิกาโร เหตุ, วิปลฺลาสญฺจ ปจฺจโยฯ ตตฺถ ทฺวีหิ ธเมฺมหิ อตฺตา อภินิวิฏฺฐา จิตฺตญฺจ เจตสิกญฺจ ธเมฺม อุภยานิ ตสฺส วิปรีเตน ปรามสโตฯ อปโร ปริยาโย, เจตสิเกหิ ธเมฺมหิ อตฺตสญฺญา อนตฺตสญฺญา สมุคฺฆาเตติฯ อปโร ปริยาโยฯ อนิจฺจสญฺญา เจตสิเกสุ ธเมฺมสุ, น ตุ อตฺตสญฺญาฯ อิทํ วุจฺจติ จิตฺตนฺติ วา มโนติ วา วิญฺญาณนฺติ วา อิทํ ทีฆรตฺตํ อพฺภุคฺคตํ เอตํ มม, เอโสหมสฺมิ, เอโส เม อตฺตาติฯ ตตฺถ เจตสิกา ธมฺมานุปสฺสนา เอสาปิ ธมฺมสญฺญาฯ ตสฺส โก เหตุ, โก ปจฺจโย? อหํกาโร เหตุ, มมํกาโร ปจฺจโยฯ

ตตฺถ กตโม สมาโรปโน? อยํ โลโก สนฺตาปชาโตติ อกุสลํ มเนฺตติ วิญฺญาณํ นามรูปสฺส ปจฺจโย ยาว ชรามรณนฺติ, อยํ สมาโรปโนฯ

๑๑๒. เอวเมตํ ยถาภูตํ, สมฺมปฺปญฺญาย ปสฺสติ อกุสลมูลานํ ปหานํฯ ตตฺถ อวิชฺชานิโรโธ อวิชฺชานิโรธา ยาว ชรามรณนิโรโธ, อยํ สมาโรปโนฯ

จตฺตาโร ปุคฺคลา [ปสฺส อ. นิ. ๔.๕] – อนุโสตคามี ปฏิโสตคามี ฐิตโตฺต, ติโณฺณ ปารงฺคโต ถเล ติฏฺฐติ พฺราหฺมโณติฯ

ตตฺถ โย อนุโสตคามี อยํ กาเม เสวติฯ ปาปญฺจ กมฺมํ กโรติ ยาว กาเม ปฏิเสวติ ฯ อิทํ โลโภ อกุสลมูลํ, โส เยว ตณฺหา, โส เตหิ กาเมหิ วุยฺหติ อนุโสตคามีติ วุจฺจติฯ โย ปุคฺคโล ตาหิ คมิโต ตปฺปจฺจยา ตสฺส เหตุ อกุสลกมฺมํ กโรติ กาเยน จ วาจาย จ, อยํ วุจฺจติ ปาปกมฺมํ กโรตีติฯ ตสฺส ตีณิ โสตานิ สกฺกายทิฏฺฐิ วิจิกิจฺฉา สีลพฺพตปรามาโสฯ อิเมหิ ตีหิ โสเตหิ ติวิธธาตุยํ อุปฺปชฺชติ กามธาตุยํ รูปธาตุยํ อรูปธาตุยํฯ เตน ปฏิปเกฺขน โย กาเม น ปฏิเสวติฯ โย สีลวตํ น ปรามสติฯ โย สกฺกายทิฏฺฐีนํ ปหานาย กาเมสุ ยถาภูตํ อาทีนวํ ปสฺสติฯ เยน จ เต ธเมฺม ปฏิเสวติฯ ยญฺจ ตปฺปจฺจยา ติฏฺฐติ พฺราหฺมโณติ อรหํ กิรฯ ตตฺถ อรหํ ตสฺส ปารงฺคโต โหติ, ปารงฺคตสฺส ถเล ติฏฺฐติ โสปาทิเสสา นิพฺพานธาตุฯ อนุโสตคามินีติ ทสฺสนปฺป

หาตพฺพานํ สํโยชนานํ อปฺปหานมาหฯ ปฏิโสตคามินีติ ผเล ทิเฏฺฐกฎฺฐานญฺจ กิเลสานํ ปหานมาห, ฐิตเตฺตน ปญฺจนฺนํ โอรมฺภาคิยานํ สํโยชนานํ ปหานมาหฯ ตตฺถ อนุโสตคามินา มคฺครูปิมาหฯ ปฏิโสตคามินา ฐิตเตฺตน จ มคฺคมิติมาหฯ ปารงฺคเตน สาวกา อเสกฺขา จ สมฺมาสมฺพุทฺธา จ วุตฺตาฯ อนุโสตคามินา สกฺกายสมุทยคามินึ ปฏิปทมาหฯ ปฏิโสตคามินา ฐิตเตฺตน สกฺกายนิโรธคามินึ ปฏิปทมาหฯ ปารงฺคเตน ทส อเสกฺขา อรหนฺตา ธมฺมา วุตฺตาฯ อยํ สุตฺตโตฺถฯ

๑๑๓. ตตฺถ กตมา เทสนา? อิมสฺมึ หิ สุเตฺต จตฺตาริ อริยสจฺจานิ เทสิตานิฯ เตธาตุก โลกสมติกฺกมนญฺจฯ

ตตฺถ กตโม วิจโย หาโร? โย กาเม ปฏิเสวติ ปาปํ [ปาปกํ (ปี.)] กเรยฺยาติ โย จ กาเม น ปฏิเสวติ โส ปาปกมฺมํ น กเรยฺยาติ โย จ อิเมหิ ทฺวีหิ ภูมีหิ อุตฺติโณฺณ ปารงฺคโตติ ยา วีมํสา อยํ วิจโยฯ

ยุตฺตีติ ยุชฺชติ สุเตฺตสุ, นายุชฺชตีติ ยา วีมํสาย, อยํ ยุตฺติฯ ปทฏฺฐาโนติ อนุโสตคามินา สตฺตนฺนํ สํโยชนานํ ปทฏฺฐานํฯ อกุสลสฺส กิริยา อกุสลสฺส มูลานํ ปทฏฺฐานํฯ ปฏิโสตคามินา ยถาภูตทสฺสนสฺส ปทฏฺฐานํฯ ฐิตเตฺตน อสํหาริยาย [อสหาริยาย (ปี.)] ปทฏฺฐานํฯ ปารงฺคโตติ กทาจิ ภูมิยา ปทฏฺฐานํฯ

ตตฺถ กตโม ลกฺขโณ หาโร? โย อนุโสตํ คจฺฉติ ตณฺหาวเสนฯ สเพฺพสมฺปิ กิเลสานํ วเสน คจฺฉติฯ โย ปฏิโสตํ วายมติฯ ตณฺหาย สเพฺพสมฺปิ โส กิเลสานํ วายมติ ปฏิโสตํฯ โย อตฺตนา ฐิโต กาเยนปิ โส ฐิโต วาจาจิเตฺตนปิ โส ฐิโตฯ อยํ ลกฺขโณ หาโรฯ

ตตฺถ กตโม จตุพฺยูโห? อิธ สุเตฺต ภควโต โก อธิปฺปาโย? เย อนุโสตคามินิยา ปฏิปทาย นาภิรมิสฺสนฺติ, เต ปฏิโสตํ วายมิสฺสนฺตีติ ยาว กทาจิ ภูมิยํ, อยํ อธิปฺปาโยฯ อาวโฎฺฏติ อิธ สุเตฺต จตฺตาริ สุตฺตานิ เทสิตานิฯ

ตตฺถ กตโม วิภตฺติ หาโร? โย กาเม ปฏิเสวติ ปาปญฺจ กมฺมํ กโรติฯ โส อนุโสตคามีติ น เอกํเสน โสตาปโนฺนปิ กาเม ปฏิเสวติฯ ตํ ภาคิยญฺจ ปาปกมฺมํ กโรติฯ กิญฺจาปิ เสโกฺขปิ กเรยฺย ปาปํ ยถา สุเตฺต นิทฺทิโฎฺฐ น จ โส อนุโสตคามี, อิทํ วิภชฺชพฺยากรณียํฯ น จ กาเม ปฏิเสวติ น จ ปาปกมฺมํ กโรติ ปฏิโสตคามี น จ เอกํเสน สเพฺพ พาหิรโก กาเมสุ วีตราโค น จ กาเม ปฏิเสวติ, เตน จ ปาปกมฺมํ กโรติ อนุโสตคามี ปฏิโสตคามี, อยํ วิภตฺติฯ

ตตฺถ กตโม ปริวตฺตโน หาโร? นิทฺทิโฎฺฐ ปฏิปโกฺขฯ เววจโนติ กาเมสุ วตฺถุกามาปิ กิเลสกามาปิ รูปสทฺทคนฺธรสผสฺสปุตฺตทารทาสกมฺมกรโปริสญฺจ ปริคฺคหาฯ

ปญฺญตฺตีติ สเพฺพ ปุถุชฺชนา เอกตฺตาย ปญฺญตฺตาฯ อนุโสตคามีติ กิเลสสมุทาจาร ปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺตาฯ เย ปน เสกฺขา ปุคฺคลา, เต นิพฺพานปญฺญตฺติยา [นิฏฺฐานปญฺญตฺติยา (ก.)] ปญฺญตฺตาฯ เย ปน อนาคามี, เต อสํหาริย ปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺตา, อยํ ปญฺญตฺติฯ

โอตรโณติ โย อนุโสตคามี, โส ทุกฺขํฯ เย ตสฺส ธมฺมา, เต ทุกฺขสฺส สมุทโยฯ ยํ รูปํ, อยํ รูปกฺขโนฺธ, เอวํ ปญฺจปิ ขนฺธา ปฏิจฺจสมุปฺปาโท, เต กิเลสา สงฺขารกฺขนฺธปริยาปนฺนา ธมฺมายตนํ ธมฺมธาตุ อินฺทฺริเยสุ จ ปญฺญตฺตาฯ

โสธโนติ เยนารเมฺภน อิทํ สุตฺตํ เทสิตํ, โส อารโมฺภ สโพฺพ สุโทฺธฯ

อธิฏฺฐาโนติ ปฏิโสตคามินา สเพฺพ โสตาปนฺนา เอกเตฺตน วา นิทฺทิฏฺฐา ราคานุสยปฏิโสตคามิโน เสกฺขาว มโคฺค จ เสโกฺข จ ปุคฺคโล ฐิตโตฺตติฯ

วีตราโค เอกตฺตาย ปญฺญโตฺตฯ ปารงฺคโตติ สเพฺพ อรหโนฺต สเพฺพ ปเจฺจกพุทฺธา สมฺมาสมฺพุทฺธา จ เอกตฺตาย ปญฺญตฺตาฯ

ปริกฺขาโรติ อนุโสตคามิโน ปาปมิตฺตปจฺจโย กามปริยุฏฺฐานํ เหตุฯ ปฏิโสตคามิโน เทฺว เหตู เทฺว ปจฺจยา จ ยาว สมฺมาทิฏฺฐิยา อุปฺปาทายทิฏฺฐิ [อุปาทายทิฏฺฐิ (ปี.)], ตสฺส ปฏิลทฺธมโคฺค เหตุ อารโมฺภ ปจฺจโย กายิโก เจตสิกสฺส โกฏฺฐาโส จฯ สมาโรปโนติ วิภตฺติ อิทํ สุตฺตํ นตฺถิ สมาโรปนาย ภูมิฯ

๑๑๔. ปญฺจานิสํสา โสตานุคตานํ ธมฺมานํ [ปสฺส อ. นิ. ๔.๑๙๑] ยาว ทิฏฺฐิยา สุปฺปฏิวิทฺธานํ สุตฺตํ วิตฺถาเรน กาตพฺพํฯ ยุญฺชโต ฆเฏนฺตสฺส วายมโต คิลาโน มรณกาเล เทวภูโต ปเจฺจกโพธึ ปาปุณาติฯ โสตานุคตาติ สทฺธมฺมสฺสวเนน กตํ โหติฯ น จ อธิปญฺญาธมฺมวิปสฺสนาย ตสฺส จิตฺตํ ตสิตํ โหติ, น จ อนิพฺพิทฺธตฺตํ, อิทํ จ สุตฺตํ ปญฺจนฺนํ ปุคฺคลานํ เทสิตํ, สทฺธานุสาริโน มุทินฺทฺริยสฺส ติกฺขินฺทฺริยสฺส จ ธมฺมานุสาริโน ติกฺขินฺทฺริยสฺส มุทินฺทฺริยสฺส จฯ โย ปน โมหจริโต ปุคฺคโล น สโกฺกติ ยุญฺชิตุํ ฆฏิตุํ วายมิตุํ ยถาภูตํ ยถาสมาธิกา วิมุตฺติ ตํ ขณํ ตํ ลยํ ตํ มุหุตฺตํ ผลํ ทเสฺสติฯ สาธุ ปริหายติ ปโร ตํ ทุยฺหติ, โน ตุ สุขอวิปากินี ภวติ ฯ ตสฺส ทิเฏฺฐ เยว จ ธเมฺม อุปปชฺชอปราปริยเวทนียํฯ ตตฺถ โย ปุคฺคโล ธมฺมานุสารี ตสฺส ยทิ โสตานุคตา ธมฺมา โหนฺติ โส ยุญฺชโนฺต ปาปุณาติฯ โย ธมฺมานุสารี มุทินฺทฺริโย, โส คิลาโน ปาปุณาติฯ โย สทฺธานุสารี ติกฺขินฺทฺริโย, โส มรณกาลสมเย ปาปุณาติฯ โย มุทินฺทฺริโย, โส เทวภูโต ปาปุณาติฯ ยทา เทวภูโต น ปาปุณาติ, น โส เตเนว ธมฺมราเคน ตาย ธมฺมนนฺทิยา ปเจฺจกโพธึ ปาปุณาติฯ โย โสตานุคเตสุ ยุญฺชติ ฆเฏติ วายมติ, โส ปุพฺพาปเนฺนน วิเสสํ สญฺชานาติ, สญฺชานโนฺต ปาปุณาติฯ สเจ ปน คิลานสฺส มนสิกาโร โหติ, ตตฺถ ยุญฺชโนฺต ปาปุณาติฯ สเจ ปนสฺส มรณกาเล สํวิโคฺค โหติ, ตตฺถ ยุญฺชโนฺต ปาปุณาติฯ สเจ ปน น กตฺถจิ [กตฺถ (ปี. ก.), ตตฺถ (ก.)] สํเวโค โหติ, ตสฺส เทวภูตสฺส สุขิโน ธมฺมภูตา ปาทา เอวํ อวิลปติฯ โส เอวํ ชานาติ “อยํ โส ธมฺมวินโย ยตฺถ มยํ ปุเพฺพ มนุสฺสภูตา พฺรหฺมจริยํ จริมฺหา”ติฯ อถ เทวภูโต ปาปุณาติฯ ทิเพฺพสุ วา ปญฺจสุ กามคุเณสุ อโชฺฌสิโต โหติ ปมาทวิหารี, โส เตน กุสลมูเลน ปเจฺจกโพธึ ปาปุณาติฯ

ยา ปรโตโฆเสน วจสา สุปริจิตา, อยํ สุตมยี ปญฺญาฯ เย ปน ธมฺมา โหนฺติ มนสา อนุเปกฺขิตา, อยํ จินฺตามยี ปญฺญาฯ ยํ ทิฏฺฐิยา สุปฺปฏิวิทฺธา, อยํ ภาวนามยี ปญฺญา ฯ ยํ โสตานุคตา วจสา ปริจิตา โหนฺติ, โส จ ทิเฏฺฐ เยว ธเมฺม ปรินิพฺพายี, อยํ อรหํ ปุคฺคโลฯ โย อุปปชฺชติ เทวภูโต ปาปุณาติ, ตตฺถ จ ปรินิพฺพายติ, อยํ อนาคามีฯ โย เตน กุสลมูเลน ปเจฺจกโพธึ ปาปุณาติ, อยํ ปุพฺพโยคสมฺภารสมฺภูโต ปุคฺคโลฯ

โสตานุคตา ธมฺมาติ ปฐมํ วิมุตฺตายตนํ, วจสา ปริจิตาติ ทุติยํ ตติยญฺจ วิมุตฺตายตนํ, มนสา อนุเปกฺขิตาติ จตุตฺถํ วิมุตฺตายตนํ ทิฏฺฐิยา สุปฺปฏิวิทฺธาติ ปญฺจมํ วิมุตฺตายตนํฯ

โสตานุคตาย วิมุตฺติยา วจสา ยา วาจา สุปฺปฏิวิทฺธา อนุปุพฺพธมฺมสฺส โสเตน สุตฺวา สีลกฺขนฺธํ ปริปูเรติ, มนสา อนุเปกฺขิตา สมาธิกฺขนฺธํ ปริปูเรติ, ทิฏฺฐิยา สุปฺปฏิวิทฺธา ปญฺญากฺ

ขนฺธํ ปริปูเรติฯ

โสตานุคตา ธมฺมา พหุสฺสุตา โหนฺตีติ วิตฺถาเรน กาตพฺพํฯ อิทํ ปฐมํ สทฺธาปทานํ มนสา อนุเปกฺขิตาติ ปฏิสลฺลานพหุโล วิหรติ, วิตฺถาเรน กาตพฺพํฯ อิทํ ทุติยํ สทฺธาปทานํ ทิฏฺฐิยา สุปฺปฏิวิทฺธาติ อนาสวา เจโตวิมุตฺติยา นาปรํ อิตฺถตฺตายาติ ปชานาตีติฯ อิทํ ตติยํ สทฺธาปทานํฯ

โสตานุคตา ธมฺมาติ เสกฺขํ สตฺถา ทเสฺสติฯ มนสา อนุเปกฺขิตาติ อรหตฺตํ สตฺถา ทเสฺสติฯ ทิฏฺฐิยา สุปฺปฏิวิทฺธาติ ตถาคตํ อรหนฺตํ สมฺมาสมฺพุทฺธํ สตฺถา ทเสฺสติฯ

โสตานุคตา ธมฺมาติ กามานํ นิสฺสรณํ ทเสฺสติฯ มนสา อนุเปกฺขิตาติ รูปธาตุยา นิสฺสรณํ ทเสฺสติฯ ทิฏฺฐิยา สุปฺปฏิวิทฺธาติ เตธาตุกานํ นิสฺสรณํ ทเสฺสติฯ อยํ สุตฺตโตฺถฯ

๑๑๕. ตตฺถ กตโม เทสนาหาโร? อิมมฺหิ สุเตฺต ตโย เอสนา เทสิตา โสตานุคเตหิ ธเมฺมหิ วจสา ปริจิเตหิ กาเมสนาย สมถมโคฺคฯ ทิฏฺฐิยา สุปฺปฏิวิเทฺธหิ พฺรหฺมจริเยสนาย สมถมโคฺคฯ

วิจโยติ ยถา สุตฺตํ มนสิกโรโนฺต วิจินโนฺต สุตมยิปญฺญํ ปฏิลภติฯ ยถา จ โส มนสิกโรตีติ ยถา สุตธมฺมา ตทา จินฺตามยิปญฺญํ ปฏิลภติฯ ยถา ทิเฏฺฐว ธเมฺม มนสิกโรติ ตทา ภาวนามยิปญฺญํ ปฏิลภติฯ อยํ วิจโยฯ

สุเตน สุตมยิปญฺญํ ปฏิลภติฯ จินฺตาย จินฺตามยิปญฺญํ ภาวนาย ภาวนามยิปญฺญํ ปฏิลภติฯ อตฺถิ เอสา ยุตฺติฯ

ปทฏฺฐาโนติ โสตานุคตา ธมฺมาติ ธมฺมสฺสวนสฺส ปทฏฺฐานํฯ วจสา ปริจิตาติ ยุญฺชนาย ปทฏฺฐานํฯ มนสา อนุเปกฺขิตาติ ธมฺมานุธมฺมาย วิปสฺสนาย ปทฏฺฐานํฯ ทิฏฺฐิยา อนุเปกฺขิตาติ ปญฺญายปิ อนุเปกฺขิตา ทิฏฺฐิยาปิ อนุเปกฺขิตาฯ

จตุพฺยูโหติ อิมมฺหิ สุเตฺต ภควโต โก อธิปฺปาโย? เย อิมาหิ ทฺวีหิ ปญฺญาหิ สมนฺนาคตา เตหิ...ฯ

ส นิพฺพุโตติ มคฺคผลํ อนุปาทิเสสญฺจ นิพฺพานธาตุํ มเนฺตติ, ทาเนน โอฬาริกานํ กิเลสานํ ปหานํ มเนฺตติฯ สีเลน มชฺฌิมานํ, ปญฺญาย สุขุมกิเลสานํ มเนฺตติ, ราคโทสโมหกฺขยา ส นิพฺพุโตติ กตา จ ภูมิฯ

> ททโต ปุญฺญํ ปวฑฺฒติ, สํยมโต เวรํ น จียติ;
> กุสโล จ ชหาติ ปาปกนฺติ มโคฺค วุโตฺต;
> ราคโทสโมหกฺขยา ส นิพฺพุโตติ มคฺคผลมาหฯ

ททโต ปุญฺญํ ปวฑฺฒติ, สํยมโตติ ตีหิ ปเทหิ โลกิกํ กุสลมูลํ วุตฺตํฯ ราคโทสโมหกฺขยา ส นิพฺพุโตติ โลกุตฺตรํ กุสลมูลํ วุตฺตํฯ

ททโต ปุญฺญํ ปวฑฺฒติ, สํยมโต เวรํ น จียตีติ ปุถุชฺชนภูมิํ มเนฺตติฯ กุสโล จ ชหาติ ปาปกนฺติ เสกฺขภูมิํ มเนฺตติฯ ราคโทสโมหกฺขยา ส นิพฺพุโตติ อเสกฺขภูมิ วุตฺตาฯ

ททโต ปุญฺญํ ปวฑฺฒตีติ, สํยมโต เวรํ น จียตีติ มคฺคนิยา ปฏิปทา วุตฺตาฯ กุสโล จ ชหาติ ปาปกนฺติ เสกฺขวิมุตฺติฯ ราคโทสโมหกฺขยา ส นิพฺพุโตติ อเสกฺขวิมุตฺติฯ

ททโต ปุญฺญํ ปวฑฺฒตีติ, สํยมโต เวรํ น จียตีติ ทานกถํ สีลกถํ มคฺคกถํ โลกิกานํ ธมฺมานํ เทสนมาหฯ กุสโล จ ชหาติ ปาปกนฺติ โลเก อาทีนวานุปสฺสนาฯ ราคโทสโมหกฺขยา ส นิพฺพุโตติ สามุกฺกํสิกาย ธมฺมเทสนายปิ ปฏิวิทฺธาฯ

ททโต ปุญฺญํ ปวฑฺฒตีติ ปาณานํ อภยทาเนน ปาณาติปาตา เวรมณิสตฺตานํ อภยํ เทติฯ เอวํ สพฺพานิ สิกฺขาปทานิ กาตพฺพานิฯ สํยมโต เวรํ น จียตีติ สีเล ปติฏฺฐาย จิตฺตํ สํยเมติ, ตสฺส สํยมโต ปาริปูรึ คจฺฉติฯ ราคโทสโมหกฺขยา ส นิพฺพุโตติ เทฺว วิมุตฺติโยฯ อยํ สุตฺตนิเทฺทโสฯ

๑๑๖. ตตฺถ กตมา เทสนา? อิมมฺหิ สุตฺเต กึ เทสิตํ? เทฺว สุคติโย เทวา จ มนุสฺสา จ, ทิพฺพา จ ปญฺจกามคุณา, มานุสฺสกา จฯ ทฺวีหิ ปเทหิ นิเทฺทโสฯ ททโต ปุญฺญํ ปวฑฺฒติ, สํยมโต เวรํ น จียติ, กุสโล จ ชหาติ ปาปกนฺติ มคฺโค วุตฺโตฯ ราคโทสโมหกฺขยา ส นิพฺพุโตติ เทฺว นิพฺพานธาตุโย เทสิตา โสปาทิเสสา จ อนุปาทิเสสา จฯ อยํ เทสนาฯ

วิจโยติ ททโต ปุญฺญํ ปวฑฺฒตีติ อิมินา ปฐเมน ปเทน ทานมยิกปุญฺญกิริยวตฺถุ วุตฺตํฯ เตนสฺส อานนฺตริยานํ กุสลานํ ธมฺมานํฯ ทุติเยน ปเทน… ยนฺติ, นิยฺยานิกํ สาสนนฺติ, อยํ อธิปฺปาโยฯ อสฺสวเนน จ อมนสิกาเรน จ อปฺปฏิเวเธน จ สกฺกายสมุทยคามินี ปฏิปทา วุตฺตาฯ สวเนน จ มนสิกาเรน จ ปฏิเวเธน จ สกฺกายนิโรธคามินี ปฏิปทา วุตฺตาฯ อยํ อาวฏฺโฏฯ

วิภตฺตีติ เอกํสพฺยากรณีโยฯ นตฺถิ ตตฺถ วิภตฺติยา ภูมิฯ ปริวตฺตนาติ เย ปญฺจานิสํสา, เต ปญฺจาทินา ปฏิปเกฺขน เตเนว ทิเฏฺฐว ธเมฺม ปาปุณาติ, ตํ อุปปชฺชมานา อปโร ปริยาโยฯ

เววจนนฺติ โสตานุคตา ธมฺมาติ ยํ สุตฺตํ ทิฏฺฐมฺปิ ปญฺญินฺทฺริยํ วิญฺญตฺตมฺปิ ทิฏฺฐิยา สุปฺปฏิวิทฺธมฺปิ วิภาวิตมฺปิฯ

ปญฺญตฺตีติ โสตานุคตาธมฺมาติ เทสนา อวิชฺชาปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺตํฯ มนสิกาโร ปาโมชฺชปญฺญตฺติยา ปญฺญโตฺต, ทิฏฺฐธมฺมาปิ อานิสํสปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺตาฯ

โอตรโณติ ติโสฺส ปญฺญา วจสา ปริจิเตสุ สุตมยีปญฺญา มนสา อนุเปกฺขิเตสุ จินฺตามยีปญฺญา ทิฏฺฐิยา สุปฺปฏิวิทฺธาสุ ภาวนามยีปญฺญาฯ อิมานิ อริยสจฺจานิ อินฺทฺริยานิ วิชฺชุปฺปาทา อวิชฺชานิโรโธ ปฏิจฺจสมุปฺปาโท อินฺทฺริเยสุ ตีณิ อินฺทฺริยานิ, อายตเนสุ ธมฺมายตนปริยาปนฺนา ธาตูสุ ธมฺมธาตุปริยาปนฺนาติฯ โสธโนติ โย อารโมฺภ สุตฺตสฺส ปเวโส นิยุโตฺตฯ

อธิฏฺฐาโนติ ปญฺจานิสํสาติ เวมตฺตตาย ปญฺญตฺตา อานิสํสา โสตา อนุคตาติ เวมตฺตตาย อริยโวหาโร ปญฺญโตฺต, ธเมฺม จ สวนนฺติ เอกตฺตตาย ปญฺญตฺตํฯ

ปริกฺขาโรติ ธมฺมสฺสวนสฺส ปยิรุปาสนา ปจฺจโย, สทฺธา เหตุฯ มนสา อนุเปกฺขิตาติ อตฺถปฺปฏิสํเวทิตา ปจฺจโย, ธมฺมปฺปฏิสํเวทิตา เหตุ, ทิฏฺฐิยา สุปฺปฏิวิทฺธาติ สทฺธมฺมสฺสวนญฺจ มนสิกาโร จ ปจฺจโย, สุตมยี จินฺตามยี ปญฺญา เหตุฯ สมาโรปโนติ วิภตฺตํ สุตฺตํ อปโร ปริยาโย นิพฺพตฺติ พเล นตฺถิฯ ตตฺถ สมาโรปนาย ภูมิฯ

๑๑๗. ตตฺถ กตมํ วาสนาภาคิยญฺจ นิเพฺพธภาคิยญฺจ สุตฺตํ? ททโต ปุญฺญํ ปวฑฺฒตีติ คาถาฯ ททโตติ ทานมยิกปุญฺญกิริยวตฺถุ วุตฺตํฯ สํยมโต เวรํ น จียตีติ สีลมยิกปุญฺญกิริยวตฺถุ วุตฺตํฯ กุสโล จ ชหาติ ปาปกนฺติ โลภสฺส จ โมหสฺส จ พฺยาปาทสฺส จ ปหานมาหฯ ราคโทส โมหกฺขยา ส นิพฺพุโตติ โลภสฺส จ โมหสฺส จ พฺยาปาทสฺส จ ฉนฺทราควินยมาหาติฯ ททโต ปุญฺญํ ปวฑฺฒตีติ คาถา อโลโภ กุสลมูลํ ภวติฯ สํยมโต เวรํ น จียตีติ อโทโส กุสลมูลํ ภวติฯ สํยมโต เวรํ น จียตีติ อเวรา อสปตฺตา อพฺยาปาทตาย สทาฯ กุสโล จ ชหาติ ปาปกนฺติ ญาณุปฺปาทา อญฺญาณนิโรโธฯ จตุตฺถปเทน ราคโทสโมหกฺขเยน ราควิราคา เจโตวิมุตฺติโม หกฺขเยน อวิชฺชาวิราคา ปญฺญาวิมุตฺติ, อยํ วิจโยฯ

ยุตฺตีติ ทาเน ฐิโต อุภยํ หิ ปริปูเรติฯ มจฺฉริยญฺจ ปชหติฯ ปุญฺญญฺจ ปวฑฺฒติฯ อตฺถิ เอสา ยุตฺติฯ

ปทฏฺฐานนฺติ ททโต ปุญฺญํ ปวฑฺฒตีติ จาคาธิฏฺฐานสฺส ปทฏฺฐานํฯ สํยมโต เวรํ น จียตีติ ปญฺญาธิฏฺฐานสฺส ปทฏฺฐานํ กุสโล จ ชหาติ ปาปกนฺติ สจฺจาธิฏฺฐานสฺส ปทฏฺฐานํฯ ราค โทสโมหกฺขยา ส นิพฺพุโตติ อุปสมาธิฏฺฐานสฺส ปทฏฺฐานํฯ อยํ ปทฏฺฐาโนฯ

ตตฺถ กตโม ลกฺขโณ? ททโต ปุญฺญํ ปวฑฺฒติ สํยมโต เวรํ น จียติฯ ททโตปิ เวรํ น กริยาติ กุสโล จ ชหาติ ปาปกํ ราคโทสโมหกฺขยา ส นิพฺพุโต รูปกฺขยาปิ เวทนกฺขยาปิ, เยน รูเปน ทิฏฺฐํ, เตน ตถาคโต ปญฺญเปนฺต ปญฺญเปยฺย รูปสฺส ขยา วิราคนิโรธาติ เอวํ ปญฺจกฺ ขนฺธาฯ

จตุพฺยูโห อิธ ภควโต โก อธิปฺปาโย? เย มหาโภคานํ ปตฺถยิสฺสนฺติ? เต ทานํ ทสฺสนฺติ ปริสุสยปหานาย, เย อเวราภิฉนฺทกา, เต ปญฺจ เวรานิ ปชหิสฺสนฺติ, เย กุสลาภิฉนฺทกา, เต อฏฺฐงฺคิกํ มคฺคํ ภาเวสฺสนฺติ อฏฺฐนฺนํ มิจฺฉตฺตานํ ปหานายฯ เย นิพฺพายิตุกามา, เต ราคโทส โมหํ ปชหิสฺสนฺตีติ อยํ ภควโต อธิปฺปาโยฯ

อาวฏฺโฏฏิ ยญฺจ อททโต มจฺฉริยํ ยญฺจ อสํยมโต เวรํ ยญฺจ อกุสลสฺส ปาปสฺส อปฺ ปหานํ, อยํ ทุกฺขนิเทฺทโส น สมุทโยฯ อโลเภน จ อโทเสน จ อโมเหน จ กุสเลน อิมานิ ตีณิ กุสลมูลานิฯ เตสํ ปจฺจโย อฏฺฐ สมฺมตฺตานิ, อยํ มโคฺคฯ เตสํ ราคโทสโมหานํ ขยา, อยํ นิโร โธฯ

วิภตฺตีติ ททโต ปุญฺญํ ปวฑฺฒตีติ น เอกํเสน โย ราชทณฺฑภเยน เทติ, โย จ อกปฺปิย สฺส ปริโภเคน สีลวเนฺตสุ เทติ, น ตสฺส ปุญฺญํ ปวฑฺฒตีติ โส เจตํ ทานํ อกุสเลน เทติ, ทณฺฑ ทานํ สตฺถทานํ อปุญฺญมยํ ปวฑฺฒติ, น ปุญฺญํฯ สํยมโต เวรํ น จียตีติ น เอกํเสน กึ การณํ ยญฺจ โย ปทํ ทิฏฺฐธมฺมิกํ ปสฺสติ ยทิ มม ราชาโน คเหตฺวา หตฺถํ วา ฉิเนฺทยฺย...เป.... น เตน สํยเมน เวรํ น กโรติฯ โย ตุ เอวํ สมาทิยติ ปาณาติปาตสฺส ปาปโก วิปาโกติ, ทิเฏฺฐ เยว ธ เมฺม อภิสมฺปราเย จ เอวํ สพฺพสฺส อกุสลสฺส เหตุโต อารติฯ อิมินา สํยเมน เวรํ น จียติฯ

ปริวตฺตนาติ ททโต ปุญฺญํ ปวฑฺฒตีติ อททโต ปุญฺญํ น ปวฑฺฒติฯ ยํ ทานมยํ, ตํ สํยม โต เวรํ น จียติ, อสํยมโต เวรํ กรียติฯ กุสโล จ ชหาติ ปาปกํ อกุสโล น ชหาติฯ ราคโทสโม หกฺขยา สนิพฺพุโตติ ทูตํ เปเสตฺวา ปณีตํ เปเสตฺวาปิ น ปโกฺกสามิ, โส สยเมว ปน มหาภิกฺขุ สงฺฆปริวาโร อมฺหากํ วสนฏฺฐานํ สมฺปโตฺต อเมฺหหิ จ สนฺถาคารสาลา [สนฺธาคารสาลา (ก.)] การิตา, เอตฺถ มยํ ทสพลํ อาเนตฺวา มงฺคลํ ภณาเปมาติ จิเนฺตตฺวา อุปสงฺกมึสุฯ เยน สนฺถา

คารํ เตนุปสงฺกมิํสูติ ตํ ทิวสํ กิร สนฺถาคาเร จิตฺตกมฺมํ นิฏฺฐาเปตฺวา อฏฺฏกา มุตฺตมตฺตา โหนฺติฯ พุทฺธา นาม อรญฺญชฺฌาสยา อรญฺญารามา อโนฺตคาเม วเสยฺยุํ วา โน วาติ ตสฺมา ภควโต มนํ ชานิตฺวาว ปฏิชคฺคิสฺสามาติ จิเนฺตตฺวา เต ภควนฺตํ อุปสงฺกมิํสุฯ อิทานิ ปน มนํ ลภิตฺวา ปฏิชคฺคิตุกามา เยน สนฺถาคารํ, เตนุปสงฺกมิํสุฯ สพฺพสนฺถรินฺติ ยถา สพฺพํ สนฺถตํ โหติ เอวํ เยน ภควา เตนุปสงฺกมิํสูติฯ เอตฺถ ปน เต มลฺลราชาโน สนฺถาคารํ ปฏิชคฺคิตฺวา นครวีถิโยปิ สมฺมชฺชาเปตฺวา ธเช อุสฺสาเปตฺวา สุวณฺณฆฏิกทลิโย จ ฐปาเปตฺวา สกลนครํ ทีปมาลาหิ วิปฺปกิณฺณตารกํ วิย กตฺวา ขีรปเก [ขีรุปเก (ปี. ก.)] ทารเก ขีรํ ปาเยถ, ทหเร กุมาเร ลหุํ ลหุํ โภชาเปตฺวา สยาเปถ, อุจฺจาสทฺทํ มากริ, อชฺช เอกรตฺติํ สตฺถา อโนฺตคาเมว วสิสฺสติ, พุทฺธา นาม อปฺปสทฺทกามา โหนฺตีติ เภริํ จราเปตฺวา สยํ ทณฺฑกทีปิกา อาทาย เยน ภควา เตนุปสงฺกมิํสุฯ ภควนฺตํ เยว ปุรกฺขตฺวาติ ภควนฺตํ ปุรโต กตฺวา, ตตฺถ ภควา ภิกฺขูนเญฺจว อุปาสกานเญฺจ มเชฺฌ นิสิโนฺน อติวิย วิโรจติฯ สมนฺตปาสาทิโก สุวณฺณวโณฺณ อภิรูโป ทสฺสนีโย ปุรตฺถิมกายโต สุวณฺณวณฺณา รสฺมิ อุฏฺฐหิตฺวา คคนตเล อสีติหตฺถํ ฐานํ คณฺหาติฯ ปจฺฉิมกายโต ทกฺขิณหตฺถโต วามหตฺถโต สุวณฺณวณฺณา เหฏฺฐา ปาทตเลหิ ปวาฬวณฺณรสฺมิ อุฏฺฐหิตฺวา ฆนปถวิยํ อสีติหตฺถํ ฐานํ คณฺหาติ, เอวํ สมนฺตา อสีติหตฺถมตฺตํ ฐานํ ฉพฺพณฺณพุทฺธรสฺมิโย วิโชฺชตมานา วิตณฺฑมานา วิธาวนฺติ, สเพฺพ ทิสาภาคา สุวณฺณจมฺปกปุเปฺผหิ วิกิริยมานา วิย สุวณฺณฆฏโต นิกฺขนฺตสุวณฺณรสธาราหิ สิญฺจมานา วิย ปสาริตสุวณฺณปฏปริกฺขิตฺตา วฺวิย เวรมฺภวาตสมุฏฺฐิตกิํสุกกิํสุการกณิการปุปฺผจุณฺณสโมกิณฺณา วิย วิปฺปกสนฺตํ อสีติอนุพฺยญฺชนพฺยามปฺปภา ทฺวตฺติํสวรลกฺขณสมุชฺชลํ สรีรํ สมุคฺคตตารกํ วิย คคนตลํ วิกสิตมิว ปทุมวนํ สพฺพผาลิผุโลฺล วิย โยชนสติโก ปาริจฺฉตฺตโก ปฏิปาฏิยา ฐปิตานํ ทฺวตฺติํสจนฺทานํ ทฺวตฺติํสสูริยานํ ทฺวตฺติํสจกฺกวตฺตีนํ ทฺวตฺติํสเทวราชานํ ทฺวตฺติํสมหาพฺรหฺมานํ นิพฺพุโต อเสกฺขสฺส นตฺถิ นิพฺพุติฯ

เววจนนฺติ ททโต ปุญฺญํ ปวฑฺฒติ, อนุโมทโตปิ ปุญฺญํ ปวฑฺฒติฯ จิตฺตสฺส สมาทหโตปิ เวยฺยาวจฺจกิริยายปิ ปุญฺญํ ปวฑฺฒตีติฯ

ปญฺญตฺตีติ ททโต ปุญฺญํ ปวฑฺฒติ, อโลภสฺส ปฏินิสฺสยฆาตปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺตํฯ สํยมโต เวรํ น จียตีติ อโทสสฺส ปฏินิสฺสยฆาตปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺตํ กุสโล จ ชหาติ ปาปกนฺติ อโมหสฺส ปฏินิสฺสยฆาตปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺตํฯ

โอตรโณติ ปญฺจสุ อินฺทฺริเยสุ ททโต ปุญฺญํ ปวฑฺฒติ, สํยมโต เวรํ น จียติ สํยเมน สีลกฺขโนฺธฯ โอติโณฺณ ฉสุ อินฺทฺริเยสุ สํวโร, อยํ สมาธิกฺขโนฺธ, ยํ กุสโล จ ชหาติ ปาปกํ, อยํ ปญฺญากฺขโนฺธ, ราคโทสโมหกฺขยา ส นิพฺพุโตติ วิมุตฺติกฺขโนฺธฯ ธาตูสุ ธมฺมธาตุ, อายตเนสุ มนายตนํฯ

โสธโนติ เยนารเมฺภน อิทํ สุตฺตํ เทสิตํ โส อารโมฺภ สุโทฺธฯ

อธิฏฺฐาโน ทานนฺติ เอกตฺตตาย ปญฺญตฺตํฯ จาโค ปริจฺจาโค ธมฺมทานํ อามิสทานํ, อฏฺฐ ทานานิ วิตฺถาเรน กาตพฺพานิ, อยํ เวมตฺตตาฯ น จ ททโต เอกตฺตปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺตํฯ ขนฺตี อนวชฺชนฺติ ปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺตํฯ ราคโทสโมหกฺขยา ส นิพฺพุโตติ โรธวีริยปญฺญตฺติยา [โยธ วีริยปญฺญตฺติยา (ปี. ก.)] ปญฺญตฺตาฯ

ปริกฺขาโรติ ทานสฺส ปาโมชฺชํ ปจฺจโย, อโลโภ เหตุฯ สํยมโต โยนิโส มนสิกาโร เหตุ, ปริจฺจาโค ปจฺจโยฯ กุสโล จ ชหาติ ปาปกนฺติ ยถาภูตทสฺสนํ ปจฺจโย, ญาณปฺปฏิลาโภ เห

ตฺฯ ราคโทสโมหกฺขยา ส นิพฺพุโตติ ปรโต จ โฆโส อชฺฌตฺตญฺจ โยนิโส มนสิกาโร มโคฺค จ เหตุ จ ปจฺจโย จฯ

สมาโรปโนติ ทฑโต ปุญฺญํ ปวฑฺฒตีติ คาถา ตสฺส สีลมฺปิ วฑฺฒติฯ สํยโมปิ วฑฺฒติฯ สํยมโต เวรํ น จียตีติฯ อเญฺญปิ กิเลสา น จียนฺติ เยปิสฺส ตปฺปจฺจยา อุปฺปเชฺชยฺยุํ อาสวา วิฆาตา, เตปิสฺส น อุปฺปชฺชนฺติฯ ราคโทสโมหกฺขยา ส นิพฺพุโตติ ราคโทสสฺสาปิ ขยา ราคานุสยสฺสปิ ขยา โทสสฺส โมหสฺสาปิ ส นิพฺพุโตติ โสปาทิเสสา นิพฺพานธาตุ อนุปาทิเสสาปิฯ อยํ สมาโรปโนฯ

เถรสฺส มหากจฺจายนสฺส เปฏโกปเทเส

หารสฺส สมฺปาตภูมิ สมตฺตาฯ

๘. สุตฺตเวภงฺคิยํ

๑๑๘. ปุพฺพา โกฏิ น ปญฺญายติ อวิชฺชาย จ ภวตณฺหาย จฯ ตตฺถ อวิชฺชานีวรณานํ ตณฺหาสํโยชนานํ สตฺตานํ ปุพฺพโกฏิ น ปญฺญายติฯ ตตฺถ เย สตฺตา ตณฺหาสํโยชนา, เต อโชฺฌสานพหุลา มนฺทวิปสฺสกาฯ เย ปน อุสฺสนฺนทิฏฺฐิกา สตฺตา, เต วิปสฺสนาพหุลา มนฺทโชฺฌสานาฯ

ตตฺถ ตณฺหาจริตา สตฺตา สตฺตสญฺญาภินิวิฏฺฐา อนุปฺปาทวยทสฺสิโนฯ เต ปญฺจสุ ขนฺเธสุ อตฺตานํ สมนุปสฺสนฺติ ''รูปวนฺตํ วา อตฺตานํ, อตฺตนิ วา รูปํ, รูปสฺมึ วา อตฺตาน''นฺติฯ เอวํ ปญฺจกฺขนฺธาฯ อเญฺญหิ ขเนฺธหิ อตฺตานํ สมนุปสฺสนฺติ ตสฺส อุสฺสนฺนทิฏฺฐิกา สตฺตา วิปสฺสมานา ขเนฺธ อุชุํ อตฺตโต สมนุปสฺสนฺติฯ เต รูปํ อตฺตโก สมนุปสฺสนฺติฯ ยํ รูปํ, โส อตฺตาฯ โย อหํ, ตํ รูปํฯ โส รูปวินาสํ ปสฺสติ, อยํ อุเจฺฉทวาที ฯ อิติ ปญฺจนฺนํ ขนฺธานํ ปฐมาภินิปาตา สกฺกายทิฏฺฐิโย ปญฺจ อุเจฺฉทํ ภชนฺติ ''ตํ ชีวํ ตํ สรีร''นฺติฯ เอกเมกมฺหิ ขเนฺธ ตีหิ ปเทหิ ปจฺฉิมเกหิ สสฺสตํ ภชติ ''อญฺญํ ชีวํ อญฺญํ สรีร''นฺติฯ อิโต พหิทฺธาเต ปพฺพชิตา ตณฺหาจริตา กามสุขลฺลิกานุโยคมนุยุตฺตา วิหรนฺติฯ เตน เย จ นิสฺสเนฺทน ทิฏฺฐิจริตา อตฺตกิลมถานุโยคมนุยุตฺตา วิหรนฺติฯ เตน เยว ทิฏฺฐิสุเขน เอตฺตาวตา พาหิรโก ปโยโคฯ

ตตฺถ ทิฏฺฐิจริตา สตฺตา เย อริยธมฺมวินยํ โอตรนฺติ, เต ธมฺมานุสาริโน โหนฺติฯ เย ตณฺหาจริตา สตฺตา อริยํ ธมฺมวินยํ โอตรนฺติ, เต สทฺธานุสาริโน โหนฺติฯ

ตตฺถ เย ทิฏฺฐิจริตา สตฺตา, เต กาเมสุ โทสทิฏฺฐี, น จ เย กาเมสุ อนุสยา สมูหตา, เต อตฺตกิลมถานุโยคมนุยุตฺตา วิหรนฺติฯ เตสํ สตฺถา ธมฺมํ เทเสติฯ อโญฺญ วา สาวโก กาเมหิ นตฺถิ อโตฺถติ เต จ ปุเพฺพเยว กาเมหิ อนตฺถิกา อิติ กาเม อปฺปกสิเรน ปฏินิสฺสชฺชนฺติฯ เต เจตสิเกน ทุเกฺขน อนโชฺฌสิตาฯ เตน วุจฺจติ ''สุขา ปฏิปทา''ติ ฯ เย ปน ตณฺหาจริตา สตฺตา, เต กาเมสุ อโชฺฌสิตา, เตสํ สตฺถา วา ธมฺมํ เทเสติฯ อญฺญตโร วา ภิกฺขุ กาเมหิ นตฺถิ อโตฺถติ, เต ปิยรูปํ ทุเกฺขน ปฏินิสฺสชฺชนฺติฯ เตน วุจฺจติ ''ทุกฺขา ปฏิปทา''ติฯ อิติ อิเม สพฺพสตฺตา ทฺวีสุ ปฏิปทาสุ สโมสรณํ คจฺฉนฺติ ทุกฺขายญฺจ สุขายญฺจฯ

ตตฺถ เย ทิฏฺฐิจริตา สตฺตา, เต ทุวิธา มุทินฺทฺริยา จ ติกฺขินฺทฺริยา จฯ ตตฺถ เย ทิฏฺฐิจริตา สตฺตา ติกฺขินฺทฺริยา สุเขน ปฏินิสฺสชฺชนฺติ, ขิปฺปญฺจ อภิสเมนฺติ, เตน วุจฺจติ ''ขิปฺปาภิญฺญา สุขา ปฏิปทา''ติฯ ตตฺถ เย ทิฏฺฐิจริตา สตฺตา มุทินฺทฺริยา ปฐมํ ติกฺขินฺทฺริยํ อุปาทาย ทนฺธตรํ อภิสเมนฺติ, เต สุเขน ปฏินิสฺสชฺชนฺติ, ทนฺธญฺจ อภิสเมนฺติฯ เตน วุจฺจติ ''สุขา ปฏิปทา ทนฺธาภิญฺญา''ติฯ ตตฺถ ตณฺหาจริตา สตฺตา ทุวิธา ติกฺขินฺทฺริยา จ มุทินฺทฺริยา จฯ ตตฺถ เย ตณฺหาจริตา สตฺตา ติกฺขินฺทฺริยา ทุเกฺขน ปฏินิสฺสชฺชนฺติ, ขิปฺปญฺจ อภิสเมนฺติฯ เตน วุจฺจติ ''ทุกฺขา ปฏิปทา ขิปฺปาภิญฺญา''ติฯ ตตฺถ เย ตณฺหาจริตา สตฺตา มุทินฺทฺริยา ปฐมํ ติกฺขินฺทฺริยํ อุปาทาย ทนฺธตรํ อภิสเมนฺติ, เต ทุเกฺขน ปฏินิสฺสชฺชนฺติ, ทนฺธญฺจ อภิสเมนฺติฯ เตน วุจฺจติ ''ทุกฺขา ปฏิปทา ทนฺธาภิญฺญา''ติฯ อิมา จตโสฺส ปฏิปทาโย อปญฺจมา อฉฏฺฐาฯ เย หิ เกจิ นิพฺพุตา นิพฺพายิสฺสนฺติ วา อิมาหิ จตูหิ ปฏิปทาหิ อนญฺญาหิ อยํ ปฏิปทาจตุเกฺกน กิเลเส นิทฺทิสติฯ ยา จตุกฺกมเคฺคน อริยธเมฺมสุ นิทฺทิสิตพฺพา, อยํ วุจฺจติ สีหวิกฺกีฬิโต นาม นโยฯ

๑๑๙. ตตฺริเม จตฺตาโร อาหาราฯ จตฺตาโร วิปลฺลาสา อุปาทานา โยคา คนฺถา อาสวา โอฆา สลฺลา วิญฺญาณฏฺฐิติโย อคติคมนาติ, เอวํ อิมานิ สพฺพานิ ทส ปทานิฯ อยํ สุตฺตสฺส สํ

สนฺทนาฯ

จตฺตาโร อาหาราฯ ตตฺถ โย จ กพฬีการโร อาหาโร โย จ ผโสฺส อาหาโร, อิเม ตณฺหาจริเตน ปหาตพฺพาฯ ตตฺถ โย จ มโนสเญฺจตนาหาโร โย จ วิญฺญาณาหาโร, อิเม ทิฏฺฐิจริเตน ปหาตพฺพาฯ

ปฐโม อาหาโร ปฐโม วิปลฺลาโส, ทุติโย อาหาโร ทุติโย วิปลฺลาโส, ตติโย อาหาโร ตติโย วิปลฺลาโส, จตุโตฺถ อาหาโร จตุโตฺถ วิปลฺลาโสฯ อิเม จตฺตาโร วิปลฺลาสา อปญฺจมา อฉฎฺฐาฯ อิทญฺจ ปมาณา จตฺตาโร อาหาราฯ

ตตฺถ ปฐเม วิปลฺลาเส ฐิโต กาเม อุปาทิยติ, อิทํ กามุปาทานํฯ ทุติเย วิปลฺลาเส ฐิโต อนาคตํ ภวํ อุปาทิยติ, อิทํ สีลพฺพตุปาทานํฯ ตติเย วิปลฺลาเส ฐิโต วิปรีโต ทิฏฺฐึ อุปาทิยติ, อิทํ ทิฏฺฐุปาทานํฯ จตุเตฺถ วิปลฺลาเส ฐิโต ขเนฺธ อตฺตโต อุปาทิยติ, อิทํ อตฺตวาทุปาทานํฯ

ตตฺถ กามุปาทาเน ฐิโต กาเม อภิชฺฌายติ คนฺถติ, อยํ อภิชฺฌากายคโนฺถฯ สีลพฺพตุปาทาเน ฐิโต พฺยาปาทํ คนฺถติ, อยํ พฺยาปาทกายคโนฺถฯ ทิฏฺฐุปาทาเน ฐิโต ปรามาสํ คนฺถติ, อยํ ปรามาสกายคโนฺถฯ อตฺตวาทุปาทาเน ฐิโต ปปญฺจโนฺต คนฺถติ, อยํ อิทํสจฺจาภินิเวโส กายคโนฺถฯ

ตสฺส คนฺถิตา กิเลสา อาสวนฺติฯ กิญฺจิ ปน วุจฺจติ วิปฺปฎิสาโรฯ เย วิปฺปฎิสารา [โย วิปฺปฎิสาโร (ปี. ก.)] เต อนุสยาฯ ตตฺถ อภิชฺฌากายคเนฺถน กามาสโว, พฺยาปาทกายคเนฺถน ภวาสโว, ปรามาสกายคเนฺถน ทิฏฺฐาสโว, อิทํ สจฺจาภินิเวสกายคเนฺถน อวิชฺชาสโวฯ

เต จตฺตาโร อาสวา เวปุลฺลภาวํ คตา โอฆา โหนฺติ, เตน วุจฺจนฺติ “โอฆา”ติฯ ตตฺถ กามาสโว กาโมโฆ, ภวาสโว ภโวโฆ, อวิชฺชาสโว อวิโชฺชโฆ, ทิฏฺฐาสโว ทิโฏฺฐโฆฯ

เต จตฺตาโร โอฆา อาสยมนุปวิฎฺฐา อนุสยสหคตา วุจฺจนฺติฯ สลฺลาติ หทยมาหจฺจ ติฎฺฐนฺตาฯ ตตฺถ กาโมโฆ ราคสลฺลํ, ภโวโฆ โทสสลฺลํ, อวิโชฺชโฆ โมหสลฺลํ, ทิโฏฺฐโฆ ทิฏฺฐิสลฺลํฯ

อิเมหิ จตูหิ สเลฺลหิ ปริยาทินฺนํ วิญฺญาณํ จตูสุ ธเมฺมสุ ติฎฺฐติ รูเป เวทนาย สญฺญาย สงฺขาเรสุฯ อิมา จตโสฺส วิญฺญาณฎฺฐิติโยฯ ตตฺถ ราคสเลฺลน นนฺทูปเสจนํ รูปูปคํ วิญฺญาณํ ติฎฺฐติฯ โทสสเลฺลน เวทนูปคํ โมหสเลฺลน สญฺญูปคํ ทิฏฺฐิสเลฺลน นนฺทูปเสจนํ สงฺขารูปคํ วิญฺญาณํ ติฎฺฐติฯ

จตูหิ วิญฺญาณฎฺฐิตีหิ จตุพฺพิธํ อคตึ คจฺฉนฺติ ฉนฺทา โทสา ภยา โมหาฯ ราเคน ฉนฺทา อคตึ คจฺฉติ, โทเสน โทสา อคตึ คจฺฉติ, โมเหน โมหา อคตึ คจฺฉติ, ทิฏฺฐิยา ภยา อคตึ คจฺฉติฯ อิติ อิทญฺจ กมฺมํ อิเม จ กิเลสาฯ อยํ สํสารสฺส เหตุฯ

๑๒๐. ตตฺถิมา จตโสฺส ทิสา กพฬีการาหาโร “อสุเภ สุภ”นฺติ วิปลฺลาโส กามุปาทานํ กามโยโค อภิชฺฌากายคโนฺถ กามาสโว กาโมโฆ ราคสลฺลํ รูปูปคา วิญฺญาณฎฺฐิติ ฉนฺทา อคติคมนํฯ อยํ ปฐมา ทิสาฯ

ผโสฺส อาหาโร “ทุเกฺข สุข”นฺติ วิปลฺลาโส สีลพฺพตุปาทานํ ภวโยโคพฺยาปาโท กายคโนฺถ ภวาสโว ภโวโฆ โทสสลฺลํ เวทนูปคา วิญฺญาณฏฺฐิติ โทสา อคติคมนํ, อยํ ทุติยา ทิสาฯ

มโนสเญฺจตนาหาโร “อนตฺตนิ อตฺตา”ติ วิปลฺลาโส ทิฏฺฐุปาทานํ ทิฏฺฐิโยโค ปรามาสกายคโนฺถ ทิฏฺฐาสโว ทิโฏฺฐโฆ ทิฏฺฐิสลฺลํ สญฺญูปคา วิญฺญาณฏฺฐิติ ภยา อคติคมนํฯ อยํ ตติยา ทิสาฯ

วิญฺญาณาหาโร “อนิเจฺจ นิจฺจ”นฺติ วิปลฺลาโส อตฺตวาทุปาทานํ อวิชฺชาโยโค อิทํสจฺจาภินิเวโส กายคโนฺถ อวิชฺชาสโว อวิโชฺชโฆ โมหสลฺลํ สงฺขารูปคา วิญฺญาณฏฺฐิติ โมหา อคติคมนํ, อยํ จตุตฺถี ทิสาฯ อิติ อิเมสํ ทสนฺนํ สุตฺตานํ ปฐเมน ปเทน ปฐมาย ทิสาย อาโลกนํฯ อยํ วุจฺจติ ทิสาโลกนาฯ

จตูหิ วิปลฺลาเสหิ อกุสลปเกฺข ทิสาวิโลกนา กิเลสํ สํโยเชตฺวา อยํ อกุสลปเกฺข ทิสาวิโลกนาย ภูมิ ปญฺจนฺนํ ทสนฺนํ สุตฺตานํ ยานิ ปฐมานิ ปทานิ อิเมสํ ธมฺมานํ โก อโตฺถ? เอโก อโตฺถ, พฺยญฺชนเมว นานํฯ เอวํ ทุติยา เอวํ ตติยา เอวํ จตุตฺถีฯ อยํ ปฐมา สํสนฺทนาฯ

อิมินา เปยฺยาเลน สเพฺพ กิเลสา จตูสุ ปเทสุ ปกฺขิปิตพฺพาฯ ตโต กุสลปเกฺข จตโสฺส ปฏิปทา จตฺตาริ ฌานานิ จตฺตาโร สติปฏฺฐานา จตฺตาโร วิหารา ทิโพฺพ พฺรหฺมา อริโย อาเนโญฺช จตฺตาโร สมฺมปฺปธานา จตฺตาโร อจฺฉริยา อพฺภุตธมฺมา จตฺตาโร อธิฏฺฐานา จตฺตาโร สมาธโย ฉนฺทสมาธิ วีริยสมาธิ จิตฺตสมาธิ วีมํสาสมาธิฯ จตฺตาโร ธมฺมา สุขภาคิยา นาณฺญตฺร โพชฺฌงฺคา นาณฺญตฺร ตปสา นาณฺญตินฺทฺริยสํวรา นาณฺญตฺร สพฺพนิสฺสคฺคา จตฺตาริ อปฺปมาณานิฯ

ตตฺถ ทุกฺขา ปฏิปทา ทนฺธาภิญฺญา ภาวิยมานา พหุลีกริยมานา ปฐมํ ฌานํ ปริปูเรติ, ปฐมํ ฌานํ ปริปุณฺณํ ปฐมํ สติปฏฺฐานํ ปริปูเรติ , ปฐมํ สติปฏฺฐานํ ปริปุณฺณํ ปฐมํ วิหารํ ปริปูเรติ, ปฐโม วิหาโร ปริปุโณฺณ ปฐมํ สมฺมปฺปธานํ ปริปูเรติ, ปฐมํ สมฺมปฺปธานํ ปริปุณฺณํ ปฐมํ อจฺฉริยํ อพฺภุตธมฺมํ ปริปูเรติ, ปฐโม อจฺฉริโย อพฺภุโต ธโมฺม ปริปุโณฺณ ปฐมํ อธิฏฺฐานํ ปริปูเรติ, ปฐมํ อธิฏฺฐานํ ปริปุณฺณํ ฉนฺทสมาธึ ปริปูเรติ, ฉนฺทสมาธิ ปริปุโณฺณ อินฺทฺริยสํวรํ ปริปูเรติ, อินฺทฺริยสํวโร ปริปุโณฺณ ปฐมํ เมตฺตาอปฺปมาณํ ปริปูเรติฯ เอวํ ยาว สพฺพนิสฺสโคฺค จตุตฺถํ อปฺปมาณํ ปริปูเรติฯ

ตตฺถ ปฐมา จ ปฏิปทา ปฐมญฺจ ฌานํ ปฐมญฺจ สติปฏฺฐานํ ปฐโม จ วิหาโร ปฐมญฺจ สมฺมปฺปธานํ ปฐโม จ อจฺฉริโย อพฺภุโต ธโมฺม สจฺจาธิฏฺฐานญฺจ ฉนฺทสมาธิ จ อินฺทฺริยสํวโร จ เมตฺตา จ อปฺปมาณํฯ อยํ ปฐมา ทิสาฯ

ทุกฺขา จ [ทุติยา จ (ก.)] ปฏิปทา ขิปฺปาภิญฺญา ทุติยํ ฌานํ ทุติยญฺจ สติปฏฺฐานํ ทุติโย จ วิหาโร ทุติยญฺจ สมฺมปฺปธานํ ทุติโย จ อจฺฉริโย อพฺภุโต ธโมฺม จาคาธิฏฺฐานํ จิตฺตสมาธิ จตฺตาโร อิทฺธิปาทา กรุณา จ อปฺปมาณํ, อยํ ทุติยา ทิสาฯ

สุขา จ [ตติยา จ (ก.)] ปฏิปทา ทนฺธาภิญฺญา ตติยญฺจ ฌานํ ตติยญฺจ สติปฏฺฐานํ ตติโย จ วิหาโร ตติยญฺจ สมฺมปฺปธานํ ตติโย จ อจฺฉริโย อพฺภุโต ธโมฺม ปญฺญาธิฏฺฐานญฺจ วีริยสมาธิ จ โพชฺฌงฺคา จ มุทิตา จ อปฺปมาณํฯ อยํ ตติยา ทิสาฯ

สุขา จ [จตุตฺถี จ (ก.)] ปฏิปทา ขิปฺปาภิญฺญา จตุตฺถํ ฌานํ จตุตฺถญฺจ สติปฏฺฐานํ จตุโตฺถ จ วิหาโร จตุตฺถญฺจ สมฺมปฺปธานํ จตุโตฺถ จ อจฺฉริโย อพฺภุโต ธโมฺม อุปสมาธิฏฺฐานญฺจ วีมํสาสมาธิ จ สพฺพนิสฺสโคฺค จ อุเปกฺขา อปฺปมาณญฺจฯ อยํ จตุตฺถี ทิสาฯ อิมาสํ จตสฺสนฺนํ ทิสานํ อาโลกนาฯ อยํ วุจฺจติ ทิสาโลกโน นาม นโยฯ

ตตฺถายํ โยชนาฯ จตฺตาโร จ อาหารา จตโสฺส จ ปฏิปทา, จตฺตาโร จ วิปลฺลาสา จตฺตาโร จ สติปฏฺฐานา, จตฺตาริ จ อุปาทานานิ จตฺตาริ จ ฌานานิ จตฺตาโร จ โยคา วิหารา จ, คนฺถา จ สมฺมปฺปธานา จ, อาสวา จ อจฺฉริยา อพฺภุตธมฺมา จ, โอฆา จ อธิฏฺฐานานิ จ, สลฺลา จ สมาธโย, วิญฺญาณฏฺฐิติโย จตฺตาโร จ สุขภาคิยา ธมฺมา, จตฺตาริ จ อคติคมนานิ จตฺตาริ จ อปฺปมาณานิ อิติ กุสลากุสลานํ ปฏิปกฺขวเสน โยชนา, อยํ วุจฺจติ ทิสาโลกโน นโยฯ

ตสฺส จตฺตาริ สามญฺญผลานิ ปริโยสานํ, โย จ ธโมฺม กุสลากุสลนิเทฺทเส ปฐโม ทิสานิเทฺทโส, อิมสฺส โสตาปตฺติผลํ ปริโยสานํ ทุติยํ สกทาคามิผลํ, ตติยํ อนาคามิผลํ, จตุตฺถํ อรหตฺตผลํฯ

ตตฺถ กตโม ติปุกฺขโล นโย? เย จ ทุกฺขาย ปฏิปทาย ทนฺธาภิญฺญาย ขิปฺปาภิญฺญาย จ นิยฺยนฺติ เทฺว ปุคฺคลา, เย จ สุขาย ปฏิปทาย ทนฺธาภิญฺญาย ขิปฺปาภิญฺญาย จ นิยฺยนฺติ เทฺว ปุคฺคลาฯ

อิเมสํ จตุนฺนํ ปุคฺคลานํ โย ปุคฺคโล สุขาย ปฏิปทาย ทนฺธาภิญฺญาย นิยฺยาติ, โย จ ปุคฺคโล ทุกฺขาย ปฏิปทาย ขิปฺปาภิญฺญาย นิยฺยาติฯ อิเม เทฺว ปุคฺคลา ภวนฺติฯ ตตฺถ โย สุขาย ปฏิปทาย ขิปฺปาภิญฺญาย นิยฺยาติ , อยํ อุคฺฆฏิตญฺญูฯ โย ปจฺฉิโม ปุคฺคโล สาธารโณ, อยํ วิปญฺจิตญฺญูฯ โย ปุคฺคโล ทนฺธาภิญฺญาย ทุกฺขาย ปฏิปทาย นิยฺยาติ, อยํ เนโยฺยฯ อิเม จตฺตาโร ภวิตฺวา ตีณิ โหนฺติ, ตตฺถ อุคฺฆฏิตญฺญุสฺส สมถปุพฺพงฺคมา วิปสฺสนา, เนยฺยสฺส วิปสฺสนาปุพฺพงฺคโม สมโถ, วิปญฺจิตญฺญุสฺส สมถวิปสฺสนา ยุคนทฺธาฯ อุคฺฆฏิตญฺญุสฺส มุทุกา เทสนา, เนยฺยสฺส ติกฺขา เทสนา, วิปญฺจิตญฺญุสฺส ติกฺขมุทุกา เทสนาฯ

อุคฺฆฏิตญฺญุสฺส อธิปญฺญาสิกฺขา, เนยฺยสฺส อธิจิตฺตสิกฺขา, วิปญฺจิตญฺญุสฺส อธิสีลสิกฺขาฯ อิติ อิเมสํ ปุคฺคลานํ จตูหิ ปฏิปทาหิ นิยฺยานํฯ

ตตฺถ อยํ สํกิเลโส, ตีณิ อกุสลมูลานิ ตโย ผสฺสา ติโสฺส เวทนา ตโย อุปวิจารา ตโย สํกิเลสา ตโย วิตกฺกา ตโย ปริฬาหา ตีณิ สงฺขตลกฺขณานิ ติโสฺส ทุกฺขตาติฯ

ตีณิ อกุสลมูลานีติ โลโภ อกุสลมูลํ, โทโส อกุสลมูลํ, โมโห อกุสลมูลํฯ ตโย ผสฺสาติ สุขเวทนีโย ผโสฺส, ทุกฺขเวทนีโย ผโสฺส, อทุกฺขมสุขเวทนีโย ผโสฺสฯ ติโสฺส เวทนาติ สุขา เวทนา ทุกฺขา เวทนา อทุกฺขมสุขา เวทนาฯ ตโย อุปวิจาราติ โสมนโสฺสปวิจาโร โทมนโสฺสปวิจาโร อุเปโกฺขปวิจาโรฯ ตโย สํกิเลสาติ ราโค โทโส โมโหฯ ตโย วิตกฺกาติ กามวิตโกฺก พฺยาปาทวิตโกฺก วิหิํสาวิตโกฺกฯ ตโย ปริฬาหาติ ราคโช โทสโช โมหโชฯ ตีณิ สงฺขตลกฺขณานีติ อุปฺปาโท ฐิติ วโยฯ ติโสฺส ทุกฺขตาติ ทุกฺขทุกฺขตา วิปริณามทุกฺขตา สงฺขตทุกฺขตาฯ

ตตฺถ โลโภ อกุสลมูลํ กุโต สมุฏฺฐิตํ? ติวิธํ อารมฺมณํ มนาปิกํ อมนาปิกํ อุเปกฺขาฐานิยญฺจฯ ตตฺถ มนาปิเกน อารมฺมเณน โลโภ อกุสลมูลํ สมุฏฺฐหติฯ อิติ มนาปิกา อารมฺมณา

สุขเวทนีโย ผโสฺส, สุขเวทนียํ ผสฺสํ ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชเต สุขเวทนา, สุขเวทนํ ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชเต โสมนสฺสูปวิจาโร, โสมนสฺสูปวิจารํ ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชเต ราโค, ราคํ ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชเต กามวิตโกฺก, กามวิตกฺกํ ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชเต ราคโช ปริฬาโห ราคชํ ปริฬาหํ ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชเต อุปฺปาโท สงฺขตลกฺขโณ, อุปฺปาทํ สงฺขตลกฺขณํ ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชเต วิปริณามทุกฺขตาฯ

โทโส อกุสลมูลํ กุโต สมุฏฺฐิตํ? อมนาปิเกน อารมฺมเณน โทโส อกุสลมูลํ สมุฏฺฐิตํฯ อิติ อมนาปิกา อารมฺมณา ทุกฺขเวทนีโย ผโสฺส, ทุกฺขเวทนียํ ผสฺสํ ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชเต ทุกฺขเวทนา, ทุกฺขเวทนํ ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชเต โทมนสฺสูปวิจาโร, โทมนสฺสูปวิจารํ ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชเต โทโส, โทสํ ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชเต พฺยาปาทวิตโกฺก, พฺยาปาทวิตกฺกํ ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชเต โทสโช ปริฬาโห, โทสชํ ปริฬาหํ ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชเต ฐิตสฺส อญฺญถตฺตํ สงฺขตลกฺขณํ, ฐิตสฺส อญฺญถตฺตํ สงฺขตลกฺขณํ ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชเต ทุกฺขทุกฺขตา เวทนาฯ

โมโห อกุสลมูลํ กุโต สมุฏฺฐิตํ? อุเปกฺขาฐานิเยน อารมฺมเณน โมโห อกุสลมูลํ สมุฏฺฐิตํฯ อิติ อุเปกฺขาฐานิยา อารมฺมณา อทุกฺขมสุขเวทนีโย ผโสฺส, อทุกฺขมสุขเวทนียํ ผสฺสํ ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชเต อทุกฺขมสุขา เวทนา, อทุกฺขมสุขเวทนํ ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชเต อุเปกฺขูปวิจาโร, อุเปกฺขูปวิจารํ ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชเต โมโห, โมหํ ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชเต วิหิํสาวิตโกฺก, วิหิํสาวิตกฺกํ ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชเต โมหโช ปริฬาโห, โมหชํ ปริฬาหํ ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชเต วโย สงฺขตลกฺขณํ, วยํ สงฺขตลกฺขณํ ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชเต สงฺขตทุกฺขตา, อิติ อยํ ติณฺณํ กิเลสานํ นิเทฺทโส, อยํ วุจฺจเต กุสลปเกฺข ติปุกฺขโล นโยฯ

อิติ ตีณิ อกุสลมูลานิ น จตุตฺถานิ น ปญฺจมานิ, ตโย ผสฺสาติ ติโสฺส เวทนา ยาว สงฺขตทุกฺขตาติ, โย โกจิ อกุสลปโกฺข, สโพฺพ โส ตีสุ อกุสลมูเลสุ สโมสรติฯ

ตตฺถ กตโม กุสลปโกฺข? ตีณิ กุสลมูลานิ, ติโสฺส ปญฺญา สุตมยี ปญฺญา จินฺตามยี ปญฺญา ภาวนามยี ปญฺญาฯ ตโย สมาธี สวิตกฺกสวิจาโร…เป…. ติโสฺส สิกฺขา อธิสีลสิกฺขา…เป…. สิกฺขาฯ ตีณิ นิมิตฺตานิ สมถนิมิตฺตํ ปคฺคหนิมิตฺตํ อุเปกฺขานิมิตฺตํฯ ตโย วิตกฺกา เนกฺขมฺมวิตโกฺก…เป…. อวิหิํสาวิตโกฺกฯ ตีณิ อินฺทฺริยานิ อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยนฺติ วิตฺถาโรฯ ตโย อุปวิจารา เนกฺขมฺมูปวิจาโร อพฺยาปาทูปวิจาโร อวิหิํสูปวิจาโรฯ ติโสฺส เอสนา กาเมสนา ภเวสนา พฺรหฺมจริเยสนาฯ ตโย ขนฺธา สีลกฺขโนฺธ สมาธิกฺขโนฺธ ปญฺญากฺขโนฺธฯ

ตตฺถ ยํ อโลโภ กุสลมูลํ, ตํ สุตมยิปญฺญํ ปริปูเรติ, สุตมยี ปญฺญา ปริปุณฺณา สวิตกฺกํ สวิจารํ สมาธิํ ปริปูเรติ, สวิตโกฺก สวิจาโร สมาธิ ปริปุโณฺณ อธิจิตฺตสิกฺขํ ปริปูเรติ, อธิจิตฺตสิกฺขา ปริปุณฺณา สมถนิมิตฺตํ ปริปูเรติ, สมถนิมิตฺตํ ปริปุณฺณํ เนกฺขมฺมวิตกฺกํ ปริปูเรติ, เนกฺขมฺมวิตโกฺก ปริปุโณฺณ อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยํ ปริปูเรติ, อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยํ ปริปุณฺณํ เนกฺขมฺมูปวิจารํ ปริปูเรติ, เนกฺขมฺมูปวิจาโร ปริปุโณฺณ กาเมสนํ ปชหติ, กาเมสนปฺปหานํ สมาธิกฺขนฺธํ ปริปูเรติฯ

อโทโส กุสลมูลํ จินฺตามยิปญฺญํ ปริปูเรติ, จินฺตามยี ปญฺญา ปริปุณฺณา อวิตกฺกวิจารมตฺตํ สมาธิํ ปริปูเรติ ฯ อวิตกฺกวิจารมโตฺต สมาธิ ปริปุโณฺณ อธิสีลสิกฺขํ ปริปูเรติ, อธิสีลสิกฺขา ปริปุณฺณา อุเปกฺขานิมิตฺตํ ปริปูเรติ, อุเปกฺขานิมิตฺตํ ปริปุณฺณํ อพฺยาปาทวิตกฺกํ ปริปูเรติ, อพฺยาปาทวิตโกฺก ปริปุโณฺณ อญฺญินฺทฺริยํ ปริปูเรติ, อญฺญินฺทฺริยํ ปริปุณฺณํ อพฺยาปาทูปวิจารํ ปริปูเรติ, อพฺยาปาทูปวิจาโร ปริปุโณฺณ ภเวสนํ ปชหติ, ภเวสนปฺปหานํ สีลกฺขนฺธํ ปริปูเรติฯ

อโมโห กุสลมูลํ ภาวนามยิปญฺญํ ปริปูเรติ, ภาวนามยีปญฺญา ปริปุณฺณา อวิตกฺกอวิจารํ สมาธึ ปริปูเรติ, อวิตกฺโก อวิจาโร สมาธิ ปริปุโณฺณ อธิปญฺญาสิกฺขํ ปริปูเรติ, อธิปญฺญาสิกฺขา ปริปุณฺณา ปคฺคหนิมิตฺตํ ปริปูเรติ, ปคฺคหนิมิตฺตํ ปริปุณฺณํ อญฺญาตาวิโน อินฺทฺริยํ ปริปูเรติ, อญฺญาตาวิโน อินฺทฺริยํ ปริปุณฺณํ อวิหึสูปวิจารํ ปริปูเรติ, อวิหึสูปวิจาโร ปริปุโณฺณ พฺรหฺมจริเยสนํ ปริปูเรติ, พฺรหฺมจริเยสนา ปริปุณฺณา ปญฺญากฺขนฺธํ ปริปูเรติฯ

อิติ อิเม ตโย ธมฺมา กุสลปกฺขิกา สเพฺพ กุสลา ธมฺมา ตีหิ ติกนิเทฺทเสหิ นิทฺทิสิยนฺติ ตีณิ วิโมกฺขมุขานิ ตสฺส ปริโยสานํฯ ตตฺถ ปฐเมน อปฺปณิหิตํ, ทุติเยน สุญฺญตํ, ตติเยน อนิมิตฺตํฯ อยํ วุจฺจติ ทุติโย ติปุกฺขโล นาม นโยฯ

ตตฺถ เย อิเม ตโย ปุคฺคลา อุคฺฆฏิตญฺญู วิปญฺจิตญฺญู เนโยฺยติฯ อิเมสํ ติณฺณํ ปุคฺคลานํ เย จ ปุคฺคลา สุขาย ปฏิปทาย ขิปฺปาภิญฺญาย, สุขาย ปฏิปทาย ทนฺธาภิญฺญาย จ นิยฺยนฺติ, เต เทฺว ปุคฺคลาฯ เย จ เทฺว ปุคฺคลา ทุกฺขาย ปฏิปทาย ขิปฺปาภิญฺญาย, ทุกฺขาย ปฏิปทาย ทนฺธาภิญฺญาย จ นิยฺยนฺติ , อิเม จตฺตาโร เตน วิเสเสน เทฺว ภวนฺติ ทิฏฺฐิจริโต จ ตณฺหาจริโต จฯ อิเม จตฺตาโร ภวิตฺวา ตโย ภวนฺติ, ตโย ภวิตฺวา เทฺว ภวนฺติฯ อิเมสํ ทฺวินฺนํ ปุคฺคลานํ อยํ สํกิเลโส, อวิชฺชา จ ตณฺหา จ, อหิริกญฺจ อโนตฺตปฺปญฺจ, อสฺสติ จ อสมฺปชญฺญญฺจ, นีวรณานิ จ สํโยชนานิ จ, อโชฺฌสานญฺจ อภินิเวโส จ, อหํกาโร จ มมํกาโร จ, อสฺสทฺธิยญฺจ โทวจสฺสญฺจ, โกสชฺชญฺจ อโยนิโส จ มนสิกาโร, วิจิกิจฺฉา จ อภิชฺฌา จ, อสทฺธมฺมสฺสวนญฺจ อสมาปตฺติ จฯ

ตตฺถ อวิชฺชา จ อหิริกญฺจ อสฺสติ จ นีวรณานิ จ อโชฺฌสานญฺจ อหํกาโร จ อสฺสทฺธิยญฺจ โกสชฺชญฺจ วิจิกิจฺฉา จ อสทฺธมฺมสฺสวนญฺจ, อยํ เอกา ทิสาฯ

ตณฺหา จ อโนตฺตปฺปญฺจ อสมฺปชญฺญญฺจ สํโยชนานิ จ อภินิเวโส จ มมํกาโร จ โทวจสฺสตา จ อโยนิโส มนสิกาโร จ อภิชฺฌา จ อสมาปตฺติ จ, อยํ ทุติยา ทิสาฯ ทสนฺนํ ทุกานํ ทส ปทานิ ปฐมานิ กาตพฺพานิฯ สํขิเตฺตน อตฺถํ ญาเปนฺติ ปฏิปเกฺข กณฺหปกฺขสฺส สเพฺพสํ ทุกานํ ทส ปทานิ ทุติยกานิ, อยํ ทุติยา ทิสาฯ

อิติ อกุสลานํ ธมฺมานํ ทุกฺขนิเทฺทโส, อยํ สมุทโยฯ ยํ ตํ ธมฺมํ อชฺฌาวสติ นามญฺจ รูปญฺจ อิทํ ทุกฺขํ อิติ อยญฺจ สมุทโย, อิทญฺจ ทุกฺขํ, อิมานิ เทฺว สจฺจานิ ทุกฺขญฺจ สมุทโย จ นนฺทิยาวฏฺฏสฺส นยสฺส ปฐมนิเทฺทโสฯ

ตตฺถ กตโม กุสลปโกฺข? สมโถ จ วิปสฺสนา จ, วิชฺชา จ จรณญฺจ, สติ จ สมฺปชญฺญญฺจ, หิรี จ โอตฺตปฺปญฺจ, อหํการปฺปหานญฺจ มมํการปฺปหานญฺจ, สมฺมาวายาโม จ โยนิโส จ มนสิกาโร, สมฺมาสติ จ สมฺมาสมาธิ จ, ปญฺญา จ นิพฺพิทา จ, สมาปตฺติ จ สทฺธมฺมสฺสวนญฺจ, โสมนสฺสญฺจ ธมฺมานุธมฺมปฺปฏิปตฺติ จฯ

ตตฺถ สมโถ จ วิชฺชา จ สติ จ หิรี จ อหํการปฺปหานญฺจ สมฺมาวายาโม จ สมฺมาสติ จ ปญฺญา จ สมาปตฺติ จ โสมนสฺสญฺจ, อิเม ธมฺมา เอกา ทิสาฯ วิปสฺสนา จ จรณญฺจ สมฺปชญฺญญฺจ โอตฺตปฺปญฺจ มมํการปฺปหานญฺจ โยนิโส มนสิกาโร จ สมฺมาสมาธิ จ นิพฺพิทา จ สทฺธมฺมสฺสวนญฺจ ธมฺมานุธมฺมปฺปฏิปตฺติ จ, อยํ ทุติยา ทิสาฯ อิติ กุสลปเกฺข จ อกุสลปเกฺข จ นนฺทิยาวฏฺฏสฺส ปน นยสฺส จตโสฺส ทิสาฯ

ตาสุ ยานิ อกฺสลปกฺขสฺส ปฐมานิ ปทานิ อกุสลานิ กุสเลหิ ปหานํ คจฺฉนฺติ, ตานิ กุสลปเกฺข ทุติเยหิ ปเทหิ ปหานํ คจฺฉนฺติฯ เตสํ ปหานา ราควิราคา เจโตวิมุตฺติ ยานิ อกุสลปกฺขสฺส ทุติยานิ อกุสลปทานิ ปหานํ คจฺฉนฺติ, ตานิ กุสลปกฺขสฺส ปฐเมหิ ปเทหิ ปหานํ คจฺฉนฺติฯ เตสํ ปหานา อวิชฺชาวิราคา ปญฺญาวิมุตฺติ ปริโยสานํฯ อิเมสํ ติณฺณํ นยานํ ปฐโม นโย สีหวิกฺกีฬิโต นามฯ อฏฺฐ ปทานิ จตฺตาริ จ กุสลานิ จตฺตาริ จ อกุสลานิ อิมานิ อฏฺฐ ปทานิ มูลปทานิ, อตฺถนเยน ทุติโย ติปุกฺขโลฯ โส ฉหิ ธเมฺมหิ เนติ กุสลมูลานิ จ เนติ อกุสลมูลานิ จ, อิติ อิมานิ ฉ ปทานิ ปุริมกานิ จ อฏฺฐ มูลปทานิ อิมานิ จุทฺทส ปทานิ อฏฺฐารสนฺนํ มูลปทานํฯ ตตฺถ โย ปจฺฉิมโก นโย นนฺทิยาวโฏฺฏ, โส จตูหิ ธเมฺมหิ เนติฯ อวิชฺชาย จ ตณฺหาย จ สมเถน จ วิปสฺสนาย จ, อิเม จตฺตาโร ธมฺมา อิมานิ อฏฺฐารส มูลปทานิ ตีสุ นเยสุ นิทฺทิฏฺฐานิฯ

ตตฺถ ยานิ นว ปทานิ กุสลานิ, ตตฺถ สพฺพํ กุสลํ สโมสรติฯ เตสญฺจ นวนฺนํ มูลานํ จตฺตาริ ปทานิ สีหวิกฺกีฬิตนเย ตีณิ ติปุกฺขเล เทฺว นนฺทิยาวเฏฺฏ, อิเจฺจเต กุสลสฺส ปกฺขาฯ ตตฺถ ยานิ นว ปทานิ กุสลานิ, ตตฺถ สพฺพํ กุสลํ ยุชฺชติฯ ตตฺถ สีหวิกฺกีฬิเต นเย จตฺตาริ ปทานิ ตีณิ ติปุกฺขเล เทฺว นนฺทิยาวเฏฺฏ อิมานิ นว ปทานิ กุสลานิ นิทฺทิฏฺฐานิฯ

ตตฺถ ยานิ นนฺทิยาวเฏฺฏ นเย จตฺตาริ ปทานิ, ตตฺถ อฏฺฐารส มูลปทานิ สโมสรนฺติฯ ยถา กถํ, สมโถ จ อโลโภ จ อโทโส จ อสุภสญฺญา จ ทุกฺขสญฺญา จ อิมานิ กุสลปเกฺข ปญฺจ ปทานิ สมถํ ภชนฺติฯ วิปสฺสนา จ อโมโห จ อนิจฺจสญฺญา จ อนตฺตสญฺญา จ อิมานิ จตฺตาริ ปทานิ วิปสฺสนํ ภชนฺติฯ อิมานิ นว ปทานิ กุสลานิ ทฺวีสุ ปเทสุ โยชิตานิ, ตตฺถ อกุสลปเกฺข นวนฺนํ อกุสลมูลปทานํ ยา จ ตณฺหา โย จ โลโภ โย จ โทโส ยา จ สุภสญฺญา ยา จ สุขสญฺญา, อิมานิ ปญฺจ ปทานิ ตณฺหํ ภชนฺติ ฯ ยา จ อวิชฺชา โย จ โมโห ยา จ นิจฺจสญฺญา ยา จ อตฺตสญฺญา, อิมานิ จตฺตาริ ปทานิ อวิชฺชํ ภชนฺติฯ เอตานิ นว ปทานิ อกุสลานิ สฺสํขิตฺตานิฯ อิติ ตโย นยา เอกํ นยํ น ปวิฏฺฐาฯ เอวํ อฏฺฐารส มูลปทานิ นนฺทิยาวฏฺฏนเย นิทฺทิสิตพฺพานิฯ

กถํ อฏฺฐารส มูลปทานิ, ติปุกฺขเล นเย ยุชฺชนฺติ? นวนฺนํ ปทานํ กุสลานํ, วิปสฺสนา จ อโมโห จ อนิจฺจสญฺญา จ อนตฺตสญฺญา จ, อิมานิ จตฺตาริ ปทานิ; อโมโห จ สมโถ จ อโลโภ จ อสุภสญฺญา จ, อิมานิ จตฺตาริ ปทานิ; โลโภ จ โทโส จ, เอวํ อิมานิ นว ปทานิ ตีสุ กุสเลสุ โยเชตพฺพานิฯ ตตฺถ นวนฺนํ ปทานํ อกุสลานํ ตณฺหา จ โลโภ จ สุภสญฺญา จ สุขสญฺญา จ, อิมานิ จตฺตาริ ปทานิ โลโภ อกุสลมูลํ; อวิชฺชา จ โมโห จ นิจฺจสญฺญา จ อตฺตสญฺญา จ อยํ โมโห อยํ โทโส, เย จ อิมานิ นว ปทานิ ตีสุ อกุสเลสุ โยชิตานิฯ เอวํ อฏฺฐารส มูลปทานิ กุสลมูเลสุ จ โยเชตฺวา ติปุกฺขเลน นเยน นิทฺทิสิตพฺพานิฯ

กถํ อฏฺฐารส มูลปทานิ สีหวิกฺกีฬิเต นเย ยุชฺชนฺติ? ตณฺหา จ สุภสญฺญา จ, อยํ ปฐโม วิปลฺลาโสฯ โลโภ จ สุขสญฺญา จ, อยํ ทุติโย วิปลฺลาโสฯ อวิชฺชา จ นิจฺจสญฺญา จ, อยํ ตติโย วิปลฺลาโสฯ โมโห จ อตฺตสญฺญา จ, อยํ จตุโตฺถ วิปลฺลาโสฯ อิติ นว ปทานิ อกุสลมูลานิ จตูสุ ปเทสุ โยชิตานิฯ ตตฺถ นวนฺนํ มูลปทานํ กุสลานํ สมโถ จ อสุภสญฺญา จ, อิทํ ปฐมํ สติปฏฺฐานํฯ อโลโภ จ ทุกฺขสญฺญา จ, อิทํ ทุติยํ สติปฏฺฐานํฯ วิปสฺสนา จ อนิจฺจสญฺญา จ, อิทํ ตติยํ สติปฏฺฐานํฯ อโมโห จ อนตฺตสญฺญา จ, อิทํ จตุตฺถํ สติปฏฺฐานํฯ อิมานิ อฏฺฐารส มูลปทานิ สีหวิกฺกีฬิตนยํ อนุปวิฏฺฐานิฯ อิเมสํ ติณฺณํ นยานํ ยา ภูมิ จ โย ราโค จ โย โทโส จ เอกํ นยํ ปวิสติฯ เอกสฺส นยสฺส อกุสเล วา ธเมฺม กุสเล วา ธเมฺม วิญฺญาเต ปฏิปโกฺข อเนฺวสิต

โพฺพ, ปฏิปกฺข อเนฺวสิตฺวา โส นโย นิทฺทิสิตโพฺพ, ตมฺหิ นเย นิทฺทิโฏฺฐฯ ยถา เอกมฺหิ นเย สเพฺพ นยา ปวิฏฺฐา ตถา นิทฺทิสิตพฺพาฯ เอกมฺหิ จ นเย อฏฺฐารส มูลปทานิ ปวิฏฺฐานิ, ตมฺหิ ธเมฺม วิญฺญาเต สเพฺพ ธมฺมา วิญฺญาตา โหนฺติฯ อิเมสํ ติณฺณํ นยานํ สีหวิกฺกีฬิตนยสฺส จตฺตาริ ผลานิ ปริโยสานํฯ ปฐมาย ทิสาย ปฐมํ ผลํ, ทุติยาย ทิสาย ทุติยํ ผลํ, ตติยาย ทิสาย ตติยํ ผลํ, จตุตฺถาย ทิสาย จตุตฺถํ ผลํฯ ติปุกฺขลสฺส นยสฺส ตีณิ วิโมกฺขมุขานิ ปริโยสานํฯ ปฐมาย ทิสาย อปฺปณิหิตํ, ทุติยาย ทิสาย สุญฺญตํ, ตติยาย ทิสาย อนิมิตฺตํฯ นนฺทิยาวฏฺฏสฺส นยสฺส ราควิราคา เจโตวิมุตฺติ อวิชฺชาวิราคา จ ปญฺญาวิมุตฺติ ปริโยสานํ ฯ ปฐมาย ทิสาย ราควิราคา เจโตวิมุตฺติ, ทุติยาย ทิสาย อวิชฺชาวิราคา ปญฺญาวิมุตฺติฯ อิเม ตโย นยา อิเมสํ ติณฺณํ นยานํ อฏฺฐารสนฺนํ มูลปทานํ อาโลกนา, อยํ วุจฺจติ ทิสาโลกโน [ทิสาโลจโน (ก.)] นโยฯ อาโลเกตฺวาน ชานาติ ‘‘อยํ ธโมฺม อิมํ ธมฺมํ ภชตี’’ติ สมฺมา โยชนาฯ กุสลปเกฺข อกุสลปเกฺข จ อยํ นโย องฺกุโส นามฯ อิเม ปญฺจ นยาฯ

ตตฺถิมา อุทฺทานคาถา

ตณฺหา จ อวิชฺชาปิ จ, โลโภ โทโส ตเถว โมโห จ;
จตฺตาโร จ วิปลฺลาสา, กิเลสภูมี นว ปทานิฯ

เย จ สติปฏฺฐานา, สมโถ จ วิปสฺสนา กุสลมูลา;
เอตํ สพฺพํ กุสลํ, อินฺทฺริยภูมี นว ปทานิฯ

สพฺพกุสลํ นวหิ ปเทหิ ยุชฺชติ, นวหิ เจว อกุสลํ;
เอเต เต มูลปทา, อุภโต อฏฺฐารส ปทานิฯ

ตณฺหา เจว อวิชฺชา จ, สมโถ จ วิปสฺสนา;
โย เนติ สเพฺพสุ โยคยุโตฺต, อยํ นโย นนฺทิยาวโฏฺฏฯ

ยํ กุสลมูเลหิ, นยติ กุสลอกุสลมูเลหิ;
ภูตํ ตถํ อวิตถํ, ติปุกฺขลํ ตํ นยํ อาหุฯ

โส เนติ วิปลฺลาเสหิ, กิเลสอินฺทฺริเยหิ จ;
ธเมฺม ตํ นยํ วินยมาหุ, สีหวิกฺกีฬิตํ นามฯ

เวยฺยากรเณ วุเตฺต, กุสลตาหิ อกุสลตาหิ จ;
ตโย อาโลกยติ, อยํ นโย ทิสาโลจโน นามฯ

โอโลเกตฺวา ทิสาโลจเนน, อุกฺขิปิย ยํ สมาเนติ;
สเพฺพ กุสลากุสเล, อยํ นโย องฺกุโส นามฯ

นยสมุฏฺฐานํฯ

เปฏโกปเทเส มหากจฺจายนสฺส เถรสฺส สุตฺตวิภงฺคสฺส

[เวภงฺคิสฺส (ปี. ก.)] ทสฺสนํ สมตฺตํฯ

ยานิ จตุกฺกานิ อกุสลานิ กุสลานิ จ สีหวิกฺกีฬิเต นเย นิทฺทิฏฺฐานิ, ติกานิ กุสลานิ จ อกุสลานิ จ ติปุกฺขเล นเย นิทฺทิฏฺฐานิ, ทุกานิ กุสลานิ จ อกุสลานิ จ นนฺทิยาวเฏฺฏ นเย นิทฺทิฏฺฐานิฯ เยสุ ทฺวีสุ ธเมฺมสุ [วิสุทฺธีสุ (ก.)] กุสเลสุ โส อโตฺถ ติเกสุ วิภชฺชมานสฺส ภวภูมิ, อถ จ สโพฺพ [ปุโพฺพ (ก.)] จ อโตฺถ ตีหิ พฺยญฺชเนหิ นิทฺทิสติฯ ตตฺตกานิ วุจฺจติฯ โย อโตฺถ จตูหิ ปเทหิ อฎฺฐวีสติภาเคหิ นตฺถิภูมิ นิทฺทิสิตุํ, อวจรโนฺตว จตูหิ ปเทหิ นิทฺทิสติฯ อิติ ยํ ยถา นิทฺทิฏฺฐสฺส อวิโกสนา อิทํ ปมาณํฯ ยถา สเพฺพ สมาธโย ตีสุ สมาธีสุ ปริเยสิตพฺพา, สวิตกฺกสวิจาเร อวิตกฺกวิจารมเตฺต อวิตกฺกอวิจาเร อิทํ ปมาณํ, นตฺถิ จตุโตฺถ สมาธิฯ ตถา ติโสฺส ปญฺญา จินฺตามยี สุตมยี ภาวนามยี สพฺพาสุ ปญฺญาสุ นิทฺทิสติ, นตฺถิ จตุตฺถี ปญฺญา น จินฺตามยี น สุตมยี น ภาวนามยี, ปญฺญา นาสฺส อตฺถิ อิเมสํ ธมฺมานํ ยา อวิเกฺขปนา, อิทํ วุจฺจติ ปมาณนฺติฯ

เถรสฺส มหากจฺจายนสฺส ชมฺพุวนวาสิโน เปฎโกปเทโส

สมโตฺตฯ

เปฎโกปเทสปกรณํ นิฎฺฐิตํฯ